

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași
Facultatea de Istorie • Centrul de Studii Clasice și Creștine

Nr. 4-2 / 2009

CLASSICA & CHRISTIANA

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași

Classica et Christiana

Anuar al Centrului de Studii Clasice și Creștine

Fondator: Nelu ZUGRAVU

4/2, 2009

Classica et Christiana

Periodico annuale del Centro di Studi Classici e Cristiani

Fondatore: Nelu ZUGRAVU

4/2, 2009

ISSN: 1842 - 3043

Comitetul științific / Comitato scientifico

OVIDIU ALBERT (Würzburg)

Dan DANA (Rouen)

Attila JAKAB (Budapest)

Domenico LASSANDRO (Bari)

Aldo LUISI, direttore del Dipartimento di Studi Classici
e Cristiani dell'Università degli Studi di Bari

Giorgio OTRANTO (Bari)

Evalda PACI (Scutari)

Mihai POPESCU (Paris)

Comitetul de redacție / Comitato di redazione

Vasile COTIUGĂ (Iași)

Mario GIRARDI (Bari)

Mihaela PARASCHIV (Iași)

Luigi PIACENTE (Bari)

Claudia TĂRNĂUCEANU (Iași)

Nelu ZUGRAVU, direttore del Centro di Studi Classici e Cristiani
della Facoltà di Storia dell'Università „Alexandru I. Cuza” di Iași
(*director responsabil / direttore responsabile*)

Correspondența / Corrispondenza:

Prof. univ.dr. Nelu ZUGRAVU

Facultatea de Istorie, Centrul de Studii Clasice și Creștine

Bd. Carol I, nr 11, 700506 – Iași, România

Tel. ++40 232 201634 / ++ 40 742119015, Fax ++ 40 232 201156

e-mail: nelu@uaic.ro

UNIVERSITATEA „ALEXANDRU IOAN CUZA” IAȘI
FACULTATEA DE ISTORIE
CENTRUL DE STUDII CLASICE ȘI CREȘTINE

Classica et Christiana

4/2

2009

Volum publicat în cadrul grantului CNCSIS 1205 /2006-2008
(director: prof. univ. dr. Nelu ZUGRAVU)

Tehnoredactor: Nelu ZUGRAVU
Coperta: Manuela OBOROCEANU

ISSN: 1842 - 3043

Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”
700511 - Iași, str. Păcurari nr. 9, tel./fax ++ 40 0232 314947

SUMAR / INDICE

ABREVIERI – ABBREVIAZIONI / 7

Nicola BIFFI, Una 'novità' su Nicia, tiranno di Cos / 9

Octavian BOUNEGRU, Die pergamenische Sigillata. Forschungsgeschichte / 25

Marija BUZOV, The Topography of early Christian Siscia / 43

Christel FREU, Femmes à louer, femmes à vendre: les prostituées et leur famille
dans le monde romain / 79

Domenico LASSANDRO, Traiano *optimus princeps* e la tutela della «vedovella» /
103

Evalda PACI, Per una storia delle traduzioni in lingua albanese dalla Bibbia e da
classici greci e latini / 111-121

Marcin PAWLAK, Valentinian III and Aetius / 123

Vladimir P. PETROVIĆ, Les documents écrits relatifs aux voies de communication
en Mésie Supérieure / 137

Francesco SCODITTI, I problemi di trasmissione della musica in età classico-elle-
nistica / 173

RECENZII – RECENSIONI / 185

ROSA AGIZZA, *Mituri și legende ale Romei antice (Nelu ZUGRAVU)* / 185; SORIN
PALIGA, *Mitologia tracilor (Dan DANA)* / 186; LAURA BOCCIOLINI PALAGI, *La trottola
di Dioniso: Motivi dionisiaci nel VII libro dell'Eneide (Maria Lisa RICCI)* / 191; NICOLA
TREVET, *Commento alle Phoenissae di Seneca (Claudia TĂRNĂUCEANU)* / 193; MALCOLM
GILL, *Jesus as Mediator. Politics and Polemic in 1 Timothy 2:1-7 (Attila JAKAB)* / 195;
CONSTANTIN C. PETOLESCU, *Contribuții la istoria Daciei romane (Nelu ZUGRAVU)* /
198; LILIANA TROFIN, *Istoria creștinismului la nordul Dunării de Jos (secolele I-XIV)
(curs universitar) (Nelu ZUGRAVU)* / 198; MARIANA TURCU, *Religie și cultură în
spațiul românesc, în secolele II-VI (Nelu ZUGRAVU)* / 202; MADDALENA SPALLONE,
Giurisprudenza romana e storia del libro (Luigi PIACENTE) / 207; GEOFFREY D.
DUNN, *Cyprian and the Bishops of Rome: Questions of Papal Primacy in the Early Church
(Attila JAKAB)* / 210; ANTONIO ENRICO FELLE, *Biblia epigraphica. La Sacra Scrittura
nella documentazione epigrafica dell'Orbis christianus antiquus (III-VIII secolo) (Nelu
ZUGRAVU)* / 214; EUGEN CIZEK, *Eutropius (Nelu ZUGRAVU)* / 215; RAFFAELLA
CRIBIORE, *The School of Libanius in Late Antique Antioch (Adriana BOUNEGRU)* / 219
OVIDIU POP, *Niceta de Remesiana. Monografie (Nelu ZUGRAVU)* / 221

Nelu ZUGRAVU, Claudia TĂRNĂUCEANU, Cronica activității științifice a Centrului de Studii Clasice și Creștine (2008-2009) – Cronaca dell'attività scientifica del Centro di Studi Classici e Cristiani (2008-2009) / 227

Nelu ZUGRAVU, *In memoriam* Adrian Husar (1963-2008) / 233

Nelu ZUGRAVU, Publicații intrate în Biblioteca Centrului de Studii Clasice și Creștine – Pubblicazioni entrate nella Biblioteca del Centro di Studi Classici e Cristiani / 235

ABREVIERI / ABBREVIAZIONI¹

<i>AE</i>	<i>L'Année épigraphique</i> , Paris
<i>ANRW</i>	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i> , Berlin–New York
<i>ARR</i>	<i>Arheološki radovi i rasprave</i> , Zagreb
<i>AVes</i>	<i>Arheološki vestnik</i> , Ljubljana
<i>BogSmotra</i>	<i>Bogoslovska smotra, Theologische Revue</i> , Zagreb
<i>Bull.arch.crist.</i>	<i>Bullettino di archeologia cristiana</i> , Roma
<i>CI</i>	<i>Codex Iustinianus</i>
<i>CCL</i>	<i>Corpus Christianorum. Series Latina</i> , Turnhout, 1953 ss.
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
<i>Cl&Chr</i>	<i>Classica et Christiana</i> , Periodico annuale del Centro di Studi Classici e Cristiani, Iași
<i>CSEL</i>	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien, 1865 ss.
<i>CTh</i>	<i>Codex Theodosianus</i>
<i>DECA</i>	<i>Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien</i> , sous la direction de A. di Berardino, adaptation française sous la direction de F. Vial, I-II, 1990
<i>DELCL</i>	R. Rus, <i>Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu</i> , București, 2003
<i>Djela ANUBiH</i>	<i>Djela akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine</i> , Sarajevo
<i>DPAC</i>	<i>Dizionario patristico e di antichità cristiane</i> , diretto da A. Di Berardino, II, Roma, 1983
<i>EphNap</i>	<i>Ephemeris Napocensis</i> , Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca
<i>Europa XXI</i>	<i>Europa XXI</i> , Academia Română, Centrul de Istorie, Iași
<i>FGrHist</i>	<i>Die Fragmente der griechischen Historiker</i> , Berlin
<i>FHDR, II</i>	<i>Fontes historiae Dacoromaniae pertinentes</i> , II, București, 1970
<i>FHG</i>	<i>Fragmenta Historicorum Graecorum</i> , Paris
<i>Hrvatsko zagorje</i>	<i>Hrvatsko zagorje, Časopis za kulturu</i> , Krapina
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i> , Berlin
<i>ILJug</i>	A. et J. Šašel, <i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt</i> , Ljubljana, 1963
<i>ILS</i>	H. Dessau, <i>Inscriptiones Latinae selectae</i> , I–III, Berlin, 1892–1916

¹ Cu excepția celor din *L'Année Philologique* / Con l'eccezione di quelle di *L'Année Philologique*.

<i>IMS</i>	<i>Inscriptions de la Mésie Supérieure</i> , Beograd
<i>Katolički list</i>	<i>Katolički list</i> , Zagreb
<i>MGH</i>	<i>Monumenta Germaniae Historica</i>
<i>Peristil</i>	<i>Peristil</i> , Zagreb
<i>Peuce</i>	<i>Peuce. Studii și cercetări de arheologie</i> , Tulcea
<i>PG</i>	<i>Patrologiae cursus completus. Series Graeca</i> , Paris
<i>PIR</i>	<i>Prosopographia Imperii Romani. Saec.I.II.III</i> , Berlin
<i>PL</i>	<i>Patrologiae cursus completus. Series Latina</i> , Paris
<i>PLRE, II</i>	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire</i> , Cambridge, II, A.D. 395-527, by J. R. Martindale, 1980 [2006]
<i>Pontica</i>	<i>Pontica</i> , Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
<i>Prilozi</i>	<i>Prilozi Instituta za arheologiju</i> , Zagreb
<i>RAC</i>	<i>Reallexikon für Antike und Christentums</i> , Stuttgart
<i>RE</i>	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> (Pauly-Wissowa-Kroll), Stuttgart-München
<i>Riječi</i>	<i>Riječi, Časopis za književnost, kulturu i znanost Matice Hrvatske</i> , Sisak
<i>SAA</i>	<i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Facultatea de Istorie, Iași
<i>SC</i>	<i>Sources Chrétiennes</i> , Paris
<i>Starinar</i>	<i>Starinar. Arheološki Institut SANU</i> , Beograd
<i>SUBB. Th. Cath.</i>	<i>Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia Catholica</i> , Cluj-Napoca
<i>ThLL</i>	<i>Thesaurus linguae Latinae</i>
<i>TIR, K-34, Naissus</i>	<i>Tabula Imperii Romani, Naissus – Dyrrachion – Scupi – Serdica – Thessalonice</i> , Ljubljana, 1976
<i>Tkalčić</i>	<i>Tkalčić, Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke Nadbiskupije (Annales Societatis Historicae Archi-Episcopatus Zagrabienensis)</i> , Zagreb
<i>VAHD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i> , Split
<i>VHAD</i>	<i>Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva</i> , Zagreb
<i>ZČ</i>	<i>Zgodovinski časopis</i> , Ljubljana

UNA ‘NOVITÀ’ SU NICIA, TIRANNO DI COS

Nicola BIFFI
(Università degli Studi di Bari)

Nel libro XIV della *Geografia*¹, fra le figure di spicco dell’isola di Cos vissute ai suoi tempi (καθ’ ἡμᾶς), Strabone introduce un Νικίας ὁ καὶ τυραννίσας Κώων.

Questo personaggio ci è noto anche attraverso altre fonti – letterarie, monetali, epigrafiche – ed è già stato oggetto di studi esemplari che ne hanno approfondito la conoscenza²; ma forse, al fine di aggiungere qualche piccolo dettaglio all’immagine che fin qui se ne è ottenuta, si può ancora spendere qualche parola su di lui.

Per incominciare, sul modo in cui lo stesso Strabone definisce il potere che Nicia aveva avuto sui concittadini.

Il verbo τυραννέειν (come il sostantivo τύραννος) non sempre è impiegato dal Geografo per connotare in un’ottica negativa un regime autocratico diverso da quello regio; e talora sembra adattato per ‘comodità’ o per ‘convenzione’ anche a due forme di tirannide un po’ *sui generis*.

La prima è quella esercitata da signorotti di non chiara estrazione sociale in regioni che spesso sono montagnose e impervie e dove la natura disagiata del luogo privilegia o asseconda un tipo di sovranità coerente con l’indole barbara e selvatica degli abitanti (l’equazione: „montagna” = „sede di predoni” è, si può dire, assiomatica nella *Geografia*³, ma non solo in essa). Un esempio lampante è il βασιλεύς che dai suoi covi arroccati sulla catena del Libano (Sinna, Borrama e altri) era riuscito ad occupare anche villaggi più vicini al mare (Botrys, Gigartos) e a τυραννέειν persino la

¹ 2, 19, 658 C.

² Cfr. R. Herzog, *Nikias und Xenophon von Kos. Zwei Charakterköpfe aus der griechisch-römischen Geschichte*, HZ, 125, 1922, 190-216; E. Stein, *RE* XVII 1 (1936), 334; A. Neppi Modona, *L’isola di Coe nell’antichità classica*, *Mem. Ist. Arch. Rodi*, I, 1932, 49-51; R. Syme, *Who was Vedius Pollio?*, *JRS*, 51, 1961, 25-28; G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford, 1965, 45-46; S. M. Sherwin-White, *Ancient Cos. An historical study from the Dorian settlement to the Imperial period*, Göttingen, 1978, 141-145, 332-333, 366.

³ Cfr. P. Thollard, *Barbarie et civilisation chez Strabon*, Paris, 1987, con specifico riferimento al l. IV, ma secondo parametri applicabili anche ai passi consimili di altri libri.

gloriosa città di Biblos, prima di finire in mano di Pompeo ed essere da lui fatto decapitare⁴; ma anche nei τύραννοι della Giudea, che avevano addestrato i propri sudditi a taglieggiare i loro stessi corregionali e a compiere scorrerie fino in Siria e in Fenicia, pur risiedendo in un'acropoli che non mostra nulla della tana di un tiranno (τυράννειον), ma piuttosto si presenta come un luogo sacro e oggetto di venerazione⁵.

Ma all'interno di questo tipo di governo 'tirannico' non mancano eccezioni che ne rendono più sfumate le linee di contorno.

Strabone non sa equiparare ad altro che a quella dei τύραννοι la carica che, in tempi ancora recenti, hanno rivestito i sacerdoti di Olba, una città o piuttosto una sorta di tempio-stato in Cilicia. Ma in modo ancor più ambiguo definisce la condizione in cui è venuto a trovarsi Zenicete, il padre di Aba, la dinasta distintasi per il suo servilismo verso Antonio e Cleopatra e quindi esautorata da Ottaviano Augusto. Questo Zenicete, infatti, più che un τύραννος in senso stretto, è stato un ἐπίτροπος posto al fianco della figlia, legittima depositaria del titolo (comunque esso suoni nella lingua locale), acquisito grazie al matrimonio con un rappresentante della dinastia al potere; e quando lei è stata in grado di governare da sola, è regolarmente (almeno lo si suppone, visto che nel brano non v'è cenno di congiure di palazzo) uscito di scena.

L'unico appunto che il Geografo muove a Zenicete, e agli altri τύραννοι che lo hanno preceduto, non è di aver instaurato il tipico regime dispotico e dissoluto, ma di aver dato un carattere sistematico all'esercizio, pur frequente da quelle parti, della pirateria (tuttavia imposta, talora, dalla necessità di sopravvivere in un territorio povero di risorse economiche); tant'è che, debellata quella piaga, il *princeps* ha permesso alla stessa „dinastia di Teucro” di continuare a reggere il piccolo stato nella sua tradizionale veste di autorità religiosa⁶.

Quanto, poi, ai τύραννοι della Cibiratide, una regione-cuscinetto multiethnica e plurilingue incastonata fra i monti sul confine fra la Caria, la Licia e la Pisidia, Strabone attesta che si sono comportati sempre σοφρόνως. Dunque l'accezione del termine qui è positiva e non è in contrasto con la ragione per cui il generale romano Murena ha assegnato alla Licia una parte del territorio (Balbura e Boubon) prima appartenente a questi sovrani, che allora sarà da imputare a sopravvenute esigenze di natura politico-amministrativa e

⁴ Cfr. 16,2,18, 755 C.

⁵ Cfr. 16,2,37, 761 C.

⁶ Cfr. 14,5,10, 672 C.

non alla logica punitiva di un eventuale loro malgoverno⁷.

Infine, sintomatico del modo in cui talora Strabone si barcamena nella terminologia, è il ricorso, in 14,5,18, 616 C, ad un'espressione poco perspicua come ἀεὶ μὲν ὑπὸ πλειόνων δυναστευομένων (v.l. δυναστεύομενον; scil. τὸ Ἀμανὸν ὄρος) τυράννων. I termini δ. e τ. sono qui appaiati per caratterizzare una tirannide che si trasmette da padre in figlio, ma che non necessariamente è scaturita da un colpo di mano – come quella di Pisistrato ad Atene o di Dionisio a Siracusa. Il carattere non illegale e non dispotico del potere esercitato nel caso in specie, è ribadito non meno che la sua continuità (ἀεὶ), tanto più perché in concreto attiene solo al virtuoso Tarcondimoto, promosso dai dominatori Romani (cioè Augusto) al rango più edificante di βασιλεύς e autorizzato a trasmettere il titolo ai propri eredi.

L'altro tipo di 'tirannide' che Strabone ci fa conoscere è tipico delle *poleis* di origine ellenica o politicamente strutturate sul modello ellenico e pertanto si configura più spesso come l'esito di una *stasis* cittadina. Ma comunque è intrinsecamente più debole rispetto ai regimi sopra descritti perché sempre più esposta al rischio che il rapporto di forze fra le parti in contesa possa ribaltarsi. Sicché la definizione di τυράννις che ce ne è data dal Geografo è da accogliere con cautela, in quanto la tradizionale carica ideologica del termine potrebbe far torto alla realtà dei fatti.

Se ne ha, del resto, il sospetto allorché, sempre nel libro XIV, Strabone traccia il profilo di Eutidemo. La supremazia di quest'uomo politico, rampollo di una famiglia molto influente a Mylasa in Caria, ne aveva messo in evidenza – come ci viene espressamente notificato dal Geografo – tratti che alla parte avversa era convenuto bollare come tirannici (εἰ καὶ τι τυράννικόν προσῆν), ma che il suo impegno rivolto al benessere della città aveva mitigato o messo in ombra. Poiché l'ammissione era implicitamente venuta dal suo principale oppositore Ibrea, nel corso di un pubblico dibattito⁸, è facile immaginare come nelle fasi più concitate del periodo in cui Eutidemo aveva prevalso, l'accusa che più spesso gli sarà stata rivolta fosse quella di aver imposto o di voler imporre in città un regime tirannico. Strabone, dunque, avrà estratto dal lessico degli avversari il termine più abusato; ma con la consapevolezza che rispetto alla personalità contro cui era stato diretto non può risultare se non approssimativo e fittizio.

A un'analoga contrapposizione politica, ma resa ancor più esasperata dalla pesante ingerenza di Mitridate, si deve l'inquadramento di Aristione di

⁷ Cfr. 13,4,17, 631 C.

⁸ Cfr. 14,2,24, 659 C, δημηγορῶν ἐπὶ τελευτῆς εἶπεν· Εὐθύδημε, κακὸν εἴ τῆς πόλεως ἀναγκαῖον· οὔτε γὰρ μετὰ σοῦ δυνάμεθα ζῆν οὔτ' ἄνευ σοῦ.

Atene nella categoria dei τύραννοι⁹. Per lui il termine non appare certo inadeguato; ma ancora una volta il Geografo lo mutua acriticamente dalla fonte, Posidonio, il quale forse non esprimeva in modo del tutto disinteressato questo convulso periodo vissuto dalla città. Se, come si sospetta, il filosofo di Apamea mirava a porre in rilievo che nella circostanza la scuola stoica si era dimostrata fedele a Roma, l'accentuazione dei toni critici nei confronti di Aristione, che era di provenienza peripatetica¹⁰ o epicurea¹¹, tornava senz'altro utile allo scopo. Dopo la riconquista della città da parte di Silla, il ripristino della 'democrazia' ad Atene era naturalmente consistito nel ritorno al potere della fazione cittadina che, per non aver ceduto alle lusinghe del re del Ponto, era stata messa in minoranza da una spontanea manifestazione popolare, da cui Aristione era uscito stratego *epi hopla*. Silla, infatti, proprio perché non ignorava che in città si era mantenuta viva una forma di opposizione, aveva trovato in questo fatto un buon motivo per salvare Atene dalla distruzione¹².

Conviene osservare che nello stesso paragrafo in cui condanna l'Aristione fautore di Mitridate, Strabone ha esaltato Demetrio Falereo, anch'egli in fin dei conti (buon) tiranno, ancorché per delega, essendo stato imposto ad Atene dal reggente di Macedonia Cassandro; e a costui l'etichetta, secondo il Geografo, spettava a buon diritto per le innumerevoli malefatte commesse altrove: πρὸς μὲν τὰ ἄλλα δοκεῖ τυραννικώτερος γενέσθαι, πρὸς Ἀθηναίους δὲ εὐγνωμόνησε λαβὼν ὑπήκοον τὴν πόλιν¹³.

Non a caso Strabone ricorda solo a proposito del Falereo che gli non gli erano mancati studi filosofici (era stato un allievo di Teofrasto) e che aveva redatto un *hypomnema* a difesa del suo operato, di contro a quella δημοκρατία che non solo non aveva abbattuto, ma aveva addirittura corretto¹⁴, evidentemente in linea con i principi ispiratigli dal filosofo suo maestro. Non tanto, però, con le attese dell'oligarchia ateniese, se questa, dopo la morte di Cassandro, lo aveva rovesciato e costretto a rifugiarsi in Egitto presso Tolemeo. Le statue (*eikones*) di bronzo che gli erano state erette – più di trecento! –, erano state fatte a pezzi dagli insorti e fuse per ottenerne oltraggiosamente dei pitili.

⁹ Cfr. 9,1,20, 398 C.

¹⁰ *FGrHist* 87 F 36.

¹¹ Cfr. App. *Mithr.* 109-110; che dipende dalle *Memorie* di Silla.

¹² Cfr. Paus. 1,20,4-7; App. *Mithr.* 149-150. Plut. *Sull.* 23,3.

¹³ Cfr. 9,1,20, 398 C.

¹⁴ *Ibidem*.

Le sue vicende rassomigliano molto a quelle che più di due secoli dopo hanno per protagonista appunto il nostro Nicia. Nemmeno quest'ultimo, infatti, giunge alla tirannide grazie ad una svolta autoritaria gestita in prima persona; e tanto meno risulta aver detenuto il potere in maniera violenta. Il cursorio accenno di Strabone all'opposizione esercitata nei suoi confronti dallo *psaltes* Teomnesto lascia intuire che il quadro politico della Cos di questi tempi è animato dalla consueta lotta tra fazioni cittadine per il governo dell'isola, per il momento risoltasi a vantaggio del 'tiranno' (un po' come succederà qualche anno più tardi a Mylasa, con Eutidemo ed Ibrea) soprattutto perché preferito dall'autorità romana. Nel 40, infatti, Antonio, il quale si avvaleva delle prerogative concessegli dal senato, aveva elargito ai propri sostenitori la cittadinanza romana¹⁵; era, in tutta verosimiglianza, la ricompensa per aver resistito alle pressioni di Bruto e Cassio, quando, trasferitisi in Asia, avevano intimato ai Coi di schierarsi dalla loro parte. Come è chiarito soprattutto dalle lettere allora inviate da Bruto agli isolani, questi erano stati minacciati di fare la stessa fine dei Rodii e dei Lici, già ridotti a malpartito da Cassio, se non avessero troncato ogni indugio in proposito¹⁶. Un punto a favore di quanti sostengono la provenienza non scolastica di queste lettere è segnato proprio dal contrasto fra il loro contenuto e la tradizione superstita sul cesaricida, tendenzialmente a lui favorevole. In ogni caso esse dovrebbero riflettere una fase del dibattito su questo personaggio non ancora fossilizzato negli schemi ideologici che più tardi hanno finito per prevalere; dunque abbastanza vicina ai fatti esposti¹⁷. Sicché il rapporto ostile venuto ad instaurarsi fra i tirannicidi e i Coi, quale si evidenzia in queste lettere, non può essere frutto della fantasia di un retore.

Non è improbabile, allora, che a organizzare la tattica dilatoria, se non la resistenza contro Bruto e Cassio sia stato proprio Nicia; donde la sua fortuna presso Antonio e la sua ascesa ad una carica che la parte avversa avrà avuto tutto l'interesse a dipingere come una classica 'tirannide'.

Ma del favore che essa ha goduto presso i cittadini di Cos, non decifrabile dall'anodina indicazione straboniana, si possono reperire altrove tracce più sicure. Innanzitutto in quel discreto patrimonio di epigrafi recanti dediche di privati e dal contenuto omogeneo, nelle quali Nicia è gratificato da una serie di epiteti che, per quanto convenzionali, ne rivelano l'intimo

¹⁵ Cfr. Sherwin-White, *Ancient Cos* cit., 141, n. 312.

¹⁶ Cfr. Marco Giunio Bruto, *Epistole greche*, a cura di L. Torraca, Napoli, 1971², 11 s. (nrr. XIII-XVI); 17 (nrr. XXIX-XXX).

¹⁷ Del resto, nemmeno dall'epistolario ciceroniano la figura del nipote di Catone emerge senza macchia; cfr. G. Allegri, *Bruto usuraio nell'epistolario di Cicerone*, Firenze, 1977.

legame con la *polis*: δάμου υἱός, φιλόπατρις, ἥρως, εὐεργέτας¹⁸. Poi nelle monete bronzee coniate sotto il suo governo per almeno otto anni, che ne recano impressa sul *recto* l'effigie coronata da un diadema¹⁹. Peraltro, è lecito attendersi che il sostegno popolare fosse da lui accuratamente perseguito ricorrendo anche agli strumenti imprescindibili della propaganda. In tal senso, infatti, può essere rivalutata una erratica testimonianza di Eliano²⁰, secondo cui, quando Nicia era ancora un privato cittadino, una pecora aveva partorito un leone in un fondo di sua proprietà; e il prodigio era stato interpretato come un annuncio della sua imminente tirannide.

Non ci è dato di sapere se e quali macchie abbiano più tardi incrinato la fiducia dei concittadini nei suoi confronti né se il loro appoggio gli sia ad un certo momento venuto meno e se si sia manifestato in forma traumatica. Strabone, certo, concede uno scampolo di celebrità allo *psaltes* Teomnesto; tuttavia, se non lo ricorda solo perché qualche suo lettore lo metta sullo stesso piano di un Boeto, „cattivo poeta e cattivo cittadino” di Tarso e (se non „perché”) oppositore dell'assennato Atenodoro il ‘Cananita’²¹, non lo mette a capo del tumulto inscenato dai Coi (che ignora del tutto), poco prima di Azio, contro Decimo Turullio, un senatore romano che da assassino di Cesare si era riscoperto in circostanze abbastanza misteriose, fautore di Antonio, tanto da divenire uno dei suoi ammiragli²². Costui aveva fatto tagliare i cipressi di un bosco sacro (ad Asclepio), per costruirne delle navi; una pratica certo non inusuale in tempo di guerra – lo stesso espediente avevano adottato Demetrio Poliorcete a Rodi²³, Mitridate a Patara²⁴, Silla ad Atene²⁵ –, ma per la coscienza degli isolani era un imperdonabile gesto sacrilego che con una loro antica legge avevano cercato invano di scongiurare²⁶. Lo stesso Antonio (sul quale, in ultima istanza, poteva esserne fatta ricadere la colpa)

¹⁸ Cfr. W. R. Paton, E. L. Hicks, *The Inscriptions of Cos*, Oxford, 1891, 319, numm. 234-240.

¹⁹ Cfr. *Brit. Mus. Coins. Caria and the Islands*, 213, numm. 196-200; M. Rostovzev, *Storia economica e sociale del mondo ellenistico*, III, Firenze, 1980, tav. CIII, 8. Molto opportunamente Herzog, *Nikias* cit., 209, fa osservare che pure l'indicazione del magistrato che ha battuto moneta a quel tempo è una spia del carattere popolare di questa ‘tirannide’.

²⁰ *Var. hist.* 1,29.

²¹ Cfr. 14,5,14, 674 C.

²² Per una ricostruzione dei suoi movimenti dopo il cesaricidio, cfr. da ultimo M.-C. Ferrière, *Les partisans d'Antoine*, Bordeaux, 2007, 288 s., 480 s.

²³ Cfr. Diod. 20,83,4.

²⁴ App. *Mithr.* 106.

²⁵ Plut. *Sull.* 12,4.

²⁶ Cfr. Herzog, *Nikias* cit. 214.

aveva sconfessato il suo ufficiale, consegnandolo a Ottaviano, il quale non aveva perso tempo a farlo giustiziare²⁷.

La chiave interpretativa apparentemente più semplice dell'episodio – su cui, ripetiamo, Strabone tace – è quella che lo vorrebbe collegato alla caduta di Nicia. Il rancore popolare verso di lui non si sarebbe affatto placato con l'esecuzione di Turullio, ma si sarebbe spinto fino alla profanazione della sua tomba (ove fosse morto nel frattempo, di morte naturale o violenta) e al dileggio del suo cadavere.

Ma tutta la rilevanza di siffatta ricostruzione poggia sull'instabile fondamento di un epigramma di Crinagora di Mitilene, un poeta contemporaneo, in cui si documenterebbe appunto il tragico e inopinato epilogo dell'intera vicenda²⁸.

Tuttavia nessuna indicazione cronologica interviene a provare che tale componimento si ispiri a un episodio recente, al quale il poeta abbia eventualmente assistito o del quale abbia sentito parlare; tanto meno v'è una qualsiasi forma di deprecazione a carico di Nicia che i versi lascino appena trasparire; piuttosto ne compiangono la triste sorte – se il loro assunto è che la sventura può abbattersi sull'uomo anche oltre il limite della vita e il 'tiranno' ne costituisce un caso paradigmatico –. Ed è poi sorprendente, se Crinagora ha inteso condannare la memoria del defunto e non il dileggio dei suoi resti, che non abbia spiegato anche il motivo per cui gli ἄστοι hanno continuato a infierire su di lui, soprattutto se questo motivo è nella collusione con l'empio Turullio o con Antonio o con entrambi.

La testimonianza del poeta, dunque, prova solo che dopo la morte di Nicia la sua tomba è stata scoperciata e la salma gettata per strada; ma non anche che ciò è accaduto subito prima o subito dopo la sconfitta di Antonio ad Azio e in conseguenza dell'offesa arrecata al dio Aslepio. Se v'è, però, un nesso di causalità, come qualcuno ha inteso, fra questi fatti e i provvedimenti di Ottaviano – che avrebbe annullato i decreti di Antonio a favore

²⁷ Val Max. 1,1,19; Dio Cass. 51,8,2 (dove il *praenomen* del nostro personaggio è Publio, ma quello vero è attestato dalle monete; cfr. Ferrière, *Partisans d'Antoine* cit., 480, n. 1484); Lact. *Div. inst.* 2,7.

²⁸ Cfr. *Anth. Pal.* 9,81, Μὴ εἴπῃς θάνατον βιοτῆς ὄρον· εἰσὶ καμοῦσιν, / ὡς ζωῆς, ἀρχαὶ συμφορῶν ἕτεραι. / ἄθρει Νικίεω Κῶον μόρον· ἤδη ἔκειτο / εἰν Ἀΐδῃ, νεκρὸς δ' ἦλθεν ὑπ' ἡέλιον· / ἄστοι γὰρ τύμβοιο μετοχλίσσαντες ὀχῆας / εἵρυσαν ἐς ποινὰς τλήμονα δυσθανέα (*codd.*; δισθανέα Stephanus). La fantasiosa ipotesi di V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit*, Leipzig, 1891-1904, I, 815; II, 469, che qui Crinagora alluderebbe ad una sorta di caccia all'uomo, per sfuggire alla quale Nicia si sarebbe invano nascosto in una tomba, è sensatamente respinta da Stein, *RE* XII 1 (1936), 334, s.v. *Nikias*, nr. 14.

dei Coi e inflitto a questi ultimi una pesante sanzione pecuniaria²⁹ –, non può sfuggirne l'intima contraddizione; giacché gli incolpevoli isolani, pur avendo provveduto a rimuovere la memoria del sostenitore di Antonio e i simboli della sua dominazione, ne avrebbero ottenuto come premio l'imposizione di un tributo annuo³⁰ che li riguardava tutti.

Comunque, la pretesa 'prova' fornita da Crinagora del modo cruento in cui si sarebbe conclusa l'esperienza della tirannide a Cos non si rivela inoppugnabile se, disattendendola completamente e fondandosi sulla testimonianza delle epigrafi, taluno era pervenuto a conclusioni assai diverse: dopo i fatti di Azio, Nicia sarebbe stato perdonato da Ottaviano per la sua militanza nel campo di Antonio e mantenuto al suo posto³¹.

Tuttavia anche questa conclusione, che non è in contrasto con la prassi non infrequente in Ottaviano di attenersi alle precedenti disposizioni di Antonio – ed eventualmente porta ad escludere le responsabilità del tiranno nell'*affaire* Turullio e ne risolve l'aporia –, va incontro a un'obiezione di non scarsa rilevanza: se Nicia è sopravvissuto ai fatti di Azio e ha continuato a governare con il consenso di Augusto, come si giustifica più tardi la profanazione della sua tomba attestata da Crinagora? Ma anche: se le iscrizioni a lui inneggianti si datano alla fase post-aziaca del suo governo, come mai non vi compare contestualmente il nome di Augusto, che è il segno consueto della riconoscenza verso il *princeps* da parte di quanti devono alla sua volontà il loro potere, qualunque sia il nome e la forma con cui viene esercitato?

Allora, nell'assoluta improbabilità che una siffatta indipendenza o, piuttosto, ostentata ingratitudine, gli sia mai stata consentita, è preferibile immaginare che il tiranno sia morto prima di Azio, dopo aver governato con il sostanziale consenso della popolazione; la sua tomba sarà stata, per dir così, 'sconsacrata' più tardi – giusta la consuetudine diffusa che prevedeva comunque la *damnatio memoriae* di un regime sorpassato da un altro³² – e

²⁹ Cfr. Herzog, *Nikias* cit., 213 s.; partic. 215, dove si barcamena alquanto nel tentativo di isolare Nicia dal contesto: „die Folgen der Restauration zeigen sich in der Schändung de Grabes des Nikias, der Vernichtung der Akte des Antonius und anderen Spuren. Aber die Sympathien des Volkes für Nikias waren doch nicht so schnell auszurotten, wie schon die Erhaltung so vieler Exemplare der privaten Weihungen für sein Heil beweist”; nella sua scia Neppi Modona, *Isola di Co* cit., 52; Bowersock, *Augustus and the Greek World* cit., 46.

³⁰ Sia pure decurtato di cento talenti, a titolo di risarcimento per l'asportazione dell'Afrodite Anadyomene di Apelle a Roma, per cui cfr. Strab. 14,2,19, 657 C; Plin. *Nat.* 35,91.

³¹ Cfr. W. R. Paton, E. L. Hicks, *The Inscriptions of Cos*, Oxford, 1891, XL, che cito di seconda mano da Sherwin-White, *Ancient Cos* cit., 144, n. 334.

³² Cfr. Herzog, *Nikias* cit., 214 e n. 1; Sherwin-White, *ibidem* e n. 340.

Cos avrà dovuto subire le conseguenze dell'essersi la sua guida schierata dalla parte di Antonio.

Preso atto, ora, della durata e della 'qualità' della tirannide di Nicia, è lecito domandarsi se e in qual misura essa sia stata 'rifinita' dalla sua formazione culturale.

Nei codici straboniani la trattazione sull'isola di Cos ha termine nel modo seguente:

οὗτός τε (scil. Ἰπποκράτης) δὴ ἐστὶ τῶν ἐνδόξων Κῶος ἀνὴρ καὶ Σῖμος ὁ ἰατρός, Φιλίτας τε, ποιητὴς ἅμα καὶ κριτικός, καὶ καθ' ἡμᾶς Νικίας ὁ καὶ τυραννήσας Κῶων καὶ Ἀρίστων ὁ ἀκροασάμενος τοῦ Περιπατητικοῦ καὶ κληρονομήσας ἐκεῖνον· ἦν δὲ καὶ Θεόμνηστος ὁ ψάλτης ἐν ὀνόματι, ὃς καὶ ἀντεπολιτεύσατο τῷ Νικίᾳ.

La rassegna degli *andres endoxoi* ne presenta, dunque, uno del V secolo (Ippocrate), uno del IV (il medico Simo), uno del III-II (il poeta e filologo Filita) e due certamente del I, giacché appartengono alla generazione καθ' ἡμᾶς: Nicia e Teomnesto. Quanto ai due Aristone, v'è un certo margine per riflettere sulle modalità del loro inserimento della lista.

Innanzitutto: perché Ἀρίστων ὁ ἀκροασάμενος τοῦ Περιπατητικοῦ καὶ... e non Ἀρίστων ὁ Περιπατητικός καὶ ὁ ἀκροασάμενος καὶ... (αὐτοῦ ὁμώνυμος)? Forse perché, data la maggior notorietà del maestro, o in assoluto (basterebbe il titolo di „peripatetico” a farlo riconoscere) o perché Strabone ne ha parlato in precedenza³³, dalla seconda impostazione della frase deriverebbe che anche costui era nativo di Cos e ciò potrebbe non corrispondere alla verità.

Effettivamente, in 10,5,6, 486 C, si dà notizia di un Aristone; e precisamente del filosofo originario di Ioulis, nell'isola di Ceo³⁴, che sarebbe stato ζηλωτής di Bione di Boristene. Da altre fonti, invece, se ne esalta piuttosto il legame con Licone di Alessandria nella Troade, il quale lo aveva nominato fra gli esecutori delle sue disposizioni testamentarie³⁵. Ora, sia che il Geografo abbia confuso Bione con Licone, sia che abbia trascurato quest'ultimo, qualora Aristone di Ceo abbia avuto anche lui come maestro, la cronologia di entrambi (III sec.), porta di necessità ad escludere che il loro pupillo possa

³³ Per quanto nella seconda eventualità potremmo reclamarne anche un apposito richiamo, del tipo οὗ ἐμνήσθημεν καὶ πρότερον. Cfr. ad es. 6,2,10; 9,5,20; 10,4,14; ma, in modo più calzante, 14,2,26, 661 C, Μενεκλῆς τε, οὗ ἐμνήσθημεν μικρὸν ἐπάνω.

³⁴ Cfr. Diog. Laert. 7,164; Steph. Byz. s.v. Ἰουλίς.

³⁵ Cfr. Diog. Laert. 5,70; 74.

essere stato a sua volta maestro dell'Aristone di Cos contemporaneo di Nicia e fiorito καθ' ἑμᾶς³⁶.

Perché, infatti, ciò sia possibile, la figura di Aristone di Cos – quando pure sia identificato (ma tale identificazione è tutt'altro che provata) con il peripatetico allievo di Critolao che si era scagliato, in un suo opuscolo, contro la retorica, giudicandola *nihil doctis persuasuram*³⁷ –, deve essere scissa da quella di Aristone di Ceo.

Comunque, in quanto discepolo di Critolao – il quale sarà stato in età più che matura nell'anno (156/5) della sua ambasceria a Roma con Carneade e Diogene –, questo Aristone di Cos deve aver insegnato molto a lungo e fin oltre la fine del I secolo; solo a tal condizione si può ammettere che l'altro Aristone gli sia subentrato come scolarca. Inversamente: i tempi di quest'ultimo devono risalire almeno fino a quel limite e scadere prima della tirannide di Nicia, la cui datazione scende, con molto minor incertezza, fino a oltre la metà del I secolo.

Il testo straboniano presenta un disturbo nella sequenza cronologica fino a questo punto rispettata³⁸, e scambia di posto i due Aristone, spezzando, peraltro, anche il naturale collegamento fra Nicia e il suo oppositore Teomnesto; in tal modo si espone agli equivoci e alle confusioni che si riscontrano ancora di recente. Nel *Neue Pauly*, per esempio, sotto la voce *Ariston*, si ha questa successione: [3, von Keos] → [4, von Kos] → [5, von Kos]. Dunque: il n. 4, menzionato da Strabone, sarebbe anche il discepolo del peripatetico n. 3; e il n. 5 il discepolo di Critolao, perché „wahrscheinlich nicht identisch mit Ariston[4]”³⁹.

Ma diversamente dai predecessori, l'ultimo editore di Strabone, Joseph Radt, ha trovato qualcosa da eccepire sul passo in questione. Il benemerito studioso, la cui fatica si segnala soprattutto per la cautela e il rigore metodologico con cui affronta i punti più dilemmatici della critica testuale, è infatti andato a ripescare dal dimenticatoio una cursoria proposta di lettura

³⁶ Invece è proprio ciò che si è affermato; cfr. Gercke, *RE* II 1 (1895), 956, s.v. (53); H. Dörrie, *Kl. Pauly*, 1, 573, s.v. (5); R. S. – E. Kr., *Neue Pauly* 1, 1117, s.v. [4].

³⁷ Quint. *Inst.* 2,15,19-20; cfr. Sext. Emp. *Adv. math.* 2,61. Il suo nome compare anche in due frustuli di papiro provenienti da un opuscolo di Filodemo sulla retorica; cfr. F. Wehrli, *Die Schule des Aristoteles*, 10, Basel, 1969², 79-80 e 83. La confusione fra lui e il discepolo ha fatto sì che lo scritto polemico fosse attribuito ad entrambi; ma cfr. Wehrli, *Die Schule* cit., 6, Basel, 1968, 32 (fr. 9); 50.

³⁸ Ciò vale, naturalmente, anche se l'intento di Strabone sia stato, come è parso a Herzog, *Nikias* cit., 207 s., di presentare coppie di personaggi che hanno esercitato la stessa professione.

³⁹ Cfr. *N. P.* I (1996), 1116 s.

di I. Bywater⁴⁰ (che ha quindi adottato senza esitazioni), della quale le considerazioni su esposte intendono porsi a commento e, in qualche misura, a sostegno.

Nell'edizione di Radt, dunque, il testo greco è innovato nella parte qui sotto espressa in corsivo:

καὶ καθ' ἡμᾶς Νικίας ὁ καὶ τυραννήσας Κώων καὶ Ἀρίστωνος ἀκροασάμενος τοῦ Περιπατητικοῦ καὶ κληρονομήσας ἐκείνων· ἦν δὲ καὶ Θεόμνηστος ὁ ψάλτης ἐν ὀνόματι, ὃς καὶ ἀντεπολιτεύσατο τῷ Νικίᾳ.

La portata 'rivoluzionaria' dell'innovazione è palese: vi si ripristina l'ordine più razionale degli *andres endoxoi*; scompare la fantomatica figura dell'Aristone allievo ed erede del peripatetico; riacquista il dovuto risalto l'unico Aristone di Cos eventualmente rintracciabile presso altre fonti antiche; ma, soprattutto, la biografia del 'tiranno' Nicia si arricchisce di un ulteriore dato che finora era una felice provocazione, invero gettata un po' a caso, di Felix Jacoby⁴¹. E a dire il vero, se già il fatto che il nostro uomo possa aver atteso a studi filosofici non ha nulla di imbarazzante, quando non se ne trovi l'impedimento in una sua presunta origine popolare, se non addirittura servile⁴², non può provocare sconcerto nemmeno una sua ventilata direzione della scuola peripatetica di Cos durante (se non già prima) la sua esperienza di governo.

Si è già visto più sopra il caso di Demetrio Falereo e di Aristone di Atene; a proposito del quale l'interessante riflessione di Appiano (probabilmente ispirata dalla lettura di Posidonio⁴³) ci aiuta a capire quanto la pre-

⁴⁰ Atakta, *Journ. Philol.*, 10, 1882, 79: „but who is this Aristo whom it was possible to describe, as Strabo seems to do here, as ‘the pupil and heir of the ‘Peripathetic’?’. If we cannot know more about this Aristo, it may be as well to get rid of him altogether, which we can easily do by the insertion of a single letter, so as to read Ἀρίστωνος ἀκροασάμενος”.

⁴¹ *Storia economica e sociale del mondo ellenistico*, Firenze, II (1973), III (1980), 289.

⁴² Cfr. E. Badian, *Foreign Clientelae (264-70 B.C.)*, Oxford, 1984², 306, secondo il quale sarebbe stato affrancato da Pompeo; ma interpretare in tal senso la qualifica di Nicia τοῦ δάμου ὑιὸς nelle epigrafi è fuorviante, cfr. Neppi Modona, *Isola di Co* cit., 51; Sherwin-White, *Ancient Cos* cit., 144, n. 338 su Nicagoras (KF 212). Del resto, Pompeo era stato piuttosto parco nel concedere simili favori quando era stato in Oriente; cfr. A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship*, Oxford, 1973², 308.

⁴³ *Mithr.* 109-111, ὁ Ἀριστίων ... ἐτυράννησε τῆς πατρίδος καὶ τῶν Ἀθηναίων τοὺς μὲν εὐθὺς ἔκτεινε ὡς Ῥωμαΐζοντας, τοὺς δ' ἀνέπεμψεν ἐς Μιθριδάτην, καὶ ταῦτα μέντοι σοφίαν τὴν Ἐπικούρειον ἡσκηκώς. ἀλλὰ γὰρ οὐχ ὅδε μόνος Ἀθήνησιν, οὐδὲ Κριτίας ἔτι πρὸ τούτου καὶ ὅσοι τῷ Κριτίᾳ συμφιλοσοφοῦντες ἐτυράννησαν, ἀλλὰ καὶ ἐν Ἰταλίᾳ τῶν πυθαγορισάντων καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι τῶν ἐπτα σοφῶν λεγομένων ὅσοι πράγματων ἐλάβοντο, ἐδυνάστευσάν τε καὶ ἐτυράννευσαν ὡμότερον

senza di uomini di pensiero a capo di una comunità fosse tutt'altro che rara. Poiché, però, parte dall'esempio dello stesso Aristione, lo storico prenestino è probabilmente ingiusto nel generalizzare la contraddizione che sarebbe implicita fra l'esercizio filosofico della virtù e la gestione spesso inadeguata del potere a cui questi filosofi si erano dedicati una volta ricevutane la delega. Ed è il caso di ricordare che la riflessione appianea muove, evidentemente, dalla consapevolezza che altri filosofi, ai tempi di Mitridate, erano divenuti 'tiranni' (come appunto Aristione) con il sostegno del re 'cappadoce', quando non addirittura per sua volontà. Anche Strabone ce ne dà conferma in 13,1,66, 614 C, allorché menziona lo stratego Diodoro di Adramyttion come un tiranno filomitridatico afferente all'Accademia.

Ma vale forse la pena, a questo punto, di ripercorrere qualche tappa della carriera di quel *Curtius Nicia* al quale Svetonio dedica uno schizzo biografico nel *De grammaticis et rhetoribus* perché autore di non si sa quanti libri *de Lucilio libri* oggetto dell'apprezzamento di Santra, un altro autorevole grammatico del I secolo.

A detta dell'erudito latino, quel Nicia era stato legato prima a Pompeo⁴⁴ – al séguito del quale era giunto a Roma forse alla fine della campagna contro i pirati; ma qualche anno più tardi, per essersi fatto latore di una 'proposta indecente' (*de stupro*) di Memmio, il dedicatario del poema lucreziano, a Cornelia, la moglie di Pompeo, ne era stato allontanato da casa⁴⁵. Nel frattempo era divenuto un *familiaris* anche di altri esponenti della *élite* culturale e politica romana, da Cassio, con il quale aveva stretto rapporti già nel 62⁴⁶, a Cicerone, nella cui cerchia resterà almeno fino al dicembre del 45⁴⁷.

τῶν ιδιωτικῶν τυράννων, ὥστε καὶ περὶ τῶν ἄλλων φιλοσόφων ἄπορον ποιῆσαι καὶ ὑποπτον, εἴτε δι' ἀρετὴν, εἴτε πενίας καὶ ἀπραξίας τὴν σοφίαν ἔθεντο παραμύθιον. ὧν γε καὶ νῦν πολλοὶ ιδιωτεύοντες καὶ πενόμενοι καὶ τὴν ἀναγκαίαν ἐκ τῶνδε σοφίαν περικείμενοι τοῖς πλουτοῦσιν ἢ ἄρχουσι λοιδοροῦνται πικρῶς, οὐχ ὑπεροψίας πλούτου καὶ ἀρχῆς δόξαν σφίσι μάλλον ἢ ζηλοτυπίας ἐς αὐτὰ προφέροντες. Cfr. Posidonio, *FGrHist* 87 F 36, in *Athen.* 5, 211 e-215 c.

⁴⁴ Cfr. *Gramm.* 14, *haesit Gn. Pompaeio*, dove non può darsene per intesa la condizione di liberto, giacché nel cap. 15 segue la biografia di Leneo, un altro assiduo di Pompeo, ma espressamente qualificato come suo *libertus*.

⁴⁵ A parere di Herzog, *Nikias*, 194 s., avrebbe seguito il suo protettore Memmio (autorelegatosi ad Atene per sfuggire ad un'accusa *de ambitu*); lì o a Cos o a Rodi lo avrebbe ritrovato Cicerone, al ritorno dal suo proconsolato in Cilicia, e portato con sé a Roma; di tutti questi passaggi non c'è alcuna testimonianza.

⁴⁶ Cfr. *Cic. Fam.* 7,23,4 (a Fadio Gallo).

⁴⁷ Cfr. *Att.* 12,26,2; 51,1; 53; 13,1,3; 9,1; 28,4; 52,2.

Il suo ruolo sarà stato quello di consulente in questioni di filologia⁴⁸ e di lingua greca, sollecito nel togliere al suo interlocutore il dubbio di aver commesso qualche errore di sintassi⁴⁹, e sempre disponibile a far da arbitro nei raffinati *lusus* filologico-letterari che animano la capitale quando il clima politico lo permette⁵⁰.

La sua erudizione non lo preserva evidentemente da difetti o vizi. Cicerone gli rimprovera una certa indolenza e la propensione ai piaceri della buona tavola, anche se non mostra di temere che ciò vada a discapito della sua *humanitas*, che invece apprezza molto⁵¹.

Ma la sua partecipazione a banchetti esotici o a base di funghi e altre *delikatessen*, rievocati da Ronald Syme⁵², non bastano a giustificare il grottesco profilo che il grande studioso neozelandese ne traccia, rendendolo l'esponente di punta di un „raffish world” indistintamente animato da „poets and scholars, gourmets, gamblers and musicians, financial experts and political agents”.

Dalla primavera del 44, forse l'amicizia di Nicia con Cicerone e la sua cerchia ha già subito delle incrinature; come che sia, si trasferisce in Asia, al seguito del cesariano Dolabella⁵³; ed è, probabilmente, la maggiore intimità con quest'ultimo e la partecipazione alle sue vicende, come l'uccisione di Trebonio⁵⁴, che ne ha acuito il distacco da Bruto e Cassio. Quando poi, nell'estate del 43, chiuso in Laodicea assediata da Cassio, Dolabella si fa ucci-

⁴⁸ Att. 13,28,4 (sive 29,1). Il Nicia grammatico citato per ben venticinque volte negli scolii a Omero è identificato con il nostro; cfr. Herzog, *Nikias* cit., 203, n. 1.

⁴⁹ Cfr. Att. 7,3,10. La lettera è spedita nel dicembre del 50 dalla villa di Ponzio a Trebula, dove Cicerone ha con sé Nicia, il quale lo ha assicurato che non ha commesso un errore quando ha scritto in *Peiraea* anziché *Piraeum* (moto a luogo), giacché ha voluto riferirsi in senso generico alla località e non all'*oppidum*.

⁵⁰ Fam. 9,10,1. Nella circostanza, però, l'arbitro è Cicerone: un tal Vedio ha fatto leggere due versi a Nicia, il quale li ha riconosciuti come spuri. Fuor di metafora, il primo ha sollecitato il secondo a estinguere un debito che ha nei suoi confronti e questi ha fatto orecchio da mercante; Cicerone è stato chiamato a emettere il verdetto sulla questione e ne informa l'amico comune Dolabella (a. 46).

⁵¹ Cfr. Att. 12,26,2, *de Nicia quod scribis, si ita me haberem ut eius humanitate frui possem, in primis vellem mecum illum habere*.

⁵² *Who was Vedius Pollio?* cit., spec. 26; cfr. Cic. Fam. 9,10,1, cit.

⁵³ Cfr. Att. 14,9,3; 15,20,1 (maggio del 44).

⁵⁴ Cfr. Cic. Phil. 11,4-5; Fam. 12,7,2; Liv. Per. 119; Strab. 14,1,37, 646 C; Vell. 2,69,1; App. Civ. 3,100; 4,248; Dio Cass. 47,29,2-3; sulle ripercussioni politiche di questo episodio, F. Rho Vio, *Publio Cornelio Dolabella, ultor Caesaris primus. L'assassinio di Gaio Trebonio nella polemica politica del post cesaricidio*, *Aevum*, 80, 2006, 105-119.

dere da un suo soldato⁵⁵, non è difficile immaginare quali siano state le successive mosse del suo συμβιωτής⁵⁶: se era ancora con lui fino all'ultimo, precipitosa fuga o prudente ritiro in patria. Ma la patria è Cos⁵⁷, dove di lì a poco arriveranno anche le lettere di Bruto a promettere la riduzione in servitù a quanti non intendono sottomettersi ai momentanei vincitori. Se mai vi era stata vera amicizia fra i cesaricidi e il grammatico, il solco che si è aperto fra loro si intuisce dal tono particolarmente duro delle lettere che Bruto invia ai Coi, evidentemente indispettito dalla renitenza, forse inaspettata degli isolani; e che Nicia non abbia tenuto nella circostanza un atteggiamento neutrale⁵⁸ è chiarito a sufficienza dal fatto che, dopo la sconfitta della *factio* nobiliare a Filippi, Cos è poco casualmente retta da un 'tiranno' di nome Nicia.

A Roma il nostro Nicia si era affermato essenzialmente come grammatico, in virtù dell'attività esercitata in campo filologico; ma ciò non esclude certo che potesse essere sorretto anche da un'adeguata preparazione filosofica. Anzi, sarà stata proprio la nomina a scolarca dei peripatetici⁵⁹ ad agevolare l'immissione nei circoli culturali di *élite* della capitale, nonché, più tardi, il riconoscimento da parte di Antonio (e Ottaviano) come il più adatto, fra i cittadini di Cos a esercitare un potere che solo nell'ottica dei partigiani dei cesaricidi poteva apparire come 'tirannico'.

Strabone, dal canto suo, mutua da loro il termine senza chiedersi quanto sia adeguato; quando scrive, infatti, Nicia è ormai solo il tiranno che ha appoggiato Antonio ed è caduto insieme a lui o – fatto comunque irrilevante – prima di lui.

Nella tarda primavera del 44, quando a Roma le acque della politica erano particolarmente agitate e Cicerone non si infervorava più per le innocue dispute (accademiche o non) fra un Nicia e un Vedio, quella di Cesare gli appariva come una forma nemmeno tanto strisciante di tirannide, alla quale si era scampati: *ego quo die audivi illum tyrannum in contione clarissimum*

⁵⁵ Cic. *Fam.* 12,13,4; 14,4; 15,7; Liv. *Per.* 121,1; Strab. 16,2,9, 752 C; Vell. 2,69,1-2; App. *Civ.* 3,320; 4,248-249; 258-268; Gell. 3,9,4; Dio Cass. 47,29,1-30,7.

⁵⁶ Il termine è di Cicerone, *Fam.* 9,10,2.

⁵⁷ Cfr. Cic. *Att.* 7,3,10.

⁵⁸ È assai plausibile anche l'opinione di Herzog, *Nikias* cit., 206, che Dolabella lo abbia inviato abbastanza tempestivamente nella sua isola a fargli propaganda.

⁵⁹ Che fosse un „Epicurean scholar” è un'illazione di Syme (*Who was Pollio?* cit. 27, ancora sulla base – pare di capire – della sua *imbecillitas*, *mollitia*, *consuetudo victus* rimproveratagli da Cicerone in *Att.* 12,26,2 (ma già Herzog, *Nikias* cit., 200, e ripetutamente, per via delle amicizie del nostro con epicurei, a partire da Memmio, Fadio e Cassio). Però forse anche per lui non era un ostacolo frequentare chi la pensava diversamente; cfr. Cic. *Fam.* 13,1,2 (a Memmio), *cum Patrone Epicurio mihi omnia sunt, nisi quod in philosophia vehementer ab eo dissentior*.

*virum appellari subdiffidere coepi*⁶⁰, aveva esclamato. Era passato poco più di un anno da quando la stessa persona era, all'occorrenza, un *hospes ἀμεταμέλητος* che sapeva comportarsi *periucunde*⁶¹.

Un calzante modello, quello ciceroniano, di duttilità e di opportunismo lessicale; facile da applicare ad altre circostanze di altro contesto.

⁶⁰ Att. 15,20,2.

⁶¹ Att. 13,52.

DIE PERGAMENISCHE SIGILLATA. FORSCHUNGSGESCHICHTE

Octavian BOUNEGRU
(Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași)

Die Forschungsgeschichte der pergamenischen Feinkeramik erstreckt sich über ein ganzes Jahrhundert; dies kann durch das beträchtliche Interesse erklärt werden, das dieser Bereich aus der Sicht der Herstellung und der Ausbreitung der Feinkeramik in hellenistischer und römischer Zeit bei den Gelehrten erweckt hat.

In der ersten Forschungsphase wurde die Aufmerksamkeit grundsätzlich auf die „östliche Rotfirniskeramik” gelenkt, die sich schließlich unter dem Fachbegriff „östliche Sigillata” durchgesetzt hat. Unvermeidlich fließt die Forschungsgeschichte der pergamäischen Keramikherstellung in die der o. g. Keramikgruppe ineinander über, dieses Thema findet im reichhaltigen bibliographischen Kapitel seinen Niederschlag.

Der Verlauf der Forschungen ist von mehreren ungleich wertvollen Momenten gekennzeichnet. In unsere Darstellung haben wir nicht nur in Pergamon selbst, sondern ebenfalls in anderen Zentren der pergamenischen Gegend (besonders Çandarlı) durchgeführte Forschungen einbezogen, aus dem Grund, daß alle bekannten, aber auch nur vermuteten Werkstätten eine vielseitige Erforschung erfahren müssen; sie sollen als Bestandteile einer pergamenischen Gesamtregion der Keramikproduktion behandelt werden und nicht als getrennte Herstellungszentren.

Die ersten, jedoch sehr lückenhaften Angaben hinsichtlich der örtlichen Keramikproduktion bei Pergamon verdanken wir A. Conze. In einem ersten, den „Kleinfunden” von Pergamon gewidmeten Bericht, erwähnt Conze eine bestimmte Stelle innerhalb der Festung, außerhalb der Umschließung, wo zahlreiche keramische Ausschußware, die absichtlich weggeworfen worden war und welche auf eine lokale Keramikproduktion hinweist. Wegen seiner Bedeutung, ist diese Textstelle einer *in extenso*-Wiedergabe wert, umso mehr, daß niemand auf die betreffende Auskunft bislang aufmerksam gemacht hat:

„Von diesen wenigen Stücken älterer Zeiten abgesehen, stammt die

außerordentlich große Menge unserer Thongefäßscherben aus der Zeit stärker Besiedlung des Stadtberges unter den Königen. Sie kamen überall bei den Grabungen zum Vorschein: ein besonders reichhaltiger Fundplatz, an dem man ihre Zahl noch leicht vermehren könnte, ist aber der Abhang außen unter dem obersten Knicke der in gebrochener Linie im Osten zum Ketiosstale absteigenden Eumenischen Stadtmauer. Allem Anscheine nach ist hier ein Abschuttplatz gewesen. Was wir jungst noch durch zwei Arbeiter in wenigen Tagen an dieser Stelle zusammenbringen ließen, haben wir mit Erlaubniß der türkischen Altertümer-Verwaltung als ein am Platze so gut wie werthloses Material an die Sammlungen in Bonn, Mainz, Trier und Wiesbaden zum Vergleiche mit der verwandten provinzial-römischen Keramik abgegeben”¹. In der Zeit der ersten archäologischen Untersuchungen war also das Problem der keramischen Produktion einigermaßen bekannt, ohne es richtig in den Blick zu nehmen.

Die oben zitierte Textstelle ergibt eine weitere interessante Information, und zwar, daß vom genannten „Abschuttplatz” mehrere Keramikproben entnommen worden sind und daß sie mehreren Museen aus Deutschland (angegeben sind: Tübingen, Mainz, Berlin) zwecks Analysen zugeschickt worden sind. Leider wurden die Ergebnisse bis zum heutigen Tag nicht veröffentlicht, so daß diese vergleichenden Analysen unbekannt blieben. Man kann jedoch vermuten, zumindest für die Zeitspanne von der Mitte des 2. Jhs. v. Chr. bis vielleicht zur Mitte des folgenden Jahrhunderts, daß in der Stadt Werkstätten in Betrieb waren, deren Produktion eventuell sogar auf bestimmte Keramikategorien, wie z. B. auf die „megarischen Becher”, eingeschränkt war. Übrigens sind wir glücklicherweise auch im Besitz einer archäologischen Bestätigung der Existenz einiger Keramikwerkstätten *intra muros* (siehe auch unten), und zwar für die bereits erwähnte Periode.

Ein zweites Forschungsereignis bezüglich der pergamenischen Keramik ist wohl die auf streng typologischen Kriterien erfolgte Herausarbeitung einer in Pergamon hergestellten Keramikgruppe: 1904 konnte R. Zahn zwei große Keramikgruppen im Fundstoff von Priene unterscheiden, von denen „Priene-Gruppe B” mit der pergamenischen Keramik gleichgesetzt wurde². Abgesehen davon, daß Zahn als erster über „pergamenische Keramik” spricht (ein nachträglich oft mit unterschiedlicher Berechtigung verwendeter Terminus), besteht der Verdienst dieses Forschers darin, daß noch heute zwei Fragestellungen seiner Arbeit von großer Bedeutung sind: die Frage nach Herkunft

¹ A. Conze, *Die Kleinfunde aus Pergamon*, *AbhBerlin*, 1903, 16.

² R. Zahn, in: Th. Wiegand, H. Schrader, *Priene*, Berlin, 1904, 447.

und Stil der hellenistischen Reliefbecher sowie das Problem der Lokalisierung der Roten Keramik des Hellenismus und der Kaiserzeit. Man darf also behaupten, daß das aufgrund typologischer und stilistischer Kriterien Definieren der „Priene-Gruppe B“ ein weites Feld für die Erforschung der pergamenischen Keramik öffnete.

Der tatsächliche Beginn der Forschungen der pergamenischen Keramik muß zweifellos mit dem Jahr 1911 verbunden werden, als S. Loeschcke die Werkstätten Çandarlı untersuchte. Von Anfang an muß jedoch unterstrichen werden, daß die späteren Deutungen der Ergebnisse dieser frühesten Untersuchungen die ganze Problematik der keramischen Produktion in Pergamon eher verstrickt als geklärt haben. Dies geschah hauptsächlich, weil Çandarlı als ein getrenntes Zentrum betrachtet wurde – und bedauerlicherweise auch heute noch –, ohne dabei zu beachten, daß es sich um ein einziges Produktionszentrum (Pergamon) mit mehreren Werkstätten handelte, die entweder gleichzeitig oder unabhängig funktionierten.

Der Grabungsbericht, der von S. Loeschcke mit einer bewundernswerten wissenschaftlichen Sorgfalt und mit einem hervorragenden Scharfsinn verfasst worden ist, läßt mehrere wichtige Betrachtungen aufstellen.

Die von Loeschcke in Çandarlı durchgeführten Feldforschungen waren Versuchsgrabungen und dauerten nur fünf Tage, vom 24. Oktober bis zum 4. November 1911 an. Sie fanden ausschließlich in einer Zone ungefähr in der Mitte der Halbinsel von Çandarlı statt, im Weinberg eines gewissen Herrn Angelopoulos. In diesem Areal konnte man eine beachtliche Konzentration von Resten der Keramikherstellung umreißen; dort wurden dementsprechend vier Probeschnitte kleinerer Dimensionen sowie zwei „Gruben“ („Loch I“ und „Loch II“) angelegt. Im Bericht wird angegeben, daß keine Öfen oder Ofenreste, sondern nur mehrere „Gruben für Ausschußware“ entdeckt worden sind.

Die Hauptegebnisse der Forschungen in Çandarlı beziehen sich auf die lokalen Sigillata, welche – laut der von Loeschcke festgelegten relativen Chronologie – in zwei großen Etappen hergestellt worden sind. Die erste läßt sich mit einer vortiberianischen Zeit (praktisch mit der Augustus-Epoche) gleichsetzen, während für die zweite eine Zeitspanne ab dem Ende des 1. Jhs. oder Anfang des 2. Jhs. n. Chr. in Anspruch genommen werden kann. Aufgrund der Entdeckungen aus den Gruben mit Ausschußware, wurde eine provisorische Typologie der Sigillata von Çandarlı erwogen, die 42 Typen umfaßte.

Wenn die Hauptbemerkungen vornehmlich die Sigillata-Produktion von Çandarlı betreffen, enthält der Bericht von Loeschcke auch weitere, allerdings besonders summarische Hinweise, die ohne Zweifel darauf hinweisen, daß in diesem Zentrum auch andere keramische Gattungen, als für die

Ausfuhr bestimmte Waren, hergestellt worden sind; dies ist aus der Verbreitung dieser Produkte ersichtlich. Es handelt sich in erster Linie um die Applikenkeramik, eine Sachlage die durch die Entdeckung etlicher Matrizen für die Verzierung der Gefäße mit Appliken – in diesem Fall Masken und erotischen Szenen – bestätigt wurde. Einer der Hersteller von Applikenkeramik von Çandarlı war ein gewisser Antiochos, dessen Name in einem rezent entzifferten Monogramm (ANTIOXOY) erhalten ist. Darüber hinaus, bestätigen die Beobachtungen Loeschkes die Herstellung der Bleiglasurkeramik sowie der *terra nigra* in den Werkstätten von Çandarlı³.

Die Wichtigkeit der Entdeckungen in den Werkstätten von Çandarlı besteht einerseits in der Identifizierung des ersten kleinasiatischen Großzentrums zur Herstellung der Keramik, andererseits in der Erfassung des keramischen Formenspektrums sowie in der Absteckung der chronologischen Hauptanhalte. In diesem Sinne soll der besondere Verdienst von S. Loeschke betont werden, in dem er auf ein weites Forschungsfeld für die hellenistische und römische Feinkeramik blicken ließ. Obwohl dem Entdecker dieser Keramikwerkstätten nur dürftige Elemente zur Verfügung standen, bewies er eine hervorragende Anschauungskraft, die Hauptvektoren des Phänomens der keramischen Produktion in der pergamenischen Region festzustellen; ausgehend von der allgemeinen Behandlung dieses Phänomens, hat er den Schwerpunkt auf die notwendigen methodischen Korrelationen gesetzt und formulierte dabei einige Vorschläge zur Erweiterung der in Çandarlı angefangenen Ausgrabungen. Loeschke verstand, daß Çandarlı nur eines der Produktionszentren Pergamons war, dementsprechend fühlte er sich veranlaßt, die Aufmerksamkeit auf die Unentberlichkeit der Fortsetzung der Untersuchungen, vor allem in dem Sinne der Identifizierung der anderen pergamenischen Werkstätten, sei es der keramischen, sei es der koroplastischen Arbeitsstätten (wie diejenigen von Myrina). Andererseits wird die Existenz einer vortiberianischen Produktionsphase vermutet und wird auf die empfehlenswerte Erweiterung des erforschten Areals hingewiesen, damit ebenfalls die Werkstätten von Pergamon, Ephessos oder Samos einbezogen werden können.

Letzten Endes ist der Grabungsbericht von Loeschke ein vorläufiger Bericht, der die relevantesten Untersuchungsergebnisse enthält, ohne daß der Verfasser endgültige Schlußfolgerungen äußert. Im Gegenteil macht Loeschke darauf aufmerksam, worin die Probleme bestanden, die durch diese summarischen Feldforschungen nicht gelöst werden konnten sowie auf die Weiter-

³ S. Loeschke, *Sigillata-Töpfereien in Çandarlı*, *Athenische Mitteilungen*, 37, 1912, 396-398.

führung der archäologischen Untersuchungen in den Arbeitsstätten von Çandarlı. Bedauerlicherweise wurden diese Forschungen nie wieder aufgenommen, was zur Folge hatte, daß mehrere mit der zeitlichen Einordnung dieser Werkstätten verbundene Aspekte, die Fluktuation der keramischen Produktion sowie das Formengut bis heute noch nicht als geklärt gelten dürfen. Auch das ans Tageslicht geförderte Material aus den Grabungen von Çandarlı erlebte kein besseres Schicksal: Heute ist die von Loeschcke entdeckte Keramik nicht mehr auffindbar⁴, so daß die Wissenschaftler, die sich später dem Studium der pergamenischen Keramik verschrieben haben, keine Gelegenheit mehr hatten, unseres Wissens nach, *de visu* dieses Material zu analysieren. Dies stellt zweifelsohne ein großes Hindernis dar, vor allem für die vergleichende Untersuchung der Keramikproduktion in den Werkstätten aus dem Pergamon-Areal.

Der Chronologie der Werkstätten von Çandarlı fällt eine eigentümliche Bedeutung für die ganze Problematik der späthellenistischen und römischen Feinkeramik zu; für die Verfeinerung der zeitlichen Bewertung ist ohne systematische archäologische Untersuchungen, die genaue stratigraphische Beobachtungen gestatten, nicht denkbar.

In Ermangelung deren, müssen die Entdeckungen von Çandarlı, die weiterhin auf dem Niveau von Loeschcke liegen, äußerst vorsichtig verwendet werden. Vollkommen unerwartet, haben jedoch die meisten Forscher der östlichen Sigillata die Ergebnisse der Ausgrabungen aus den Werkstätten von Çandarlı als durchaus feststehende und überprüfte Angaben angesprochen, sei es hinsichtlich der Chronologie, sei es vom Gesichtspunkt der Typologie. Diese methodische Unstimmigkeit ergab, auf der einen Seite, mehr oder wenig entstellende historische Schlußfolgerungen – die ihrerseits *tale quale* übernommen wurden –, auf der anderen Seite ein ziemlich rigides Bild von der Entstehung und der Entwicklung der Feinkeramikindustrie im hellenistischen und römischen Orient. In dem der Sigillata gewidmeten Kapitel werden wir Näheres und Gründliches über die Nachwirkungen einer solchen Art und Weise, dieses Phänomen anzugehen, vorlegen.

Zwei Jahre später, d. h. im Herbst des Jahres 1913, trug eine andere wichtige Entdeckung, diesmal im Rahmen der Stadtgrabungen in Pergamon, Interessantes zum Problem der pergamenischen Keramik aus der hellenistischen Zeit bei. Im Laufe der Beendigung der Untersuchungen im Bereich des großen

⁴ Laut einer freundlichen Mitteilung von G. Hübner, sind einige Keramikproben aus der Fundkollektion von Çandarlı an mehrere Museen aus Deutschland wie Mainz, Tübingen und Bonn zugeschickt worden, wo sie heute noch zu finden wären.

Gymnasion von Pergamon, entdeckte Hugo Hepding unter der Mitarbeit von Paul Schazmann, eine Werkstatt zur Herstellung der Keramik, die „in einem Winkel zwischen dem Gymnasion und einem stattlichen Gebäude, dessen Ausgrabungen 1913 leider nicht mehr zu Ende geführt werden konnte“⁵ gelegen war. Das Schicksal dieser kleinen keramischen Werkstatt von Pergamon weicht nicht sehr viel von dem der Werkstätten von Çandarlı ab: die Untersuchungen wurden nie fortgesetzt, so daß einer der entscheidenden Aspekte, und zwar das archäologische Dokumentieren der pergamenischen Keramikproduktion für lange Zeit noch unklar ist; überdies wurde der Grabungsbericht über diese Entdeckung – aus vom Willen des Verfassers (H. Hepding) unabhängigen Gründen – erst nach fast 50 Jahren veröffentlicht! Weil die Reste dieser Werkstatt heutzutage verschwunden sind⁶, besteht außerdem keine Möglichkeit, erneute archäologische und vor allem stratigraphische Beobachtungen anzustellen.

Trotz dieser Sachlage, verdient die von Hepding entdeckte Keramikwerkstatt unsere ganze Aufmerksamkeit. Der Innerraum der Töpferei zeigte eine Breite von nur ungefähr 3 m. In diesem Raum förderte man ein Ofen mit kreisförmigem Brennraum und einem großen *praefurnium* zutage, dabei war alles in einem vierseitigen Steinsockel eingebaut. Der Ofen war aus kleinen Steinen aufgemauert, die Wände waren mit Lehm überzogen; in dieser verschlackten und mit Tonscherben durchsetzten Verkleidung erkannte man verschiedene Schichten, d. h. daß diese Verkleidung der Wand also öfters erneuert wurde. Die ganze untersuchte Fläche enthielt eine große Menge keramischer Reste, aber besonders Tätigkeitsspuren der Töpfer: zu wenig gebrannte oder ganz verbrannte Keramikbruchstücke sowie zahlreiche Matrizen für „megarische Becher“. Außerdem fand man mehrere Tonstäbchen, die sehr wahrscheinlich als Stützen beim Einsetzen der Gefäße in den Brennofen verwendet wurden. Es handelt sich also um Töpferei-Abfall einer kleinen Keramikwerkstatt innerhalb der Festung. Der Befund wird sehr wahrscheinlich in die zweite Hälfte des 2. Jhs. v. Chr. oder sogar in die erste Hälfte des 1. Jhs. v. Chr. datiert. Die Beobachtungen des Entdeckers ergeben, daß nur die niedrige Schicht *in situ* erhalten ist, was darauf hinweisen würde, daß einerseits der *terminus post quem* der Existenz dieser Werkstatt im oben erwähnten Zeitabschnitt liegt, andererseits daß eine spätere Produktionsphase,

⁵ G. Hübner, *Die Applikenkeramik von Pergamon: eine Bildsprache im Dienst der Herrscherkultes*, *Pergamenische Forschungen*, 7, Berlin, 1993, 62.

⁶ W. Radt, *Pergamon. Geschichte und Bauten einer antiken Metropole*, Berlin, 1999, 111.

eventuell nach der ersten Hälfte des 1. Jhs. v. Chr., nicht auszuschließen ist. Hepding vertritt die Auffassung, daß es sich um eine kleine Keramikwerkstatt handelt, deren Besitzer „der Töpfer [war], der sich hier angesiedelt hatte, [daß er] nur ein kleiner Meister und seine Werkstatt eine recht bescheidene Anlage“ [war]⁷. Aller Wahrscheinlichkeit nach, scheint es, daß die Werkstatt nicht allzu lange Zeit in Betrieb war.

In der Werkstatt beim oberen Gymnasium wurden auch megarische Becher hergestellt, wie die hier aufgefundenen Matrizen bezeugen. Ähnliche Funde (Matrizen oder Fragmente davon) meldet der Ausgräber auch von anderen Standorten innerhalb der Festung. Das Verzierungsrepertoire der hier entdeckten Matrizen megarischer Becher erweist sich als ziemlich reich: herrschen die Akanthus- und lanzettförmigen Blätter, Blütenrosette und besonders Efeusträußchen vor, welche für die pergamenische Applikenkeramik charakteristisch sind. Andererseits vermutete der Ausgräber dieser Werkstatt ebenfalls eine bestimmte Lampenproduktion, wie Überreste von Ton-Patrizen von Lampen zeigen, die entweder im Werkstattareal oder in der Nähe dessen aufgefunden worden sind. All diese Fundangaben lassen die Anwesenheit mehrerer spezialisierten Keramikwerkstätten in der Stadt annehmen, die einen Teil der örtlichen Nachfrage deckten, obwohl das Quantum an erzeugten Gefäßen eher kleiner war. Die Freilegung der Werkstatt neben dem oberen Gymnasium brachte auch eine erste und gewichtige Bestätigung der Keramikproduktion in der Stadt Pergamon mit sich, worauf bereits Alexander Conze aufmerksam machte. Auf diese Weise bekam zum ersten Mal die handwerkliche Struktur der örtlichen endhellenistischen Zeit Gestalt, obzwar diese Arbeitsstätte – wie man viel später bewiesen wird – nur ein Bruchteil des gesamten Produktionsgefüges der pergamenischen Keramikproduzenten darstellte. Die Einrichtungen für eine großangelegte „Serienproduktion“ der Keramik in Pergamon waren verständlicherweise nicht im urbanen Raum selbst, sondern außerhalb der Stadtumschließung.

Damit endete die erste große Etappe der archäologischen Forschungen hinsichtlich der Keramikindustrie in Pergamon und in dessen Umgebung. Lange Zeit wurde die ganze Problematik aus dem Gesichtswinkel der typologischen Bestimmungen behandelt, sie wurde allerdings erst Anfang der 60er Jahre wieder angesprochen. Zahlreiche ungelöste Probleme und unbeantwortete Fragen blieben an der Tagesordnung, vor allem mit Bezug auf die Lokalisierung der Werkstätten und auf die Bestimmung des lokalen For-

⁷ J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon, Pergamenische Forschungen*, 2, Berlin, 76.

menguts. Nach über einem halben Jahrhundert wurde die ganze Problematik der pergamenischen Keramik – diesmal aus einer ganz anderen, deutlich vielseitigeren Perspektive, wieder aufgenommen. Der Verdienst der Grundlegung dieser neuen Forschungsetappe der Untersuchung der Keramikproduktion von Pergamon gebührt J. Schäfer, der 1968 eine der pergamenischen hellenistischen Keramik gewidmete Monographie veröffentlichte. Das Werk stellt nicht nur eine sehr nützliche „Radiographie“ der lokalen und importierten Keramikhauptgattungen dar, sondern auch ein historisches Angehen des Phänomens. Schäfer nimmt die Ergebnisse der früheren Forschungen als Ausgangspunkt und beabsichtigt in der Zielsetzung seiner Arbeit, unter anderem, zwei Grundfragen zu beantworten:

1. „Inwieweit erlaubt die pergamenische Keramik der hellenistischen Epoche Rückschlüsse auf die Entwicklung anderer Kunstgattungen?“

2. „Welche Aussagen über kulturelle und materielle Zustände und Zusammenhänge, wie z. B. Handelsbeziehungen, läßt das bekannte Material zu?“⁸

Wie leicht zu merken ist, spiegelt bereits die einfache Enunziation dieser beiden Ziele (es gibt auch andere, ebenso wichtige) der Arbeit J. Schäfers die neue Forschungsrichtung wider. Diese originelle Orientierung veranlaßte allerdings eine neue methodische Anschauung. Vorgestellt wurden alle in Pergamon hergestellten Gattungen der Feinkeramik, wie z. B. „Westabhangkeramik“, „megarische Becher“, Applikenkeramik, Sigillata – um nur die wichtigsten aufzuzählen –, hinzu wurde ein vollständiges Bild der chronologischen Angaben, der Einflüsse und der stilistischen Änderungen, mitunter auch der Ausbreitung dieser Fundgattungen angeboten. Es wurde auch eine definierende Verfeinerung des Terminus „Hellenistic Pergamene Ware“ vorgenommen, und zwar im Sinne, daß der Nachdruck – in erster Reihe – auf die Identifizierung der Faktoren gelegt wurde, die im Laufe des 2. Jhs. v. Chr. den Übergang von der Schwarz- zur Rotfirniskeramik verursacht haben, sowie auf die Betonung aller Folgen die daraus hervorgingen: die Überlieferung der hellenistischen Tradition im Rahmen der pergamenischen Keramikindustrie, der Übergang zur Großproduktion mancher Keramikgattungen, die Schwankungen dieser Produktion und die Faktoren, die ein solches Phänomen herbeigeführt haben. Eine besondere Aufmerksamkeit wird dem Verbreitungsbild der pergamenischen Keramik in die großen Handelszentren, wie z. B. Delos gewidmet. Aus diesem Blickwinkel wird der Ausfuhr der in Pergamon hergestellten „megarischen Becher“ und Applikenkeramik in den

⁸ *Ibidem*, 80.

frisch gegründeten freien Hafen von Delos (166 v. Chr.) nachgegangen sowie die Manier in der sich die Keramikindustrie in Delos allmählich – auch als Folge der pergamenischen Einflüsse – entwickelt hat.

Hervorzuheben in der eben erwähnten Arbeit ist der Versuch des Autors – u. W. zum ersten Mal für die kleinasiatische Feinkeramik der hellenistischen Zeit –, einen Überblick der damaligen sozialen Verhältnisse in der Branche der Keramikhersteller, aber auch der juristischen Mechanismen dieses Milieus zu umreißen. Obwohl diese Bemerkungen eher eine summarische Aufzählung der Hauptanhalte unserer Problematik, gestattet die von Schäfer unternommene Analyse etliche interessante Feststellungen treffen. Der Übergang von der bemalten Keramik zur Massenproduktion der Schwarzfirnis- und später der Rotfirniskeramik wird weitgehend dadurch erklärt, daß die wachsende Nachfrage nach solchen Produkten ein Prozess ist, der nach den Eroberungen Alexanders im Orient stattfindet, mit all seinen Folgen auf die Entwicklung der städtischen Strukturen in Kleinasien und im Nahen Osten. Die attischen Werkstätten konnten diese Nachfrage nicht mehr erfüllen, eine Lage, die in kürzester Zeit eine wahre explosive Vermehrung der Keramikwerkstätten verursachte zu denen auch Pergamon zugerechnet werden muß, wo man in der attischen Stiltradition arbeitet⁹. Angefangen in der Zeit um die Mitte des 3. Jhs. v. Chr., wirkte die Entwicklung der Keramikindustrie auch auf die Ebene der Handels- und Konsumverhältnisse zurück. Diese neue Entwicklung deutet auf eine bewußte Zeitökonomie der Töpferbetriebe, welche eine allgemein verbreitete Intensivierung des rationalen Zeitverständnisses zur Voraussetzung hat. Die Bewältigung der neuen Aufgaben und die schnelle Aneignung der rationaleren Arbeitsmethoden ist ein Beweis für die Wachheit und die organisatorische Kraft der griechischen und hellenistischen Unternehmer und Handwerker im 3. Jahrhundert.

All diese von J. Schäfer angestellten Betrachtungen bildeten einen bedeutenden Anhaltspunkt für die nachherigen Forschungen auf dem Gebiet der pergamenischen Keramik. Der nächste Schritt bestand darin, daß man versuchte, die Identifizierung pergamenischer Keramikgruppen nach typologischen und stilistischen Kriterien nachzuvollziehen. In diesem Zusammenhang soll die Identifizierung mancher „pergamenischer Werkstätten“ oder mancher „pergamenischer Stile“ bei der Verzierung mancher Keramikgattungen hervorgehoben werden, wie beispielweise der „Bleiglasurkeramik“, für das Ende der hellenistischen und der „Oinophorengruppe“ für die römische Zeit. Für eine weitere längere Periode wurden die auf die ortsverbundene

⁹ *Ibidem*, 9-11.

Identifizierung der Keramikwerkstätten gerichteten Feldforschungen aufgegeben.

Was die Gruppe der sog. „Bleiglasurkeramik“, soll erwähnt werden, daß Loeschke in seinem Bericht von Spuren einer Lokalproduktion der glasierten Keramik (in Çandarlı) spricht, eine Feststellung, der nie später durch neue Forschungen nachgegangen worden ist. Durch die Ansammlung weiterer keramischer Fundkollektionen, die in verschiedenen archäologischen Fundplätzen aus Kleinasien und Griechenland zutage kamen, konnte man jedoch eine keramische Gruppe, die im Wesentlichen aus Skyphoi mit Applikenverzierung bestand und deren Außenfläche mit bräunlicher, olivengrüner oder gelblich-grünlicher Bleiglasur bedeckt war. Man wird angenommen, daß der Anfang der Massenproduktion dieser Kategorie um die Mitte des 1. Jhs. v. Chr. anzusetzen ist, wobei die wichtigen Produktionszentren im Westen und im Süden Kleasiens zu suchen sind. In einer dieser Keramikgruppe gewidmeten Monographie wurden aufgrund von ausschließlich typologischen und stilistischen Kriterien drei Gruppen von Werkstätten herausgearbeitet: „Tarsos-Werkstätten“, „Smyrna-Werkstätten“ und „Westkleinasiatische Werkstätten“¹⁰. Die in Pergamon erzeugte Bleiglasurkeramik wird in diesem Werk im Rahmen des Kapitels über die „Smyrna-Werkstätten“¹¹ behandelt.

Die Modalität, wie diese glasierte Keramik aus den sog. „Smyrna-Werkstätten“ definiert wird, macht sich sowohl durch die inhaltsarme Argumentation als auch durch die Unstimmigkeiten methodischer Art bemerkbar: „Die Lokalisierung einer Werkstatt für glasierte Keramik in Smyrna erfolgte aus der Auswertung der Fragmente mit Fundort Smyrna, die sich im Louvre befinden und aus Bemerkungen von S. Loeschke über einige glasierten Fragmente in Çandarlı und eine Gruppe von Fragmenten in einer Privatsammlung in Smyrna“¹². Man muß unterstrichen werden, daß eine solche Herausarbeitung einer Gruppe von Keramikwerkstätten zumindest seltsam ist. Die Wiederholung der sog. Argumente, die in der genannten Monographie angegeben worden sind, veranlassen die folgenden Feststellungen:

1. Die wenigen Fragmente mit Fundort Smyrna, die in Louvre aufbewahrt sind, bieten keinesfalls triftige Gründe, sie der Produktion mutmaßlicher / angeblicher Werkstätten einzuordnen. Solche Bruchstücke können aus Privatsammlungen stammen, sowie aus dem Kunsthandel, in dem die genannte Stadt – zumindest Ende des 19. Jahrhunderts – eine gewichtige Rolle spielte.

¹⁰ A. Hochuli-Gysel, *Kleinasiatische glasierte Reliefkeramik*, *Acta Bernensia*, 7, 1977, 107-137.

¹¹ *Ibidem*, 122-129.

¹² *Ibidem*, 122.

Die Tatsache, daß von Smyrna einige Fragmente von Bleiglasurkeramik – unter unbekannten Umständen entdeckt – stammen, ist ein zu vager Hinweis, um hier Keramikwerkstätten zu orten, in denen man diese Keramikgruppe hätte herstellen können.

2. S. Loeschcke formuliert seine Vermutung über die Anwesenheit solcher Arbeitsstätten in Smyrna, in denen Bleiglasurkeramik hergestellt worden wäre, mit den folgenden Worten: „Eine andere Werkstatt könnte in Smyrna gelegen haben, wo ich in Privatbesitz acht Fragmente sah, deren Reliefs wie bei der Sigillata von Tschandarlı gesondert ausgesetzt sind“¹³. Wie man leicht zu merken ist, Loeschcke stellt nur eine Vermutung an, ausschließlich aufgrund von acht glasierten Keramikfragmenten, bei Smyrna hätte eine Werkstatt existieren können, ohne einen Augenblick den Eindruck wecken zu wollen, er hätte tatsächlich eine solche Werkstatt identifiziert. Für ein solches Dafürhalten hätte er in letzter Instanz auch keine Gründe gehabt, denn es handelte sich um wenige Fragmente von Bleiglasurkeramik aus Privatsammlungen (wie diejenigen die in Louvre gelandet sind), ohne irgendwelche Einzelheiten über ihre Herkunft oder über die Fundumstände zu kennen. In Anbetracht des oben Gesagten, ist das Definieren der „Smyrna-Werkstätten“ gründlich umzuarbeiten.

3. Ein weiteres wichtiges Element, das einer Erwähnung wert ist, besteht darin, daß in der zitierten Monographie, die von Loeschcke beschriebenen Bleiglasurkeramik mit einer der von der Verfasserin herausgearbeiteten Keramikgruppe, der „Smyrna-Gruppe 3“, sowohl mit Bezug auf die Ziermuster, als auch auf die Formen, identisch ist. In der Tat, die meist auf den Gefäßen dieser Gruppe – aber nicht nur bei diesen – vertretenen Ziermuster sind die Masken, erotische Symplegmata, Lanzettblatt, Efeublatt, Girlanden, mit anderen Worten sind diese die charakteristischsten Verzierungs-elemente der hellenistischen pergamenischen Keramik. Es ist schwer nachvollziehbar, warum diese Gefäße aus Werkstätten von Smyrna herzuleiten sind, die zunächst im Terrain nicht lokalisiert sind und nicht aus Werkstätten aus Pergamon oder aus dessen Umgebung, wie diejenigen von Çandarlı, wo zumindest einige klaren Hinweise über die Lokalproduktion der Bleiglasurkeramik vorhanden sind. Gleichermäßen ist die folgende Aussage unverständlich: „Die Frage, ob nicht auch in Çandarlı produziert wurde, kann nicht beantwortet werden“¹⁴. Demzufolge wird eine Keramikgruppe einigen bislang noch nicht identifizierten Werkstätten zugeschrieben, dafür aber wird unter

¹³ S. Loeschcke, *op. cit.*, 397.

¹⁴ A. Hochuli-Gysel, *op. cit.*, 122-123.

Fragezeichen die einzige Werkstatt im Westen Kleinasiens gestellt, in der Spuren der Herstellung von Bleiglasurkeramik entdeckt worden sind!

All diese Feststellungen, zu denen auch die Bemerkungen bezüglich des ganzen Formen- und Ziermusterspektrums hinzugefügt werden können, konvergieren zu einer einzigen Schlußfolgerung: der größte Teil der Keramik, welche in der hier zitierten Monographie als in den „Smyrna-Werkstätten“ produzierte Ware betrachtet, ist sicherlich pergamenischer Machart und muß als Produkt von Werkstätten der Pergamon-Gegend erklärt werden. In Ermangelung relevanter Entdeckungen – abgesehen von denen aus Çandarlı – ist es schwer, eine Hypothese hinsichtlich der Lokalisierung dieser pergamenischen Werkstätten aufzustellen, die Bleiglasurkeramik hätten herstellen können. Dies bedeutet jedoch nicht, daß die Hypothese der Existenz solcher Werkstätten auch in Smyrna ausgeschlossen werden muß, freilich bleibt ihre Lokalisierung im Terrain ein weiteres Desiderat.

Eine ganz andere Auffassungsart, „die pergamenische Werkstatt“ für die sog. „Oinophorengruppe“ zu definieren, ist in einer anderen Monographie der Serie „Pergamenische Forschungen“ vertreten, die dieser keramischen Gruppe gewidmet ist¹⁵. Es handelt sich um eine aus zweiteiligen Matrizen hergestellte Gefäßgruppe, die verschiedene Formen umfaßt (Olpen, Feldflaschen, Kantharoi, Kopfgefäße, Gefäße in Form menschlicher Figuren, Askoi, Phallosgefäße), und welche mit unterschiedlichen Szenen dekoriert werden, von mythologischen Szenen, bis zu Tierfriesen oder Gladiatoren; der Anfang kann etwa an das Ende des 1. Jh. n. Chr. gesetzt werden, die größte Ausbreitung entspricht aber dem 3. Jh. und der ersten Hälfte des 4. Jhs. n. Chr. Die Grundfrage betrifft die Möglichkeit, die Gefäße dieser Gruppe bestimmten Arbeitsstätten, in unserem Fall denjenigen aus Pergamon, „nur auf Grund motivischer und vor allem stilistischer Übereinstimmungen“¹⁶ zuzuschreiben. Die vorgetragene Analyse ergibt, daß diese in zweiteiligen Matrizen hergestellten Gefäße mit einer gewissen Sicherheit – sei es auch nur nach stilistischen Kriterien – einer Werkstatt zugeteilt werden können. Es wurde beispielsweise bemerkt, daß vor allem für die mit Relieffiguren verzierten Gefäße mehrere „Matrizenserien“ festgestellt und daß sogar ihre chronologische Nacheinanderfolge sowie die im Laufe der Zeit eingetretenen stilistischen Abänderungen genau beobachtet werden können.

Auf der anderen Seite, sind viele der Verzierungsmuster, die sich bei

¹⁵ U. Mandel, *Kleinasiatische Reliefleramik der Mittleren Kaiserzeit. Die „Oinophorengruppe“ und Verwandtes, Pergamenische Forschungen*, 5, Berlin 1988, 6-96.

¹⁶ *Ibidem*, 5.

dieser Keramikgruppe wiederfinden, pergamenischer Machart und haben ihre Gegenstücke im Ornamentenrepertoire bereits auf der späthellenistischen Keramik von Pergamon. Dies ist unter anderem der Fall mancher Ziermuster, die schon auf megarischen Bechern oder auf Applikenkeramik anwesend sind, um später von der „Oinophorengruppe“ übernommen zu werden. Weitere Muster, wie z. B. die „Löwengruppe“ der „Tierfries-Gefäße“ wurden offensichtlich der Dekoration mancher in Pergamon, in den 1.-2. Jh. n. Chr. hergestellter Bildlampen entnommen. In dieser Hinsicht ist eines der Kapitel („Zu den hellenistischen Kopfgefäßen und ihren kaiserzeitlichen Nachfolgern“) des erwähnten Buches sehr belehrend¹⁷; dort wird unter anderem festgelegt, daß die Thematik der kaiserzeitlichen Kopfgefäße weitgehend dionysisch ist und damit in der hellenistischen Tradition bleibt.

Wichtig ist jedoch anzuführen, daß bei der Identifizierung der pergamenischen Werkstätten für die „Oinophorengruppe“ nicht nur mit stilistischen Elementen vorgegangen wird, sondern werden gleichermaßen auch die Zusammenstellung und die Dichtigkeit der Tonpaste für die Herstellung der Gefäße dieser Gruppe, die Farbe der Tonpaste und des Überzuges berücksichtigt. Die Analyse dieser Elemente verweisen unbestreitbar auf Lokalton¹⁸. Die gewichtigste Bestätigung einer Lokalproduktion von „Oinophoren“ wird aber durch die Entdeckung von „sieben Halbformen aus Ton“, in den Keramikwerkstätten von Ketial selbst, gebracht; sie wurden zur Erzeugung der zu dieser Gattung gehörenden Gefäße verwendet¹⁹. Es handelt sich zweifellos um Hälften der Matrizen für die Herstellung dieser „Oinophoren“, die kennzeichnenden Details des Dekors behielten, wodurch die Identifizierung der typologischen Serie in die sie gehörten, möglich wurde. Aus dem Blickwinkel des Verzierungsrepertoires sind diese Matrizen in die sog. „späteste Stilstufe“ einzuordnen und finden ihre Parallelen in der Dekoration mancher Kantharoi mit dionysischen Szenen wieder. Einige Formen, die in den erwähnten Matrizen aus den Werkstätten von Ketial zu erkennen sind, ähneln sich den „Oinophoren“ der stilistischen Gruppe der „Kopfbechern“.

Die Entdeckung einiger Matrizen bei Pergamon, die zur Herstellung der „Oinophoren“-Keramik dienten, bringt auch manche interessante Auskünfte über die Herstellungstechnologie der Reliefkeramik: Einerseits ist die Tatsache zu verzeichnen, daß in der römischen Zeit (im vorliegenden Fall im 3. Jh. n. Chr.), die pergamenische Reliefkeramik nicht ausschließlich mit Gipsformen,

¹⁷ *Ibidem*, 196-206.

¹⁸ *Ibidem*, 10-11.

¹⁹ *Ibidem*, 12.

sondern auch mit Tonmodellen gearbeitet wird. Andererseits bestätigt die Verwendung der Matrizen zur Herstellung dieser „Oinophoren“ – eine Technik sicherer hellenistischer Prägung – es reicht eine der charakteristischsten Gruppe der pergamenischen hellenistischen Keramik (die Applikenkeramik) zu nennen – die Fortsetzung der lokalen pergamenischen Traditionen bis in die spätrömische Zeit hinein, und zwar nicht nur hinsichtlich der Dekorationsmuster, sondern auch bezüglich der Technologie. Diese Schlußfolgerung erweitert in beträchtlicher Weise das Dynamikbild eines großen keramischen Produktionszentrums, wie es Pergamon war.

Schließlich wird die letzte, e. E. entscheidende Forschungsetappe der pergamenischen Keramikwerkstätten von zwei hintereinander erschienenen Monographien der Serie „Pergamenische Forschungen“ gekennzeichnet: in jeder davon wurde eine wichtige Gattung aus der Produktion der Feinkeramik in Pergamon zum Thema gewählt: die Sigillata²⁰ und die Applikenkeramik²¹. Diese zwei wichtigen monographischen Studien bedeuteten einen großen Schritt nach vorne auf dem Weg der Aufhellung der wichtigen Produktions- und Verbreitungsproblematik der pergamenischen Keramik. Die Tatsache, daß wir uns im Laufe der vorliegenden Arbeit auf die beiden Monographien umfänglich berufen werden – weil sie an sich, wie wir es zeigen werden, die Ausgangspunkte unserer Analyse bilden – erlaubt uns, sie in diesem der Forschungsgeschichte gewidmeten Kapitel nicht mehr detailliert zu präsentieren. Einige allgemeinen Feststellungen, die jedoch Einsicht in die zurückverlegte Strecke auf dem Weg der Erforschung dieses Bereiches gewähren können, sind von selbst notwendig.

Anläßlich der Analyse der pergamenischen Sigillata im breiteren Zusammenhang der östlichen Sigillaten, spricht C. Meyer-Schlichtmann zwei für die ganze Problematik empfindsame Themen an: die typologische und stilistische Begriffsabgrenzung der pergamenischen Keramikgruppe sowie die Erarbeitung der chronologischen Grundlagen. In diesem letzten Kontext hat der Verfasser eine neue Analyse der Schichteninhalte in den Zisternen von Pergamon gewagt, wobei ihm in beachtlichem Maße gelungen ist, die Synchronisationssegmente der pergamenischen Sigillata, angefangen mit der Mitte des 2. Jhs. v. Chr. bis Mitte des 2. Jhs. n. Chr., festzulegen. In wie weit die von Meyer-Schlichtmann vorgeschlagene Chronologie sich als anz-

²⁰ K. Meyer-Schlichtmann, *Die pergamenische Sigillata aus der Stadtgrabung von Pergamon. Mitte 2. Jh. v. Chr. - Mitte 2. Jh. n. Chr.*, Pergamenische Forschungen, 6, Berlin, 1988.

²¹ G. Hübner, *op. cit.*

weifelbar (oder vervollkommnungsfähig) erweist, wird im IV. Kapitel gezeigt. Sie stellt jedenfalls – neben wenigen weiteren Beispielen, wie Korinth, Tel Anafa oder Athen, und neulich Sagalassos, einen der raren Versuche dar, die Produktion eines keramischen Großzentrums aus Kleinasien chronologisch zu definieren. Diese ist nicht die einzige gute Eigenschaft des genannten Buches: nicht weniger hervorragend erscheint auch das Bemühen des Verfassers, die Beziehungen der Werkstätten von Pergamon und von Çandarlı untereinander herauszuarbeiten, obwohl einige bedeutend Bindeglieder dem Verfasser nicht zur Verfügung standen. Als Beispiel kann das archäologische Material aus den Ausgrabungen von Ketiostal selbst genannt werden, das Meyer-Schlichtmann nicht zugänglich war. Als Errungenschaft gilt jedoch weiter die Herstellung eines Repertoires des keramischen Formengutes sowie das Definieren des jeweiligen Beitrages einiger lokalen Produzenten zum Aufblühen der pergamenischen Keramikindustrie.

Nicht weniger bedeutsam ist auch die kurz danach erschienene und der Applikenkeramik gewidmeten Abhandlung. Gerhild Hübner erforscht in einer Achtung weckenden Weise die komplizierte Problematik der Entstehung und der Entwicklung dieser Keramikgruppe in Pergamon mit all den Folgen dieses Werdeganges auf stilistischer, typologischer und chronologischer Ebene. Es ist beträchtlich mehr als ein einfacher Katalog der pergamenischen Applikenkeramik – wie G. Hübner im Vorwort mit Bescheidenheit behauptet – es handelt sich um die vollständige archäologische Radiographie eines Phänomens, die sowohl die Frage der Keramikindustrie an sich, aber auch bestimmte Elemente analysiert, die sich mit der hellenistischen figürlichen Kunst verbinden und auf die griechischen Traditionen unmittelbar beziehen lassen. All diese Aspekte, die von Hübner – man könnte ja sagen ausführlich – behandelt worden sind, lassen einige Wesenszüge der Applikenkeramik von Pergamon erkennen, die eine der wichtigsten Gruppen der pergamenischen Keramik bildete, die fast ausschließlich für Export produziert war. Vor allem soll die Verschiedenheit der Ziermuster genannt werden, die üppigerweise in der Arbeit abgebildet ist; unter diesen herrschen jedoch die „die Figuralreliefs“ vor, hinzuzufügen ist – aus Gründen die in der vorliegenden Arbeit entfaltet werden – das Nachahmungs- oder/und Kopierphänomen der ursprünglichen Modellen in den Werkstätten von Pergamon oder von anderswo. Auf dieser Weise erhält das Verhältnis Matrize-Modell in der Vorstellung der Autorin einen wesentlich anderen Inhalt im Vergleich zu den „traditionellen“ Arbeiten, die dieses Thema bearbeiteten. Aus diesen und aus vielen anderen Gründen, die wir mittlerweile erwähnen werden, statuiert die von G. Hübner verfasste Arbeit ein vorbildliches Werk für die Erforschung des

Bereiches der pergamenischen Keramik; demzufolge wird es im Inneren der Forschungsgeschichte fest angesiedelt.

Am Ende dieser summarischen Vorstellung, verdienen auch zwei Identifizierungsversuche einiger Keramikwerkstätten Erwähnung, die in der Küstenzone bei Pergamon lagen. Ohne zu spektakulären Resultaten zu führen – vor allem weil sie nicht fortgesetzt worden sind – sind jedoch auch die Ergebnisse der periegetischen Forschungen in der Gegend der Bucht von Elaia, in der Nähe von Çandarlı, dem antiken pergamenischen Hafen Pitane, von Bedeutung. So wurden in Grynion, in einer antiken Ortschaft, 12 km. südöstlich von Çandarlı-Pitane, als Ergebnis von Geländeforschungen, die Spuren einer intensiven Herstellung von Keramik der Gattung „Late Roman C Ware“ entdeckt. Die Überreste keramischer Ausschußware (wegen der zu hohen Temperatur verformte Gefäße) sowie andere Elemente weisen auf eine massive Keramikproduktion im spätrömischen Grynion hin. Interessant ist auch die Feststellung, daß in den Werkstätten von Grynion – laut der Keramikanalysen der hier entnommenen Proben – der gleiche Ton verwendet wurde, wie in denen von Çandarlı, jedoch in einer früheren Zeit. In der selben Gegend, bei Elaia – eine 10 km. nordöstlich von Çandarlı gelegene antike Ortschaft – wurden die Überreste einiger Amphorenwerkstätten gemeldet. Die Werkstätten liegen beiderseits des antiken Hafens von Elaia, was die Existenz eines größeren Areals mit keramischen Werkstätten vermuten läßt, wo man Amphoren eines weniger bekannten, jedenfalls kaiserzeitlichen Typs herstellte.

Diese Feststellungen, die von den Ergebnissen der analysierten Keramikproben bestätigt wurden, lassen eine Neuwertung der ganzen Problematik der pergamenischen Feinkeramikproduktion – sowohl in der Früh- als auch in der Spät Römerzeit – als nötig erweisen. Man kann dementsprechend von einer Keramikindustrie sprechen, die auf mehreren Niveaus strukturiert war; im Rahmen dieser Industrie kann man das Organisieren mehrerer Keramikwerkstätten, die gleichzeitig in der Gegend von Pergamon, aber besonders an der Küste in Betrieb waren. Dieser Bautyp findet ihre Parallelen, so wie wir weiter zeigen werden, in den westlichen Provinzen des Kaiserreiches (Norditalien und vor allem in Süd- und Mittelgallien); sein Ursprung soll vermutlich bereits in der späthellenistischen Periode gesucht werden, in dem Maße in dem die archäologischen Entdeckungen für diese Zeit die Anwesenheit mehrerer gleichzeitigen Werkstätten bestätigt. Die vielleicht wichtigste Schlußfolgerung dieser Forschungen, zu der sich auch andere Schlußfolgerungen anschließen sind, worauf wir im Laufe dieser Arbeit Beziehung nehmen werden, ist aber diejenige, daß die pergamenische Keramikindustrie unbestreitbar, zumindest in der römischen Zeit, wenn nicht auch früher, aus

einer Pluralität von Töpfereieinrichtungen (Werkstätten) bestand, die wir „Produktionszentren“ nennen werden, und welche in einer typologisch und chronologisch gut definierten „Produktionsregion“ gruppiert waren²².

²² O. Bounegru, S. Erdemgil, *Terra-Sigillata-Produktion in den Werkstätten von Pergamon-Ketiostal - Vorläufiger Bericht, Istanbuler Mitteilungen*, 48, 1998, 263-277.

THE TOPOGRAPHY OF EARLY CHRISTIAN SISCIA

Marija BUZOV
(Institute of Archaeology Zagreb)

The natural environment of the ancient settlements in Pannonia was different from the one at the south of the country. Prior to the Roman conquest of the lands between the Sava and the Drava rivers, the Pannonian settlements were small. One part of the settlements was situated in the plains of the Sava and the Drava rivers, while the other lay in the hills divided by the mentioned river plains. Having conquered Pannonia the Romans established their authority and part of the Pannonian settlements were incorporated in the new Roman authority. Such settlements usually preserved their former names, which became Romanized with time, while the newly founded Roman settlements in Pannonia were given Latin names exclusively. The Romans built two main longitudinal roads in the area between the two rivers, which ran through the basins of the Sava and the Drava, and which connected Rome with the Pannonian provincial centres, Siscia and Sirmium. In addition to these main roads there were also vicinal (local) roads that connected towns, but also the transverse ones that connected the province of Pannonia with the province of Dalmatia. Therefore, the Pannonian settlements recorded by the ancient writers were located on the routes of the existing Roman roads.

Considering that the main building materials used in the erection of settlements were timber and earth, in the conditions of a humid lowland environment this led to a rapid process of settlement decay. This is one of the reasons why presently the archaeological remains of the ancient settlements in Pannonia, including those in Siscia, are rather poorly preserved. On the basis of the ancient sources, archaeological finds, available archaeological literature, architectural documentation, personal consideration as well as knowledge about the topography of the town of Sisak, the historical development of the Sisak diocese is analysed, with a particular reference to the body of problems concerning the early Christian topography of the ancient Sisak – Siscia. The documented necropolises, epigraphic monuments and architectural finds helped us in acquiring an approximate picture of the early Christian Sisak.

In its spread throughout the Roman Empire, Christianity penetrated the Pannonian cities, including Siscia – a Roman colony that in 100, during the reign of Emperor Trajan, in the division of the formerly united province of Pannonia into Upper Pannonia (*Pannonia Superior*) and Lower Pannonia (*Pannonia Inferior*), became part of Upper Pannonia¹. In the next administrative division of the Empire, carried out by Diocletian in the year 297 of the Christian era both Pannonias were subdivided into four smaller provinces, each in two parts: Upper Pannonia was divided into First Pannonia (*Pannonia Prima*), north of the Drava river, and Pannonia Savia (*Pannonia Savia*, *Savia Riparienses*, *Interamnensis*), south of the Drava with the seat in Siscia; Lower Pannonia was divided into *Pannonia Valeria*, north of the Drava, south of the Balaton lake and up to the Danube, and Second Pannonia (*Pannonia Secunda*), the present day eastern Slavonia with Syrmia, with the seat of the governor of the province and an imperial palace in Sirmium (Fig. 1)². Part of Pannonia Savia east of the Sutla river, by virtue of its geographic composition and position, served as the entrance-hall for peoples entering Italy, so owing to such position the circumstances in that province developed in an idiosyncratic way, different from the neighbouring provinces³.

Even though the earliest diocesan centres in Pannonia – Sirmium, Siscia, Osijek (*Mursa*) and Vinkovci (*Cibalae*) were not mentioned in the historical sources before the middle of the 3rd cent., Christians had certainly been present there before, as testified by archaeological finds. Eusebius (*Eusebios*) from Caesarea, a Greek writer and bishop, and Latin writer Tertullian (*Quintus Septimius Florens Tertullian*) specifically mention Christian soldiers from the elite Roman *Legio XII. Fulminata*, which made its mark in 174 under the commandment of Emperor Marcus Aurelius in the battle with the Germanic Quadi in the Danubian Basin⁴.

Pannonia Savia and Pannonia Secunda were Christianized relatively late – in the mid- and the second half of the 3rd cent. At the same time, or perhaps a little earlier, Dalmatia, the neighbouring Italy and Istria also became Christianized (Fig. 2)⁵. The area of Aquileia probably had organized

¹ M. Buzov, *Segestika i Siscija – topografija i povijesni razvoj*, Prilozi, 10, 1996, 50.

² I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ANUBiH Book LXVI - Centar za balkanološka ispitivanja, Book 6, 1988, 59.

³ M. Barada, *Važnost osnutka Zagrebačke nadbiskupije*, Kulturno-povijesni Zbornik Zagrebačke nadbiskupije, I, Zagreb, 1944, 1.

⁴ M. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu i Herodijanu*, Ljubljana, 1986, 227-229.

⁵ About that see: M. Buzov, *O kršćanstvu u Sisciji, Riječi*, 1, 2000, 86, note no. 5.

Christian municipalities already by the beginning of the 3rd cent. In Venetia, Aquileia is an important early Christian centre, which certainly had a bishop in the second half of the 3rd cent. Their fourth bishop, Teodor, attended in 314 with his deacon Agaton the synod in Arles, and he is also the builder of the first Christian basilica in his city⁶. Meanwhile, in Pannonia and Dalmatia there is no mention of hierarchically constituted Christian communities at that time.

Legendary accounts that place the establishment of the first municipalities in the Apostolic period are accurate with regard to the Pannonian area in that they indicate the origin of the first missionaries and the connections of the Danubian region with Asia Minor and Greece⁷. The number of martyrs in the provinces of Moesia and Pannonia is relatively high; among them are bishops of Siscia, Sirmium and Poetovio, and in Durostorum (in Moesia) a soldier Dasius was executed, about whose process and death a unique report has been preserved⁸.

The urbanized and romanized Pannonia opens to the more systematic preaching and spread of the Glad Tidings (the Gospel) only in the 3rd cent., when we perceive two directions of the spread of Christianity in the area of the Danube and the Sava; upstream the big rivers Christianity spreads from the East, and the agents are the soldiers of the Asian legions sent to the defense of Illyricum, while at the same time from Italy and from the Adriatic coasts across the Dinarids arrive civil servants and merchants, representatives of the Roman Christian tradition. If Jerome (*Hieronymus*) is to be believed that Victorinus, the bishop of Ptuj († 303.) wrote a number of biblical comments and the discussion *Adversus omnes haereses*⁹, it is obvious that that bishop – theologian could find readers only in organized Christian communities.

In the second half of the 3rd cent. we encounter in Pannonia already organized ecclesiastical municipalities headed by a bishop (Fig. 3, 4)¹⁰. We

⁶ H. Jedin, *Velika povijest crkve*, I, Zagreb, 1972, 410-411, note no. 81.

⁷ M. Jarak, *Povijest starokršćanskih zajednica na tlu kontinentalne Hrvatske*, in *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj: katalog izložbe*, Zagreb, 1994, 20.

⁸ R. Knopf – G. Krüger, *Ausgewählte Märtyrerakten*, Tübingen, 1929, 91-95.

⁹ R. Bratož, *Kratek oris zgodovine kršćanstva na Slovenskem v pozni antiki*, ZČ, 3/35, 1981, 207.

¹⁰ Regarding this see S. Ritig, *Martyrologij srijemsko-panonske metropolije*, *BogSmotra*, 1912, 173. This discussion of S. Ritig, published in *BogSmotra*, 1911 (year II), 1912 (year III) and 1913 (year IV), is highly critical also on the subject of St. Quirinus (1912, 171-176, 264-275).

still do not know for certain when Siscia became a diocese. There is no reliable information on the time of foundation of the Sisak diocese. Ivan Krstitelj Tkalčić suggests that one should „look at the early Christian monuments from Sisak for a key to answer this question”, but he is aware that very few such monuments have remained¹¹.

Josip Mikoczy, a historian dealing with the earlier history of the Jesuits, says in his work *Otiorum Croatiae* that the Sisak diocese, in comparison with those of Mursa and Singidunum – which were, as is believed, founded by St. Clement, a disciple of the Apostle Peter – is, if not older, then at least contemporary or slightly later; his conclusion is that – considering that Sisak is one of the most important Pannonian cities, and also much more renowned than Mursa – one has to admit that the Sisak diocese is either older than the Mursa diocese, or certainly contemporary with it - *Sisciensem episcopatum Mursiensi et Singidonensi, quos a Clemente S. Petri discipulo institutos volunt, sin priorem, aequalem saltem, aut non multo posteriorem suspicor*¹². Tkalčić places the beginning of the Sisak diocese „by all means and without any doubt in the third century”¹³. In D. Farlati's opinion, around the year 270 the bishop of Siscia is Quirinus, a victim of subsequent Diocletian's persecutions¹⁴.

The first tortures of the Christians were carried out in Pannonia sometime during the rule of Emperor Valerian (253-260). The first years of Valerian's reign brought at first to the Church circumstances described by Dionysius of Alexandria in ecstatic terms. However, a sudden reversal took place in the fourth year of his rule, which precipitated a short but exceptionally vehement and bloody persecution. Dionysius holds responsible for that reaction the imperial minister and later usurper Macrianus, who indeed may have led Valerian to a thought that he could remedy the dire financial situation in the Empire by confiscating the estates of better-off Christians¹⁵. It was probably the very insecure general situation in the Empire what urged the Emperor to a radical move against the Christians with the aim of staving off the possible danger in the interior. Namely, already the first edict from 257 revealed the plan: it is necessary to strike at the clergy; bishops, presbyters and deacons have to sacrifice to state deities; those among them who

¹¹ I. K. Tkalčić, *Crta o bivšoj sisačkoj biskupiji*, *Katolički list*, IV, 1904, 17, 197-198; 18, 208-210; 19, 220-221; 20, 232-234.

¹² J. Mikoczy, *Otiorum Croatiae liber unus*, Budim, 1806, 259.

¹³ M. Buzov, *op. cit.*, 88.

¹⁴ D. Farlati, *Illyricum sacrum*, V, Venetiis, 1775.

¹⁵ H. Jedin, *op. cit.*, 250.

still perform divine service or organize meetings at cemeteries, will be sentenced to death¹⁶. The 258 edict takes things a decisive step further; the clerics who do not sacrifice will be executed immediately. The leading class of laity in Christian municipalities is affected now; the senators and members of the equestrian class lose their rank and estate, and so do their women. Women could face the sentence of banishment, and their husbands the penalty of death if they were reluctant to sacrifice to the gods. Imperial officers were also under danger of confiscation of goods and forced labour. The objective was perfectly clear – the clergy and the top rank of the Christian communities were to be eliminated, because they were prosperous and respected, which would sentence the Christians – now devoid of their leaders and influence – to irrelevance. At that time, north African bishop Cyprian suffered martyrdom, as well as pope Sixtus II, Spanish bishop Fructuoso of Tarragona and two of his deacons, theologian Novatian¹⁷ and numerous other clergymen and lay persons.

St. Eusebius, the bishop in *Cibalae*, was executed between 270 and 275. However, the most fierce persecution in Pannonia occurred during Diocletian and Maximian's rules. Diocletian's co-ruler (caesar) Galerius, after Diocletian in 303 issued three decrees, started persecuting the Pannonian Christians, clergy in particular. Those that suffered martyrdom at that time were St. Quirinus, bishop in Siscia, St. Polion, a respected lector of the church in Cibalae, and St. Irenaeus, bishop of Sirmium¹⁸.

A wave of anti-Christian polemics and propaganda started around 270, which was primarily directed at recruitment of the educated, and later affected also wider circles of population. This is an important factor if one wishes to understand how it could happen that at the beginning of the 4th cent. such a test of strength, essentially unpromising for the paganism, could take place between the Roman state authority and the Christian religion. Nevertheless, the growing enmity towards the Christians and Christianity

¹⁶ Usp. A. Alföldi, *Der Rechtsstreit zwischen der römischen Kirche und dem Verein der popinarii*, *Klio*, 31, 1938, 323-348.

¹⁷ That Novacianus went to death due to his Christian persuasion was mentioned only by Socrates (*HE* 4, 28), as well as that he died as a martyr during Valerian's persecution. However, in 1932 in the catacombs of Rome a funerary inscription was discovered, with the text: *Novatiano beatissimo martyri Gaudentius diaconus fecit*, which corroborates those words.

¹⁸ F. Ks. Lukman, *Martyres Christi*, Celje, 1934. The Acts of St. Irenaeus (p. 202-205), St. Polion (p. 206-209) and St. Quirinus (p. 233-238) are included here. The introduction before the Acts of St. Quirinus is not accurate in certain details.

still does not explain the relatively sudden Diocletian's transformation from generous toleration to most violent persecution. The Emperor must have been fully conscious of that toleration for years, because, after all, he could not have been uninformed about ever increasing successes and constant rise of the Christians. The Christian persuasion of high state officials, in daily motion around him, could not be hidden, nor the religion of many court officials¹⁹, including the entirely plausible predilection of his wife Prisca and daughter Valeria toward the Christian religion²⁰. Lactantius sees in caesar Galerius the force that obtained from indecisive Diocletian the order for the process against the Christians²¹, but in this he contradicts his own words because in other place he mentions Hierocles as „the originator and advisor in the preparation of the persecution”²². The main reason for the persecution of the Christians appears to have been Diocletian's conviction that Christianity was hindering the work on the reconstruction of the Roman Empire. After having secured the borders and strengthened the state authority and having overcome the economic problems in the interior, Diocletian then turned towards the pressing religious problem, which he undoubtedly intended to solve by reestablishing the old Roman religion. He already made reference to it in his 295 edict on marriage. His collaborators and advisors, such as Galerius and Hierocles, must have approached him with the solutions they regarded as righteous, and they perhaps strengthened him in the direction in which he himself saw the solution. Diocletian commenced the fight against Christianity with the purge within the military, because the reliability of the army was the supreme law in the Roman Empire, which was founded on power. The thing is, the army started showing signs of resistance to the recruitment, withholding of further military service; in gifts, coins on which emperors were depicted as sons of gods were rejected etc. In all those cases the confrontation had a religious basis – the mentioned Christians were not opposed to the military service, but to the participation in pagan divine service, imposed to them with regard to the veneration of the Emperor in various forms, ever since the rulers proclaimed themselves sons of

¹⁹ *Audactus* and *Dorotheus*, the former was a high officer in the financial department, while the latter was in the administration of state goods; Eus., *HE* 8, 2; 7, 22, 3; Christians among the courtiers: Lac., *De mort. pers.* 10, 4.

²⁰ Lac., *De mort. pers.* 15, 1.

²¹ Lac., *De mort. pers.* 11. Eusebius is undecided in his assessment of the question of the guilt.

²² Lac., *De mort. pers.* 16,4; *Div. inst.* 5,2,12 says about him: *qui auctor in primis faciendae persecutionis fuit*.

Jupiter and Heracles²³. Such unreliable elements were the target meant to be eliminated by the decree by which in 300 Diocletian ordered that all soldiers had to sacrifice to the gods or leave the army²⁴. A failure in divination from the entrails and the answer of the Apollo of Miletus motivated Diocletian to promulgate, after having sought the advice from the state council, a general edict in the February of 303, which dictated in the name of four emperors that all Christian churches be destroyed and their holy books given over and burned, and which forbade all their liturgical meetings. An exceptionally big and serious blow was dealt by the general degradation of the Christians, expressed by the edict – those that had been in the imperial administration, were categorized among the slaves²⁵; the respected members lost their services and privileges of their class, while all the Christians in the Empire were pronounced incapable of performing legitimate²⁶ acts. In Nicomedia, it started with the destruction of the church that stood opposite the imperial palace, while a Christian man was executed at once because he spontaneously ripped off the posted edict. Two fires in the imperial palace, whose originator could not be found in spite of the most rigorous examination, served only to make things worse. The Christians in the court administration were subjected to painful torture, and subsequently banished or drowned. Members of higher classes in particular were forced to make pagan sacrifices, including Diocletian's wife and daughter²⁷. The main force of the persecution was directed at the clergy. In Diocletian's capital, bishop *Antimos* was executed, and in other centres numerous clerics were sentenced to prison or death²⁸, because in all likelihood they failed to comply with one of the provisions of the edict – the delivery of holy books. It should be pointed out that there is no overview in the sources of the effects of the first edict in all parts of the Empire. By the order of the Emperor, the edict was as usual handed to the other three members of the tetrarchy and its implementation was expected. This indeed occurred in all parts of the Empire, but with varying intensity. In the west, emperor Maximian showed himself very susceptible, while his caesar Constantius was quite neglectful in the implementation of the edict in

²³ H. Jedin, *op. cit.*, 427.

²⁴ Eus., *HE*, 8, 4, 2-3.

²⁵ Lac., *De mort. pers.* 13; Eus., *HE* 8, 2, 4; *De mart. Palest. prooem.* 1.

²⁶ Lac., *De mort. pers.* 12 and 13; Eus., *HE* 8, 5.

²⁷ Lac., *De mort. pers.* 14 and 15, 1; Eus., *HE* 8, 6, 6.

²⁸ Eus., *HE* 8, 6, 6; Lac., *De mort. pers.* 15, 2-4.

Gallia and Britain, as he only destroyed the church buildings, without taking any actions towards imprisonment or executions²⁹.

Diocletian was forced to continue the path he had begun. In Syria and Melitene riots broke out, which were brought into connection with the persecution³⁰. They led to the second edict, which deprived the Christian municipalities of their spiritual guides and thus dealt a blow to the life of the church organization; jails everywhere were filled with „bishops, presbyters, deacons, lectors and exorcists”, so that no room was left for the criminals³¹. The third edict contained detailed instructions for the process against the clergy; those who sacrificed to pagan gods were to be released, while those who refused would be tortured and executed³². The fourth, last edict, in the spring of 304, concluded the legislative measures against the Christians, decreeing sacrifice to the gods for all without exception³³. In the autumn of 303 Diocletian celebrated in Rome the twentieth anniversary of his rule – *vicennalia* – and on that occasion specifically put emphasis on his faith in the Roman religion, which he restored. Disappointed in the inhabitants of the capital, Diocletian fell gravely ill and it cannot be ascertained securely whether the fourth edict was conditioned by the Emperor's depression or disappointment with the poor results of the previous measures. With the edict, Diocletian returned to the method of Emperor Decius and he expanded the persecution to include the population, which endured unspeakable tribulations by the brutality of the persecution, and at the same time this had shown that success was expected only from such desperate methods. The force of the persecution did not change when the second tetrarchy began, with the joint resignation on the 1st May 305 of both augusts – Diocletian and Maximian. This act brought to the supreme position Constantius Chlorus in the West and Galerius in the East, while it brought the honour of caesars to Severus and Maximinus Daia, by which, in spite of the expectations of the military, young Constantine, son of Constantius, was bypassed. Taking into consideration that Constantius as the august preserved his former toleration, and caesar Severus adopted that attitude, in the West the edicts were strictly implemented only during the rule and in the territory of Maximian, i.e. in the course of two years.

²⁹ Lac., *De mort. pers.* 15, 6, 7; Eus., *HE* 8, 13, 13, vindicates Constantine's father in this issue as well.

³⁰ Eus., *HE* 8, 6, 8.

³¹ Eus., *HE* 8, 6, 9.

³² Eus., *HE* 8, 6, 10.

³³ Eus., *De mart. Palaest.* 3, 1.

Later changes among the rulers in the West likewise did not diminish that toleration. Constantine, who succeeded his father in 306, as well as Maxentius, who deposed Severus in that same year, opposed any persecution of the Christians, out of different motives. However, the eastern part of the Empire had to bear the entire force of the persecution from the first edict in 303 up until Galerius' 311 edict of toleration. The only exception was Pannonia, where from 308 Licinius ruled as the august and out of tactical reasons put an end to the disturbance and persecution of his Christian subjects.

Both main witnesses of Diocletian's persecution, Lactantius and Eusebius, are unfortunately fully mute on the course and scope of Maximian's measures in the West. We can thus only with difficulty gain reliable individual information about the names and origin of the martyrs, even though here and there the history of the cult of the martyrs offers certain possibilities to ascertain their martyrdom at that time.

Even though many pagans severely condemned the nature of the process against the Christians, particularly in the form practiced by Maximinus Daia³⁴, only in 308 was occasional abatement felt³⁵, which perhaps depended on the lack of satisfaction of Maximinus Daia with Licinius' appointment as the august. The Christians who were sentenced to forced labour in the mines were partly liberated, or their conditions were alleviated. However, Maximinus Daia soon started a new wave of persecution, with the edict decreeing the reconstruction of decrepit pagan temples and announcing new detailed instructions for the rite of sacrifice to the gods³⁶. The transformation coincided with severe illness of augustus Galerius, which the Christians interpreted as the hand of providence. When the preparations started for his *vicennalia*, in 310 Galerius fell ill and, as his illness grew dangerously worse, the Emperor started contemplating the consequences of his treatment of the Christians. The result of those considerations of a man on his dying bed was the 311 edict that ordered the cease of persecution in the entire territory of the Empire³⁷. The text of the edict, as brought by Lactantius, the Greek translation of which entered Eusebius' *History of the Church*³⁸, shows in its singularity the agitation that must have enveloped Galerius when it dawned on him that the policy of force against the Christians, which he wanted and pursued

³⁴ According to Eus., *De mart. Palaest.* 9, 3 some called it anxious while excessive, loathsome and stupid.

³⁵ Eus., *De mart. Palaest.* 9, 1.

³⁶ Eus., *De mart. Palaest.* 9, 2.

³⁷ H. Jedin, *op. cit.*, 431.

³⁸ Lac., *De mort. pers.* 34; Eus., *HE* 8, 17, 3-10.

from the beginning with all his energy, was a delusion and a mistake. The edict mentions four rulers by name, but it is obvious that it is Galerius who speaks from it. It begins with assurances about good intentions with which the measures against the Christians were introduced, but due to the religious anarchy, the Emperors give their pardon and allow „the Christians to exist again and again hold their religious meetings, provided that they take no steps against the public order”³⁹. The governors are promised a further document which will contain detailed instruction about the implementation of the edict, while the Christians are advised to pray to their God for the good of the Emperor, of the state and of their own.

Galerius' edict is a document with far-reaching consequences. With it, the highest holder of Roman state authority revoked the religious policy towards the Christians that had been practiced for more than two hundred years. The edict liberated the Christians from the legal insecurity of previous times, the imperial edict specifically recognized them, and their faith ceased to be *superstitio* and *religio illicita*, being instead made equal to the other cults in the view of the expressed toleration of the legal system. Both rulers in the West had no difficulties in making the edict public in their territories, as it only provided a legal foundation for the situation that had already existed for a long time. In the East, Maximinus did not let the edict be published with the integral text, but he ordered the prefect of his guard, Sabinus, to inform the administrative authority that no Christian should be disturbed or punished on account of his religious acts⁴⁰. Upon that, all imprisoned Christians were set free, and those sentenced *ad metalla* were sent home.

The main ancient sources for Christian martyrs in general, and likewise for those from our area, are Jerome's martyrology and passions of individual martyrs, while the sources for the later history of the church are the acts of the church councils. The problem of the beginning of Christianity in Pannonia derives from the lack of comprehensive knowledge about that issue. Namely, the first secure information regarding the Pannonian communities are those from the period of the persecution of the Christians. On the one hand it is possible to distinguish a comprehensive list of martyrs known by name, and on the other it is possible, on the basis of the analysis of the more extensive sources on the tribulations, to reach certain conclusions about

³⁹ Lac., *De mort. pers.* 34, 4. The decisive sentence is: *ut demo sint christiani et conventicula sua componant ita ut ne quid contra disciplinam agant.*

⁴⁰ Sabinus' circular letter in *Eus., HE* 9, 1, 3-6.

the nature of the Pannonian early Christian municipalities⁴¹. Even though the number of known martyrs from the communities that had existed in the Croatian part of Pannonia is considerably less numerous than the number of martyrs of the largest community – the one in Sirmium, the analysis of sources dedicated to the communities of Siscia and Cibalae will show the great importance that those sources, owing to their information, play within the corpus of the preserved texts. Jerome's Martyrologium mentions a fairly large number of martyrs from the territory of the Pannonian provinces, if we compare them with the number of those from Noricum, or even from Dalmatia⁴². The number of Pannonian martyrs would perhaps have been even larger had the less reliable information been accepted, so the list or the calendar of the Pannonian martyrs would have been broader, as in the case of Ritig's work⁴³. The number of martyrs is definitely larger, if one takes into consideration the victims whose names have not remained preserved. The names bear testimony to a stratified ethnic composition of the Pannonian Christian communities. In addition to the Martyrologium it is necessary to consult the legends with the aim of a more accurate dating of the martyrdom.

Passio Sancti Quirini as well *Passio Sancti Pollonnis* reveal a whole series of interesting facts from the early Christian history, as well as the socio-political history of Siscia and Cibalae, Roman Pannonia Savia and the entire Pannonia Superior, in the first decade of the 4th century, as well as the mention of certain Pannonian martyrs⁴⁴. It should be pointed out that entire communities are sometimes mentioned in the passions of Christian martyrs, when the intention is to indicate the size of individual municipalities.

In Polion's passion there is an indirect mention of a church hierarchy in Cibalae, while in the Quirinus' one there is a piece of information about the administrative division of Pannonia. Other legends of the Pannonian martyrs likewise contain specific information such as a mention of a martyr's place of origin, his arrival in a certain area, the mention of a private estate beyond

⁴¹ M. Jarak, *op. cit.*, 20. seq.

⁴² R. Pillinger, *Preganjanje kristijanov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi*, ZČ, 39, 1985, 173-183; R. Bratož, *Kršćanstvo v Ogleju*, *op. cit.*, 1986, 267-275; A. M. Strgačić, *Kršćanstvo u rimskoj provinciji Dalmaciji do Milanskog edikta 313.*, Šibenik, 1941, *passim*; F. Bulić, *Mučenici solinski. Broj i stališ, godina i dan smrti mučenika solinskih*, *Izabrani spisi*, Split, 1984, 333-361.

⁴³ S. Ritig, *op. cit.*, p. 113-126, 248-268, 353-371.

⁴⁴ M. Buzov, *Sv. Kvirin - sisački biskup i mučenik*, *Riječi*, 1-2, 2003, 8.; M. Jarak, *op. cit.*, 25.

the town limits etc. However, Polion's and Quirinus' passions are the only two passions that speak of the municipalities in the territory of present-day Croatia.

The legend of St. Polion speaks of Diocletian's persecution. After the process against the Christians of Sirmium, the *praeses* Probus turned to the neighbouring municipalities and sentenced the first lector of the local community, Polion. Polion the martyr was executed by burning in the vicinity of his town.

When did Sisak – which had been a prominent centre already during the first Emperors, the seat of the prefect called also the corrector of Pannonia Savia⁴⁵, as well as of other higher state officials, with a mint and the *procuratorum monetae Siscianae*, the seat of the tribune of the third Alpine cohort, as well as of the praefect of the Pannonian fleet and a prominent crossway of military and public roads – become a diocese? As we have already said, we have no reliable information about the time of foundation of the Sisak diocese, and in the series of writings on the former Sisak diocese, Ivan Krstitelj Tkalčić, a historian of Zagreb and Zagreb archdiocese⁴⁶, suggests that we „look at the early Christian monuments from Sisak for a key to answer this question”, but he is aware that „very few such early Christian monuments have remained to this day”.

The historian Lazius tells that during Decius' rule, in 249 one Castus was the bishop of Sisak, while Samuel Timon recognizes a nameless Sisak bishop in one decree of pope Cornelius († 252.)⁴⁷. According to Farlati, around 270 the bishop in charge in Sisak is Quirinus. History does not mention the life of Quirinus' followers, but somewhat more rare archaeological monuments come from the years of bloody persecutions (303-311), to which we are directed by the document *Passio Sancti Quirini*, or from the period of Constantine's rule or later⁴⁸.

The introductory part of the passion speaks of persecutors of the Christians, Diocletian and Galerius Maximian as well as of the carrying out of the sentence on Quirinus, by drowning in the Sibaris stream. The document is based on the record of a judicial investigation of the Roman authorities in Siscia and Savaria. The promulgation of the second and third edicts against the Christians (from February of 303 until spring of 305), is the first

⁴⁵ I. K. Tkalčić, *Crta o bivšoj sisačkoj biskupiji, u: Severila, ili slika iz progonstva kršćanah u Sisku*, Sisak, 1991, 315.

⁴⁶ M. Buzov, *Sisačka biskupija u svjetlu pisanih i arheoloških izvora*, Tkalčić, 3, 1999, 247-248, note 6.

⁴⁷ I. K. Tkalčić, *op. cit.*, 319.

⁴⁸ F. Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, Zagreb, 1993, XXXIII.

possible period (*terminus a quo non*) of Quirinus' apprehension and sentence, which may have happened at the latest (*terminus post quem non*) up until Galerius' edict on toleration, which was proclaimed in April of 311 upon instigation of Licinius and Constantine. It should be pointed out that in the description of Quirinus' passion two Pannonian provinces are mentioned, as well as their capitals, cities along the Danube and two provincial governors, by name. Those administrators were included in the list of provincial governors only on account of the fact that they were mentioned in Quirinus' passion, so our legend is added to those hagiographic sources that have an indubitable historical value. As to when Quirinus died a martyr's death, there is no information in the passion. Even though various opinions exist, we hold, same as S. Ritig, that St. Quirinus suffered a martyr's death on 4th of June 303⁴⁹. St. Quirinus is praised also by Prudentius, who composed a hymn for him, as well as by Jerome and Venantius Fortunatus. At the turn of the 5th century, under a barbarian incursion, Quirinus' deathly remains were transferred to Rome and placed behind the apse of St. Sebastian's church on the Via Appia. In the chapel-mausoleum called Platonía, where bones of distinguished Christians from the 4th/5th centuries are buried, archaeologist G. B. de Rossi read a six-line hexameter inscription referring to the Sisak bishop Quirinus:

*mentemque devotam
quae tibi martyr ego rependo munera laudis
hoc opus est nostrum haec omnis cura laboris
ut dignam meritis...
haec populis (cunctis clarescet) gloria facti
haec Quirine tuas... probari.*⁵⁰

It is thought that that inscription stood on the saint's grave in Rome and that it proves the transfer of the martyr's remains from Pannonia to Rome, of which speaks a later addition to the description of Quirinus' passion⁵¹. We do not know for certain at present whether a new bishop sat into the bishop's seat in Siscia following the execution of bishop Quirinus. We suppose that only after 313 the bishop's seat in Siscia could have been filled again, but we have no information about the identity of the bishop. Only as late as 343 does bishop Marcus appear as the bishop of Sisak, and his office falls in a

⁴⁹ M. Buzov, *op. cit.* (1991), 251; ead., *op. cit.* (2003), 8.

⁵⁰ G. B. de Rossi published the inscription in 1894, *Bolletino di archeologia cristiana*, 4, 1894, 147-151.

⁵¹ M. Jarak, *op. cit.*, 31.

very turbulent period of fight against Arianism, which took deep roots in the Pannonian dioceses⁵². At the church council in Serdica, convened with the aim of establishing unity and peace in the Church, arrived Euterius, the bishop of Sirmium; Marcus, the bishop of Sisak; Aprianus, the bishop of Emona, and bishops who embraced Arianism – Valens, the bishop of Mursa, and Ursacius, the bishop of Singidunum. At the council, Valens and Ursacius were relieved from the office of the bishop and excommunicated from the Church, and this sentence was signed by bishops Eutherius, Aprianus and Marcus (*Marcus a Savia, de Siscia*)⁵³. That same *Marcus Sisciensis Saviae* is known also to Athanasius of Alexandria (*Athanasios*, 295-373), a multiple victim of Arian conspiracy, who considered Marcus, the bishop of Sisak, an advocate of integral Christian unity⁵⁴. Arian bishops Ursacius and Valens, excommunicated in Serdica, did not want⁵⁵ to leave their diocesan sees, so Emperor Constantius II convened another council in Milan (347), at which the bishops of Singidunum and Mursa only seemingly renounced the Arian heresy⁵⁶. As to whether the bishop of Sisak, Marcus, was also present at this council, there is no confirmation in the historical sources.

As Arianism continued to pose threat to Christian unity in Illyricum, taking into consideration that the new bishop of Sirmium, Photinus (347-351), likewise joined that anti-Nicene party, at the synods held in Sirmium in 347/349, 351, 357 and in 359, solution was sought at the regional level. The way out of the Arian crisis was proposed at the council in Aquileia in 381, attended by thirty-two bishops from the West, as well as by the representatives from Illyricum, the new bishop of Sirmium, Anemius, and Constantius, the bishop of Sisak⁵⁷. Both bishops from Illyricum stood decisively by the council majority, which found the solution for the Arian controversy on the basis of conclusions reached at the Nicene council in 325. At the council in Aquileia the Arians were finally denounced and the unity of the Church was strengthened in a decisive moment of European history, at the

⁵² I. K. Tkalčić, *op. cit.* (1991), 322.

⁵³ *Ibidem*, 323.; R. Bratož, *Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja*, ZČ, 40, 1986, 4, 384.; M. Jarak, *op. cit.*, 34.

⁵⁴ F. Šanjek, *op. cit.*, XXXVII.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, XXXVI.; R. Bratož, *op. cit.*

⁵⁷ J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, III, Florentiae, 1759, 600 D, 613 A.

turn of the 5th century, when new peoples entered the Empire, which is the subject of Jerome's 396 letter to Heliodorus⁵⁸.

Recovered from the century-long fight against the Arians in the 4th century, the ecclesiastic Illyricum would suffer irretrievable losses during the 5th century, with the arrival of new peoples. The diocesan centres of *Cibalae*, *Iovia* (Ludbreg) and *Mursa* were destroyed, while Sirmium fell in 411 to the Huns of Attila.

Not one bishop of Sisak was mentioned between 400 and 500, but the names of two bishops in the former Quirinus' diocese from the 6th century have been preserved in historical sources. The 530 and 533 synods in Salona saw John (Joannes) and Constantine (Constantinus), the bishops of Sisak, signed in the signatures of the synodical documents as suffragans of the Salonitan church⁵⁹. Šišić's edition of the documents of those synods contains these entries: *Joannes episcopus ecclesiae Sisciannae subscripsi, ut supra* and *Constantinus episcopus ecclesiae Sisciannae his gestis consentiens subscripsi*⁶⁰.

J. Zeiller and F. Šanjek believe that the last bishop of Sisak was Vindemius, who took part in the synods in Grado in 579 and in Merano in 589/590. The synodical documents in 579 were signed by *Vindemius, episcopus sanctae ecclesiae Cessensis*, considered by some, who refer to the Grado Chronicle, to have been one of the last Quirinus' successors in Sisak⁶¹. While Paul the Deacon (around 720 – around 799) in his History of the Langobards (*Historia Langobardorum*) considers Vindemius one of the Istrian bishops, even though there is no mention of a diocesan centre with his name, J. Zeiller believes that he was a Sisak bishop who, in his flight before the Avars, took refuge on the Adriatic coast⁶².

Zeiller's thesis about Vindemius as a bishop of Sisak has not been accepted in the recent works, and the most plausible thesis is the one by M. Suić, who places Vindemius' diocese on the Brijuni islands⁶³.

⁵⁸ Hier., *Ep. LX (b) ad Heliodorum Epitaphium Nepotiani* (PL, 1, col. 600).

⁵⁹ F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije*, Zagreb, 1914, 160, 164; F. Bulić – J. Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa*, Zagreb, 1912-1913, 49-51.

⁶⁰ F. Šišić, *op. cit.*, 160, 164; I. Kukuljević Sakcinski, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae*, I, Zagreb, 1904, 195-198.

⁶¹ F. Šanjek, *op. cit.*, XL-XLI.

⁶² J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, 140.

⁶³ M. Suić, *Cissa Pullaria – Baphium Cissense – Episcopus Cessensis*, *ARR*, 10, 1987, 203-215.

There were attempts at completing the sequential list of the Sisak bishops (chronotaxis), so Szalágyi tried to fill the gap between the securely identified bishops Marcus and Constantius by naming the bishops whose names were recorded at the council in Arimini in 359⁶⁴. Of the five bishops that were reliably confirmed in the sources, the first three belong to the 4th century, while Joannes and Constantinus are mentioned in the 6th century. There is no preserved mention of any bishop from the 5th century, but there are considerable gaps between the preserved names.

The cronotaxis (sequential list) of the bishops of Sisak looks like this:

CASTUS	249
QUIRINUS	270 (?) – 303 (308) (?)
MARCUS	343
CONSTANTIUS	381
JOANNES	530
CONSTANTINUS	533

The Sisak diocese was under the Sirmium metropolitan archdiocese up until the first fall of Sirmium in 441, while after that it became a suffragan see of the Salonitan metropolitan archdiocese. K. Draganović thinks that from the fall of the early Christian diocese in Siscia (Sisak) somewhere around 600, up until the foundation of the Zagreb diocese at the end of the 11th century, there were no dioceses with a see in the territory between the Sava and the Drava rivers⁶⁵.

At the beginning of the 9th century Sisak was the seat of Croatian prince Ljudevit Posavski (around 810-823). The population of Pannonian Croatia (*Posavska Hrvatska*), who recognize the Frankish authority from 796, was divided ecclesiastically between the Aquileia patriarchy and the Salzburg archdiocese (capitularies from the 14th June 811)⁶⁶. The archbishops of the restored Split metropolitan archdiocese likewise had rightful pretensions to that area. At the council held in Split in 928, the territory of the ancient Sisak diocese was offered to Grgur (Gregory), the bishop of the Croats,

⁶⁴ S. Salagius, *De statu ecclesiae Pannonicae, Quinque Ecclesiis*, 1777; M. Jarak, *op. cit.*, 34.

⁶⁵ K. Draganović, *Hrvatske biskupije, Croatia Sacra*, Zagreb, 11-12, 1943, 20-21, 78.

⁶⁶ M. Buzov, *op. cit.* (1999), 254. seq.

who, same as all Dalmatian bishops, had to obey the authority of the Split archdiocese.

The Sisak diocese is mentioned once again, toward the end of the 11th century, in connection with the establishment of the Zagreb diocese, founded around 1094 by king Ladislav.

The early Christian period in classical sense starts after 313, but its first spiritual, organizational and symbolic expressions appear already in the 1st and 2nd centuries⁶⁷. In Migotti's opinion, the lower limit of theoretical possibility of recognition of the early Christian presence in continental Croatia is the 2nd cent., while she considers the end of the 6th and the beginning of the 7th cent. the upper limit of the early Christian horizon⁶⁸.

The finds of early Christian character from Pannonia Savia and Siscia do not represent a corresponding reflexion of what had been a relatively dynamic Christian life in that area, of which Christian sources speak⁶⁹. It is possible to speak of the early Christian topography of Sisak (Fig. 5) only on the basis of information from the older literature, as well as recent test excavations, salvage excavations and chance finds. The finds that we could attribute to pre-Christian horizon date from the 2nd and 3rd cent., and these include pendants with the motif of a cross, coins, an Abraxas gem (a magical-gnostic deity with a human body, a cock's head and serpent's legs is represented on the plaque, surrounded by letters A and Ω), a fibula in the shape of a fish, a pendant in the shape of a fish, a plaque with a depiction of antithetical dolphins, rivets, fittings, an ear-ring, a button, fibulae, a decorative nail, seal capsules etc.

During construction works in the 1950s two apsidal buildings were discovered. The first one, oriented towards the east, perhaps belonged to a sacral building, considering the eastern orientation of the building, which is one of the main characteristics of Christian sacral buildings, while the second one probably belonged to a secular building⁷⁰. We suppose that the space around the parish church of the Elevation of the Holy Cross was the early Christian core of the municipality that formed around the original building, transformed into *domus ecclesiae*. Early Christian sarcophagus of

⁶⁷ H. Jedin, *op. cit.*

⁶⁸ B. Migotti, *Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj, Od nepobjedivog sunca do sunca pravde: rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj, Exhibition catalogue*, Zagreb, 1994, 42.

⁶⁹ B. Vikić-Belančić, *Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj, AVes*, XXIX, 1978, 603.

⁷⁰ M. Buzov, *op. cit.* (1999), 259, Fig. 6 and 7.

Severila (Fig. 6) and a monument erected by Victorinus for his wife (Fig. 7) were previously encountered in that space. In order to acquire a comprehensive picture of the urbanized part of Roman Siscia one should mention necropolises as well. The southern necropolis lay in the zone of the present Square of Croatian Defenders (*Trg hrvatskih branitelja*), then it stretched along the Tomislav Street (*Tomislavova ulica*) all the way to the stadium. The northernmost part of this necropolis was situated at the Square of Croatian Defenders, and the graves contained skeletons only. During the construction of the „Željezara” residential building in 1953, 47 skeleton burials were found. The graves were built of bricks, and in certain cases contained a lead coffin, but without a lead cover⁷¹. No grave goods were registered, but a ring with a Christogram was found in one of the graves, but it subsequently went missing⁷². That northernmost part of the southern necropolis can be distinguished as a small separate necropolis with exclusively skeletal burials, and on the basis of archaeological finds such as the mentioned ring and a cup with a depiction of a dolphin, as a cemetery of a smaller Christian community⁷³. The cup was found in a layer of loam outside the graves, and it was decorated in two zones. The first zone contained a depiction of a dolphin, as another symbol connected with Christianity, while the lower zone contained concentric circles formed of depressed dots in four rows⁷⁴. No previous necropolises were documented in that zone, as that space served for garbage disposal. The conclusion about the existence of an early Christian necropolis imposes itself as completely justified and acceptable. The fact that this necropolis came close to the fortifications, in fact it lay immediately adjacent to them, can be taken as confirmation that the danger for the members of the Christian community had passed, and that they could be buried there freely and without disturbance⁷⁵. On the basis of the mentioned facts this necropolis can be dated to the 4th century, after the Edict of Milan (in 313), when the persecution of the Christians ceased.

The necropolis in Novi Sisak, at the site of Pogorelec on the right bank of the Kupa river, was discovered in 1881. Fragments of tombstone in-

⁷¹ *Ibidem*, 259.

⁷² S. Vrbanović, *Kartice arheoloških lokaliteta*, 1954. godina., Gradski muzej Sisak.

⁷³ M. Buzov, *Topografija antičke Siscije na temelju arheološke baštine*, Dissertation, Zadar, 2000, 97.

⁷⁴ S. Vrbanović, *op. cit.*

⁷⁵ M. Buzov, *op. cit.*, 162.

scriptions were encountered in this necropolis, presumably early Christian, as well as Gaudenzi's inscription with the expression *domus aeterna* (Fig. 8)⁷⁶.

A fragment of a tombstone erected for Paulinus, Lucerin's son, was unearthed in Sisak, and it was given to the Museum by Ivan Krstitelj Tkalić. The inscription is dated to the 4th-5th cent. (Fig. 9).

The northern necropolis was situated outside the city walls in the zone of Zeleni Brijeg, but it was unfortunately destroyed to a large degree. An early Christian lamp with the Christogram was placed in one of the graves, so considering this find we could date them to the 4th cent.

In 1943, during the construction of a new building, 19 skeletal burials in brick-built graves came to light. A baroque chapel of St. Quirinus, torn down on account of (non)urbanistic reasons, even though it had been erected on an early Christian site, was situated in the north part of the town (Fig. 10). A metal lamp in the shape of the lamb of God (Fig. 11) was found in that zone and purchased for the Sisak Municipal Museum. The body of the bronze lamp is stylized in the shape of a lamb with a fleece executed in relief, and it stands on a short foot on a round stand with protruding lines, with a tang for hafting. There is a round opening for oil at the middle of the back, while a wick slot on the nose of the lamp is bordered with seven oval protrusions. Letters of the name of Christ (XP, Christogram) are positioned vertically on the stooping head of the lamp⁷⁷. It is dated to the 4th-5th century. A similar lamp was found in Zagreb, and both of those are unique specimens, considering that only two pieces in Hungary are known in addition to them. In case of the mentioned find from Zagreb, Vikić-Belančić believes that it might come from Sisak and that it subsequently arrived in the territory of the city through unknown circumstances⁷⁸. The lamps⁷⁹ symbolize the christological motif of the Lamb of God, the redeemer of sins (Apocalypse 21, 23), where the lamb (Christ) is described as He who shines in place of the sun and the moon⁸⁰. Taking into account the extremely small number of such finds in Pannonia, but bearing great similarity, we suppose that this is probably the work of a workshop located in Siscia.

⁷⁶ Eadem, *op. cit.* (1999), 255-256.

⁷⁷ Z. Burkowski, *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, Exhibition catalogue, Zagreb, 1994, 92, no. 76.

⁷⁸ B. Vikić-Belančić, *Starokršćanska lampica iz Zagreba*, *Peristil*, 1, 1954, 131-134.

⁷⁹ Regarding the lamp see Xavier Léon-Dufour, *Rječnik biblijske teologije*, s.v. *Svjetiljka*, Zagreb, 1980, 1333-1334.

⁸⁰ Apocalypse 21, 23 – „The city needs no «sun or moon» to «shine» in it, as it has been illuminated by the light of God, and the Lamb is its lamp”.

The flame of a lamp symbolizes eternal life, which in addition to their practical function makes them characteristic objects of Christian public and private spaces. Ceramic lamps belong to the so-called „African”, „Mediterranean” or „Early Christian” types, depending on the place of production and distribution, that is on the predominant decorative shapes. They are mostly decorated with a cross or Christogram motif (Fig. 12, 13) and with vegetable and geometric figures in their role of Christian symbolism.

The lamps manufactured in Africa were exported throughout the Roman Empire, but they were also imitated in local workshops, to which are almost regularly attributed those pieces made with less care. They are dated to the 5th and even to the 6th cent., which is important in the context of establishing date of the remaining material of the early Christian horizon⁸¹.

In addition to the mentioned finds from Sisak, worthy of note are finds of fibulae, decorative fittings, finger-rings, needles, hair-pins, buckle pins, relief „African” *sigillata*, lamps etc⁸².

The first Christian symbolism, in addition to solar pendants, contains motifs that the Christian writers, on account of its neutral symbolism or some other features, held appropriate for expressing the Christian message; those are bucolic scenes with trees and birds, motifs of fish, palm and anchors as well as various geometric and vegetable stylized crosses or Christogram-like forms.

It is difficult to establish with certainty whether a pendant made of thin gilded sheet metal in the shape of a fish, which was found in the Kupa, belonged to the first Christians. The same applies to the finds of tin decorative rivets with a palm motif⁸³. The pendant is dated to the 2nd-4th cent., and the rivets to the 2nd-3rd cent. The symbolism of the palm is similar in the case of the pagans, Jews and Christians, but it is an unavoidable motif on early Christian tombstones. On the early Christian lamps from the 4th cent. a highly stylized motif of a palm clearly indicates an early Christian content⁸⁴. Also belonging to the early Christian horizon is a marble vessel with handles in the shape of a bowl with four symmetrically placed handles that have

⁸¹ N. Cambi, *Krist I njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji*, VAHD, LXX-LXXI (1968-1969), Split, 1977, 83-84.

⁸² Vidi: *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, Exhibition catalogue, *Ranokršćanski horizont*, Zagreb, 1994, 82-97. Pro Sancto Quirino E.S. Confessio Fidei, Catalogue, Sisak, 2004.

⁸³ B. Migotti, *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, Exhibition catalogue, 77, br. 18; 181, no. 2; 77, no. 20.

⁸⁴ *Ibidem*, 43-45; 108, br. 132, 133.

a flat upper part and rounded lower part; there is a groove hollowed on one of the handles to let the liquid out⁸⁵. The vessel is dated to the 3rd-4th cent.

A cordate-triangular silver pendant found in the Kupa river, made of a very thin sheet metal, of anthropomorphic scheme with a round suspension loop, is particularly significant and is dated to the 3rd-4th cent. At the front, a borderline of beads in repoussé frames a bust and a necklace with a cross⁸⁶. The Kupa river yielded also a round pendant with a ribbed suspension loop. Its profiled frame contains an openwork equal-armed cross, decorated with beads (*crux gemmata*). It is dated to the 4th-6th cent. A bronze decorative plaque of thin sheet metal in the shape of a hoop, in the centre of which there is an openwork equal-armed cross with slightly widened and rounded ends, was found in Sisak, and is dated to 4th-6th cent. (Fig. 14).

The inscription IN DEO SPES SEMPER EST on a silver pendant found in the Kupa, was impressed in such a way that groups of letters are shuffled, and taking into consideration the content of the text and the motif of the wreath, perhaps this is an amulet, connected with Christian martyrdom⁸⁷.

The fragments of rims of bowls belonging to the relief „African” *sigillata* are particularly interesting. On a fragment found in the Kupa in 1912 there is a relief application of a fish with clearly indicated body details, and it is dated to the end of the 4th, or the beginning of the 5th cent⁸⁸. A fragment of a bowl base has a relief application of a *Datio ad bestias* scene (Christian martyrdom). Two female figures are visible, one of which, tied to a post, is attacked by wild animals⁸⁹. It is dated to the second half of the 4th, that is, the beginning of the 5th cent. A hunting scene is applied in relief to a fragment of the base of a bowl, on which three human figures and a wild pig are discernible.

In connection with the Christian symbolism on the coins of the Empire, in addition to the pre-Christian symbolism of the sun on Gallienus', Aurelian's and Constantine's coins, the following motifs and inscriptions appear: Christogram and CONCORDIA MILITUM (= military concord), HOC SIGNO VICTOR ERIS (= by this sign shall you be the victor), VIR-TUS EXERCITUM (= virtue of the army), VICTORIA AVGVSTORUM (=

⁸⁵ J. Brunšmid, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja, VHAD*, n.s., XI (1910/1911), Zagreb, 1911, 102, no. 685; Ž. Demo, *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, Exhibition catalogue, 82, no. 41.

⁸⁶ M. Buzov, *op. cit.* (2000), 100, Fig. 22.

⁸⁷ B. Migotti, *op. cit.*, 63, 90, no. 69.

⁸⁸ *Ibidem*, 95, no. 83.

⁸⁹ *Ibidem*, 95, no. 85.

victory of the Emperors), GLORIA EXERCITUS (= glory of the army) (Fig. 15a, 15b). The remaining examples of coins with inscriptions express hope in the return of happier times and Roman glory, but always in the name of the new religion, with the following content: SALUS REI PUBLICAE (= salute to the state), GLORIA NOVI SAECVLI (= glory of the new age), GLORIA ROMANORUM (= glory of the Roman people), FELICIVM TEMPORVM REPARATIO (= the restoration of happy times)⁹⁰.

Among the early Christian finds that come from Siscia we would like to make a particular mention of a head of white marble, slightly darkened, with deeply drilled pupils⁹¹. The head is more superficially executed in the sense of underlining the contrast of the volume at the expense of their plasticity, and it belongs to the equipment of funerary character, as a piece from a sarcophagus from late antiquity⁹². It is dated to the 4th cent., and it most probably formed part of a sarcophagus used for the burial of a noted and respected member of the Siscian society, perhaps even a bishop.

The marble vessel with handles in all likelihood likewise belongs to the early Christian horizon. Migotti tentatively places it in the category of liturgical furniture with four oval or rectangular handles, such as a vessel with a spout from Sisak⁹³ and from Osijek⁹⁴. These objects are not originally Christian, even though we encounter them at the sites from the 3rd-4th cent., where they supposedly served a domestic function. However, taking into account the size and the value of the material of which the vessels from Sisak and Osijek were made, they might have had a pre-Christian cultic function. Such objects may have been used as movable baptistic fonts or vessels for consecrated water.

Although the archaeological finds from Sisak, an early Christian diocesan see, are still insufficiently informative about that period of the antiquity, future research will certainly contribute to the understanding and illumination of that earliest period of Christianity in the territory of Pannonia Savia, in relation with that period of the city's life, as well as the entire area of

⁹⁰ *Ibidem*, 66.

⁹¹ The marble head forms part of the inventory of the collection of Benko Horvat, which was donated to the city and deposited in the Galleries of the Zagreb city (the present-day Museum of Contemporary Arts). This collection includes also an archaeological collection, whose contents make it a valuable source for the understanding of ancient material. R. Koščević, *Arheološka zbirka BENKO HORVAT*, Zagreb, 2000, 51.

⁹² *Ibidem*, 213., no. 373.

⁹³ *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde*, Exhibition catalogue, 83., no. 41.

⁹⁴ *Ibidem*, 104., no. 119 a and b.

the diocese, but also the territory under its influence⁹⁵. And finally, Quirinus' passion, by virtue of the mention of two provincial governors, who were included in the lists of provincial governors⁹⁶ only on account of having been mentioned in it, is included among the hagiographic sources with an indisputable historical value. Quirinus' passion, in spite of its focus on religious issues and stereotypic form, offers interesting information in the context of ecclesiastic and general history. We do not know for certain whether a new bishop sat in the bishop's seat in Sisak following the execution of bishop Quirinus. We suppose that the bishop's seat in Siscia could not have been filled prior to 313, but as to who had been the bishop, we have no knowledge.

In connection with the early Christian Siscia as well as with the occupancy of the bishop's seat in Sisak, worthy of mention is the sanctuary of Blessed Virgin Mary of the Hill (crkva Majke Božje Gorske), situated on a hillfort northeast of the present-day centre of Lobar. The hillfort yielded remains from the Bronze and Iron Ages. The position was used again in late antiquity, when the hillfort was fortified, and an early Christian basilica with a baptistery was built within the fortification⁹⁷.

The 2003 excavation of the sanctuary of Blessed Virgin Mary of the Hill in Lobar brought to light a building of an octagonal ground-plan, with a baptismal font in the centre. The building is oriented west-east, same as the building excavated in 2002, with which it is connected by a wall⁹⁸. The basilica has not been entirely excavated, because its largest part lies beneath the existing church. The excavation encompassed rooms at the northern side and partly at the southern side, the lobby and the baptistery with a hexagonal baptismal font. The baptistery lay at the front and it was connected with the basilica by a wall, probably a porch. A grave from late antiquity was discovered at the northern side of the church. With the arrival of the Avars and Slavs at the beginning of the 7th century the basilica was set to fire and it was never reconstructed again.

It is supposed that from the 5th to the end of the 6th cent. this was an important church centre of Pannonia Savia, and some hold that during the turbulent and perilous times it served as a refuge for a high church prelate

⁹⁵ About this see: M. Buzov, *op. cit.* (1999), 245-271.

⁹⁶ *PLRE*, 1, 50, 580, 1091.

⁹⁷ K. Filipec, *Lobar – svetište Majke Božje Gorske, Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, ed. Aleksandar Durman, Zagreb, 2006, 156-157.

⁹⁸ Idem, *Istraživanja Arheološkoga zavoda u Loboru – Majka Božja Gorska, Hrvatsko zagorje*, IX, 2003, 2, 253.

(the bishop of Siscia?)⁹⁹. However, in our opinion, in spite of scarce finds only future systematic excavations can help in solving the body of issues connected with the Sisak diocese, including these recent finds of an early Christian basilica and the baptistery at the mentioned site of Blessed Virgin Mary of the Hill.

SOURCES

- Eusebius Pamphili, Historia ecclesiastica*: GCS 9/1-3, Berlin, 1903.
 Eusebius of Caesarea, *The History of the Martyrs in Palestine*, 1861 (Edited and Translated into English by William Cureton, D.D.), London
Hieronymus, Chronicon: GCS 24, Leipzig 1913. (Ed. R. Helm).
Hieronymus, Opera S. Hieronymi, Epist. LX(b) ad Heliodorum. Epitaphium Nepotiani, Ed. J. P. Migne, T. I, 600.16.
Lactantius, Lucius Caecilius Firmianus, Liber de mortibus persecutorum, Innsbruck 1898, translated by B. Lovrić, Kako umriješe progonitelji crkve, Đakovo, 1913.
Martyrologium Hieronymianum, Edd. I. B. de Rossi et L. Duchesne, AA SS Nov. II/1, Bruxellis, 1894.
Martyrologium Hieronymianum, Ed. H. Quentici and H. Delehay, Bruxelles, 1931.
Passio Sancti Irenaei, T. Ruinart, *Acta Martyrem sincera et selecta, Augustae Vindellicorum*, 1803.
Passio Sancti Polioni, T. Ruinart, *Acta Martyrem sincera et selecta, Augustae Vindellicorum*, 1803.
Passio Sancti Quirini, T. Ruinart, *Acta Martyrem sincera et selecta, Augustae Vindellicorum*, 1803.
Passio Sancti quattuor coronati, in: *Acta sanctorum Nov. III, De Sanctis Quattuor Coronatis Romae in Monte Caelio*, Bruxelles, 1910, p. 748-784, Ed. H. Delehay.
Prudentius, Peristephanón, London, 1961, Ed. H. J. Thomson.

⁹⁹ H. Gračanin, *Kršćanstvo i crkva u kontinentalnoj Hrvatskoj u ranom srednjem vijeku (6.-11.stoljeće)*, Tkalčić, 2008, in press.

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Borders of Pannonia

Fig. 2 Christianization of Pannonia, northern Italy and Dalmatia in the 3rd century (after: M. Jarak, 1994)

Fig. 3 The dioceses in northern Croatia during late antiquity (after: M. Jarak, 1994)

Fig. 4 Ecclesiastic-jurisdictional affiliation of ancient dioceses in northern Croatia (after: M. Jarak, 1994)

Fig. 5 A plan of Siscia (Sisak) with indicated spots of early Christian finds (after: S. Vrbanović)

1. apsidal building (early Christian basilica)
2. apsidal building (early Christian basilica ?)
3. early Christian sarcophagi and a building from late antiquity
4. early Christian graves
5. early Christian graves
6. early Christian (?) graves

Fig. 6 The sarcophagus of Severila (Archaeological Museum in Zagreb)

Fig. 7 The inscription on a sarcophagus from Sisak (CIL 3996a)

Fig. 8 The tombstone of Gaudentius from Sisa80

Fig. 9 The tombstone of Paulinus from Sisak

Fig. 10 The site, St. Quirinus, Sisak

Fig. 11 A lamp, Sisak, 4th-5th cent.

Fig. 12 Lamps, Sisak, 4th-5th cent.

Fig. 13 Lamps, Sisak, 5th-6th cent.; 4th-6th cent.

Fig. 14 Decorative plaque, Sisak, 4th-5th cent.

Fig. 15 a and b, A coin of Constans, Sisak, the Kupa river, 337-340.

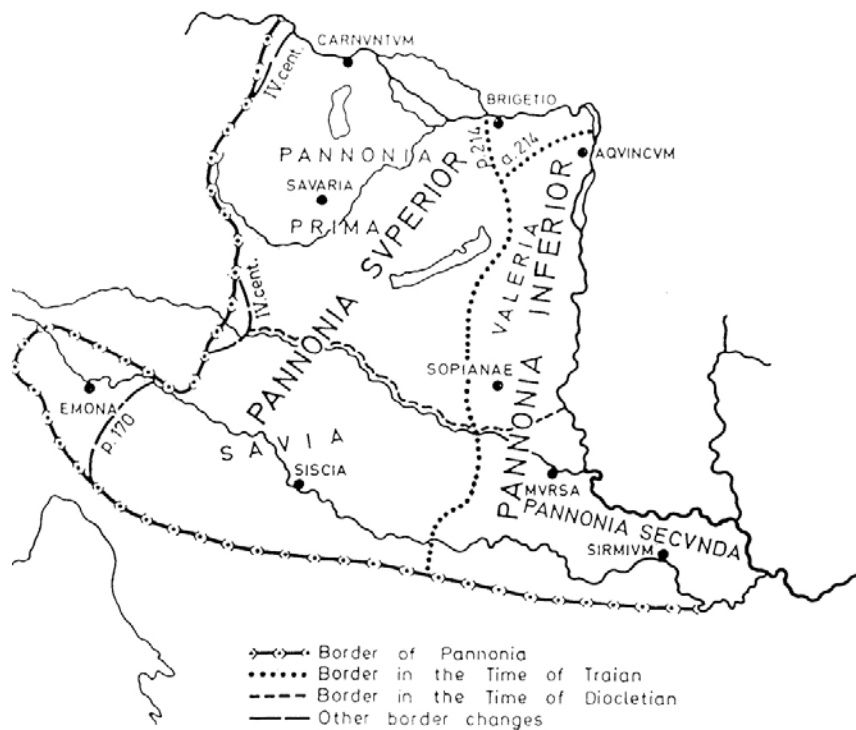

Fig. 1

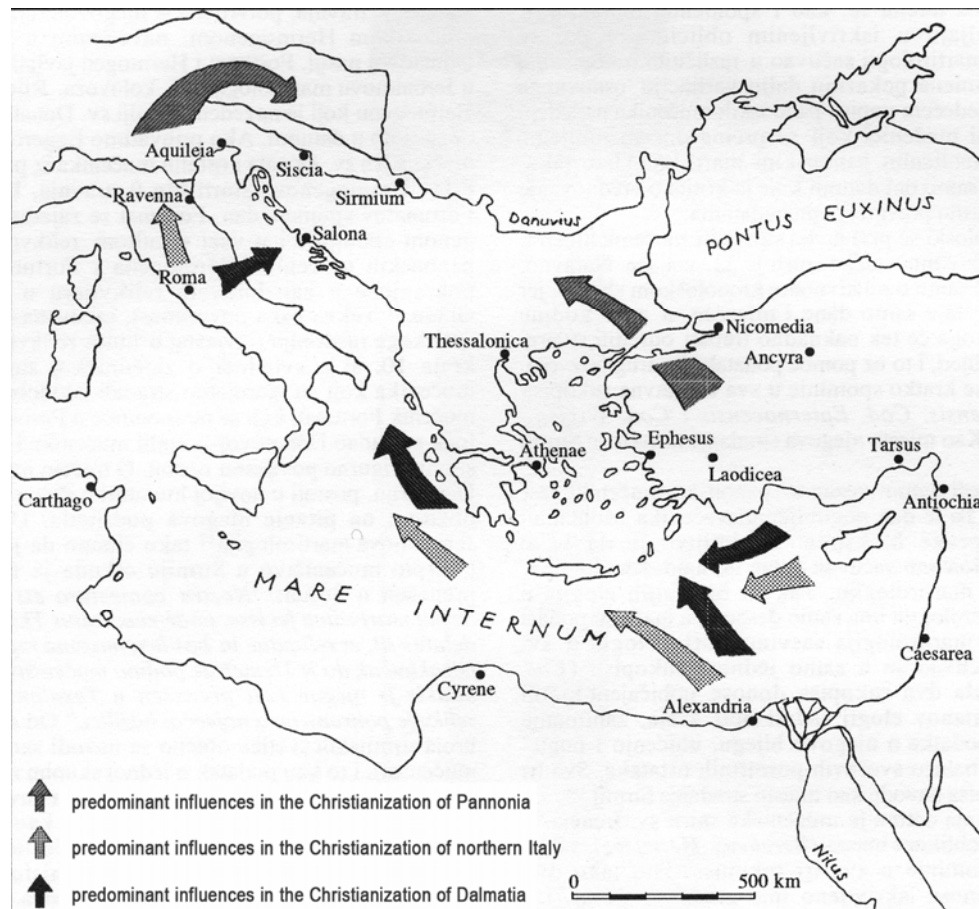

Fig. 2

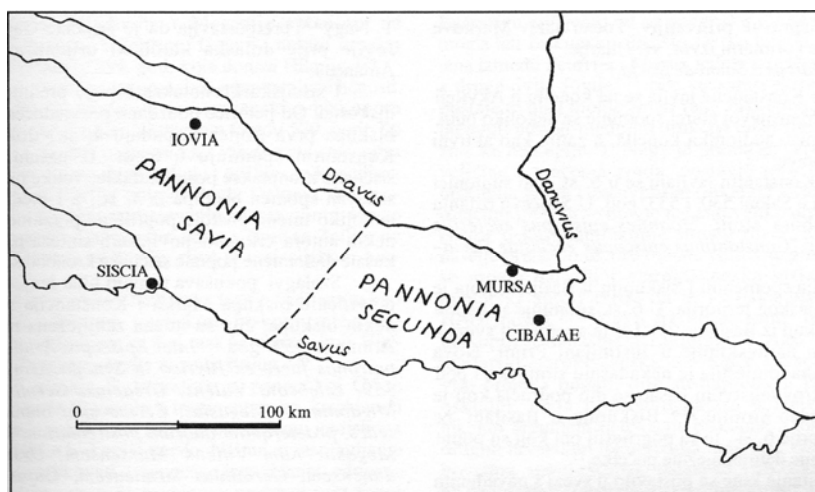

Fig. 3

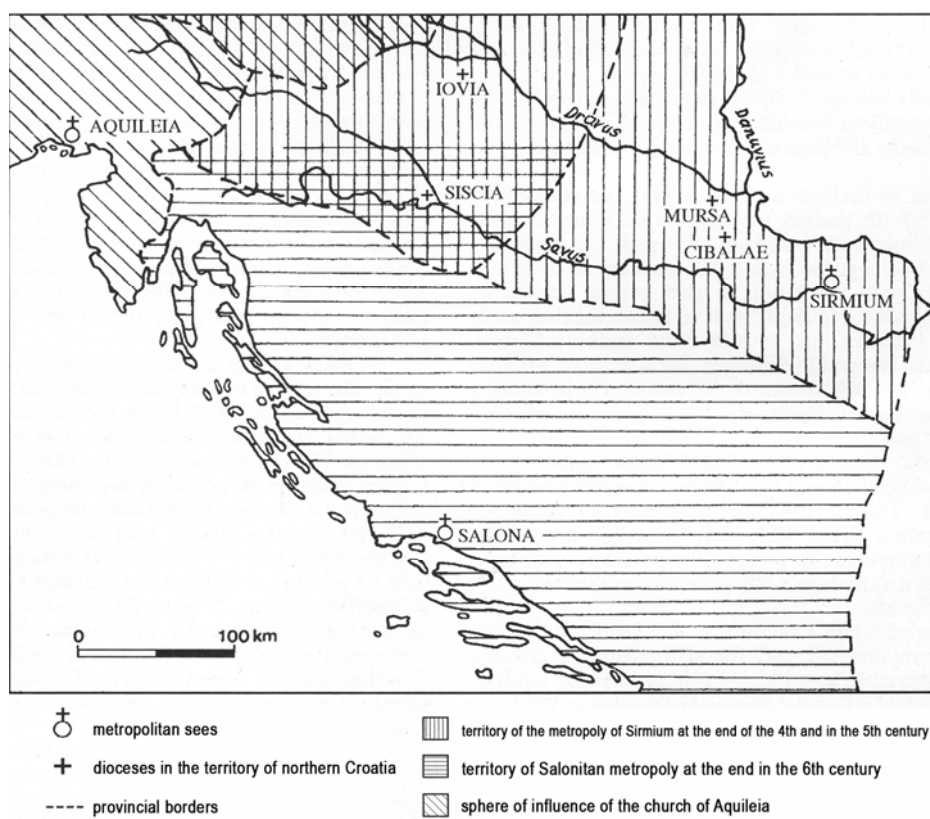

Fig. 4

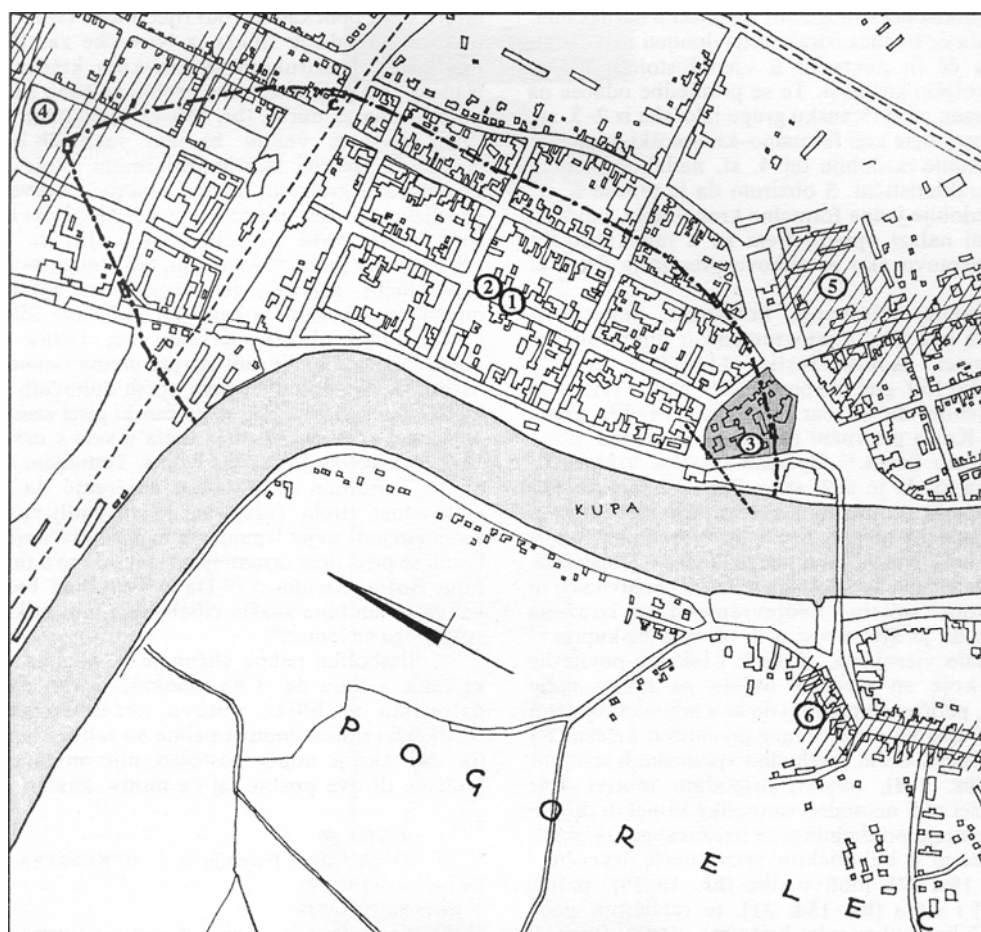

Fig. 5

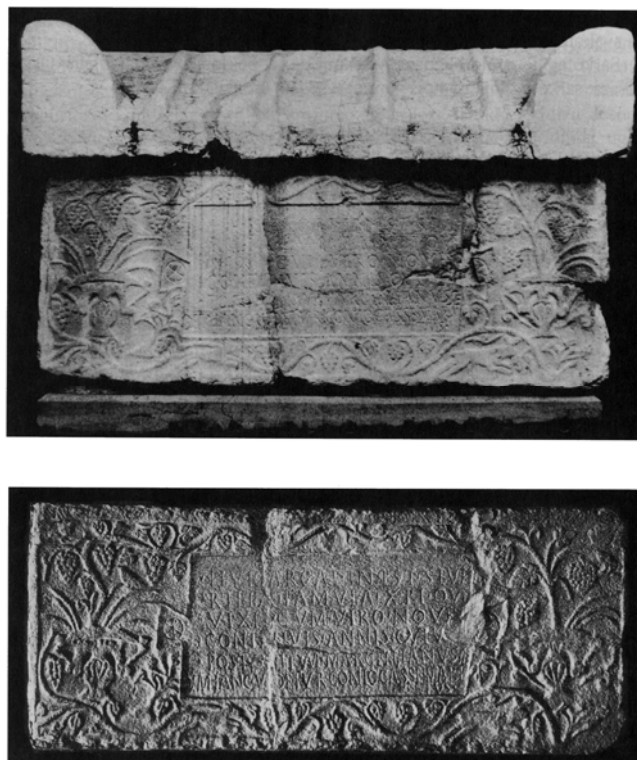

Fig. 6

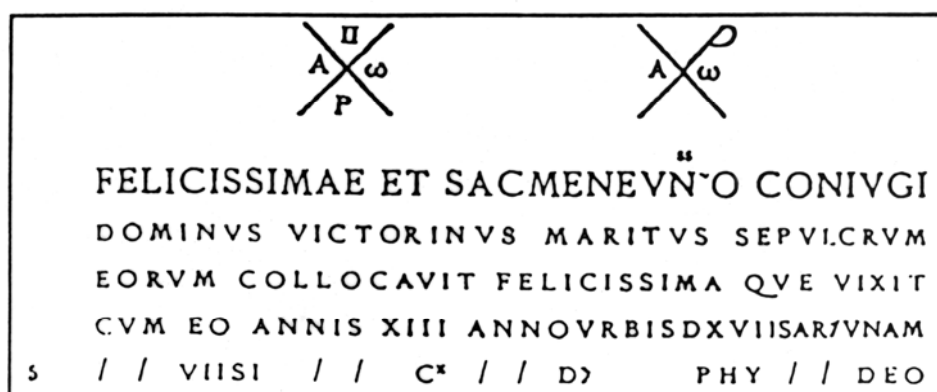

Fig. 7

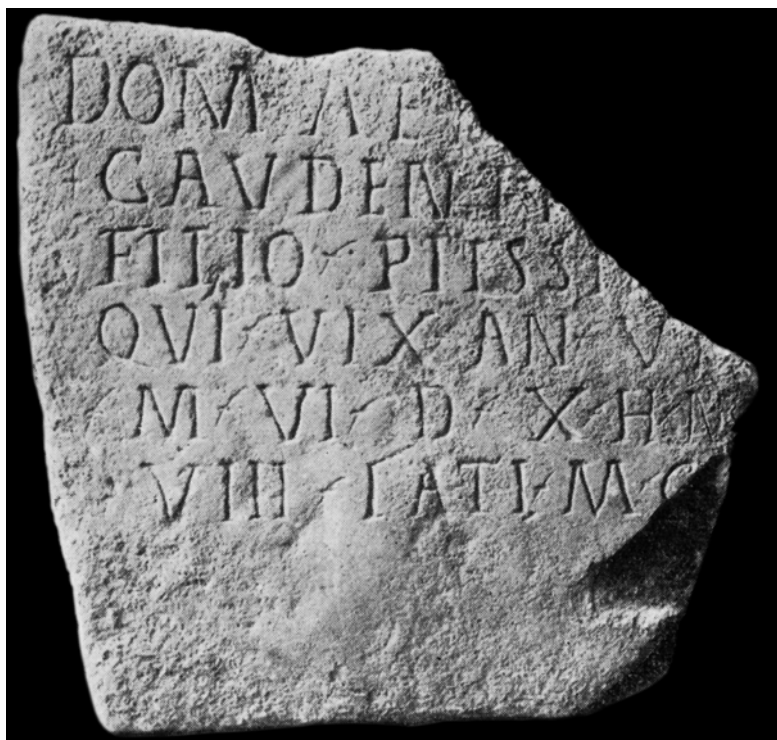

Fig. 8

Fig. 10

Fig. 9

Fig. 11

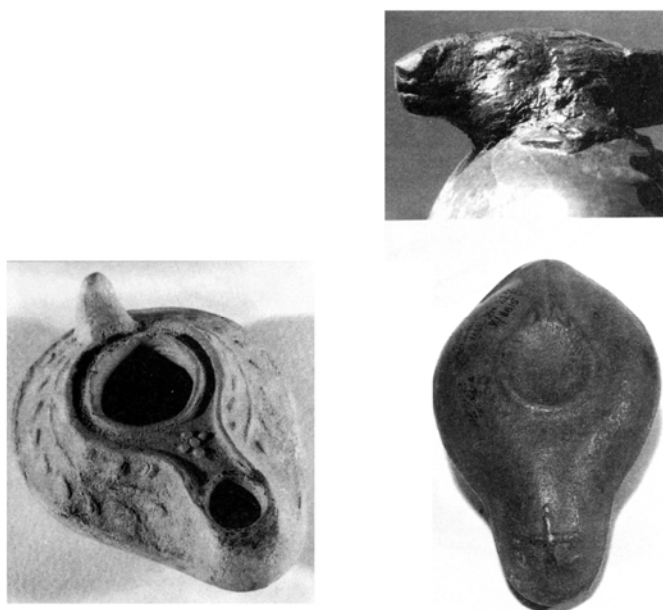

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15 a

Fig. 15 b

FEMMES A LOUER, FEMMES A VENDRE: LES PROSTITUEES ET LEUR FAMILLE DANS LE MONDE ROMAIN

Christel FREU

(Université de Rouen – Année épigraphique, USR 710)

Quoique masqué par le silence des sources antiques, le travail féminin et, de manière plus large, la place économique et sociale de la femme dans les foyers, commencent à être l'objet d'études fructueuses. On s'accorde en général à dire que „pour les femmes, les possibilités de travail étaient très limitées. Si elles ne voulaient pas gagner leur vie en tant que prostituées, elles ne pouvaient le faire quasiment que dans l'activité textile”¹. En réalité, les métiers féminins ou exercés par des femmes étaient plus nombreux – des nourrices sont souvent mentionnées dans les papyrus égyptiens² et l'on connaît par l'épigraphie des femmes secrétaires, domestiques, coiffeuses, médecins, professeurs, sages-femmes³, etc.; mais il est certain que les sources littéraires classiques et chrétiennes témoignent essentiellement de ces deux seules activités. C'est la prostitution qui nous arrêtera ici et nous permettra de réfléchir à ces rapports complexes qui lient les femmes à leurs familles.

¹ J.-U. Krause, *Witwen und Waisen in römischem Reich*, II, *Wirtschaftliche und gesellschaftliche Stellung von Witwen*, Stuttgart, 1994, 123-160, dont les conclusions sont résumées dans J.-U. Krause, *La prise en charge des veuves par l'Église dans l'Antiquité tardive*, dans C. Lepelley (dir.), *La fin de la cité antique et le début de la cité médiévale*, Actes du colloque tenu à l'Université de Paris X-Nanterre, les 1-3 avril 1993, Bari, 1996, 115-126, notamment 123.

² Une liste des contrats d'engagement de nourrices et des reçus de salaires est dressée dans l'article de M. A. Masciadri et O. Montevecchi, *Contratti di balatico e vendite fiduciarie a Tebtynis, Aegyptus*, 62, 1982, 148-161 (148-149, n. 1). A cette liste s'ajoute les fameux documents du grapheion de Tebtynis où les contrats d'allaitements accompagnent des prêts contractés par le couple recevant l'enfant; voir aussi D. Hobson, *The Role of Women in the Economic Life of Roman Egypt: a case study from first century Tebtunis*, *Échos du monde classique* (= *Classical Views*), n.s. 3, 1984, 373-390.

³ Cf. notamment l'article de S. Treggiari, *Jobs for Women*, *AJAH*, 1, 1976, 76-104, qui recense les métiers des femmes esclaves à Rome pendant les deux premiers siècles de l'Empire; certains de ces métiers sont exclusivement serviles; d'autres peuvent être exercés par des libres salariés.

Durant la longue période de l'Antiquité romaine, des récits de Plaute à l'époque proto-byzantine⁴, les femmes sont engagées dans ce métier à des titres divers: esclaves, ou placées en situation d'esclavage par la captivité, l'abandon ou la location de leurs services, elles y sont contraintes par leur maître, qui les loue dans un lupanar ou qui est lui-même le proxénète⁵; libres, elles y sont incitées par leur famille ou leurs proches ou y sont poussées par la seule nécessité (quand elles sont veuves ou orphelines). Si nombre de ces femmes, ingénues ou esclaves, travaillaient pour le compte d'un souteneur, à qui elles étaient vendues ou louées, il existait aussi des cas de „prostitution libre”⁶, où la femme choisissait apparemment seule de faire ce métier. Ainsi, ces femmes d'Égypte, connues par les *ostraka* qui leur servaient de permis de travail à la journée, paraissent avoir travaillé librement lors des grandes fêtes, près des sanctuaires, pour de courtes périodes, sans donner d'argent à des intermédiaires⁷. Mais ces prostituées „libres” ne l'étaient jamais tout à fait, puisque le plus souvent le pouvoir des proches parents se substituait à celui du proxénète professionnel: dans le monde romain, les familles, comme

⁴ J'ai mené l'enquête sur cette longue période pour deux raisons. D'abord, je désirais rassembler des sources assez nombreuses pour faire sens. Car les témoignages sur la prostitution, s'ils ne manquent pas, n'apportent que de façon éparse des informations substantielles pour l'étude sociologique. Ensuite, cette collecte peut se faire dans la durée car on constate des continuités certaines dans les pratiques sociales de ce phénomène. Bien sûr, l'attitude de l'État romain ou des cités à l'égard des prostituées, la réglementation de la profession ou son organisation (libre, soumise aux proxénètes dans le cadre ou non d'un bordel, etc.) peuvent changer, mais non les causes du phénomène et les pratiques qui l'accompagnent. Cf. T. McGinn, *The Economy of Prostitution in the Roman World. A Study of Social History and the brothel*, Ann Arbor, 2004, 5.

⁵ *Dig.* 3, 2, 4, 2 (Ulpianus): *lenocinium facit qui quaestuarium mancipia habuerit: sed et qui in liberis hunc quaestum exercet, in eadem causa est.* („est proxénète celui qui a des esclaves prostitués; mais celui qui exerce ce métier avec des personnes libres est dans la même situation”). Ce passage d'Ulpien est étudié par T. McGinn, *Prostitution, Sexuality and the Law in Ancient Rome*, New York-Oxford, 1998, 53-58. Cf. H. Herter, *Die soziologie der antiken Prostitution*, *JbAC*, 3, 1960, 70-111, notamment 78-79; A. Rousselle, *Personal status and sexual practice in the Roman Empire*, dans *Fragments for the history of the human body*, III, London, 1989, 301-333, notamment 311-313; D. Montserrat, *Sex and Society in Graeco-Roman Egypt*, London-New York, 1996, 106-135; S. Leontsini, *Die Prostitution im frühen Byzanz*, Wien, 1989, notamment 22-23: sur le sens originel de *pornè*, lié à la vente à l'étranger, ce qui la rapproche de l'esclave; B. Stumpp, *Prostitution in der Römischen Antike*, Berlin, 2001, 22 sq.

⁶ B. Stumpp, *op. cit.*, 2001, 37-56 (qui englobe dans ce chapitre les prostituées proprement dites, mais aussi, et à juste titre, les musiciennes, actrices, courtisanes).

⁷ *O. Wilck.* 83 (Éléphantine, 111 ap. J.-C.); *O. Wilck.* 1157 (Thèbes, IIe/IIIe siècles); *O. Cairo* 60 (nome Hermonthite, 170 ap. J.-C.). Cf. D. Montserrat, *op. cit.*, 1996, 126-128.

unités économiques, disposaient en effet en leurs femmes de biens à échanger lors des mariages et de capital de travail à exploiter.

Dans les représentations anciennes, les liens de la prostituée à sa famille sont en réalité extrêmement ambigus: le cercle des proches est tantôt présenté comme la gardien naturel de la femme, son seul rempart contre les agressions étrangères qui peuvent l'amener à perdre son honneur, tantôt au contraire décrit comme le lieu où naît la prostitution, où la femme est la première fois offerte aux avances d'autrui. Ainsi, sous l'Empire, le mari d'une adultère devait dénoncer, en droit, sa femme aux autorités sous peine de se faire accuser de proxénétisme⁸. La famille devait, en théorie, protéger la femme de la prostitution, mais il arrivait aussi souvent qu'elle exploite son corps à son profit.

Ces deux visions opposées du lien de la prostituée à sa famille peuvent s'expliquer pratiquement par la différence des cas évoqués: si la pureté des femmes est, dans l'aristocratie ou les élites d'époque impériale, d'un grand prix pour leur famille, c'est déjà moins le cas dans les milieux pauvres; et cela ne l'est évidemment pas pour les esclaves, malgré les tentatives de l'État romain de contrôler, dès le IIe siècle ap. J.-C., la prostitution servile⁹. Il n'empêche qu'aux yeux des anciens, la famille demeure, pour tous les milieux, le gardien normal de la pureté des femmes¹⁰.

⁸ Le mari d'une adultère doit dénoncer le crime aux autorités et se séparer immédiatement de sa femme, de peur d'être accusé d'être son entremetteur: voir *Dig.* 48, 5, 30, 3, où Ulpien rappelle que „qui aura obtenu des gains de l'adultère de sa propre femme, soit puni: car il commet une grave faute celui qui est le proxénète de sa femme” – *qui quaestum ex adulterio uxoris suae fecerit, plectitur: nec enim mediocriter deliquit, qui lenocinium in uxore exercui*. Voir T. McGinn, *op. cit.*, 1998, 171-194; C. Fayer, *La familia romana. Aspetti giuridici ed antiquari, III, Concubinatio, Divorzio, Adulterio*, Roma, 2005, 247-258.

⁹ Voir P. Brown, *Le renoncement à la chair. Virginité, célibat et continence dans le christianisme primitif*, trad. fr. de P.-E. Dauzat et de C. Jacob, Paris, 1995, 383-384 qui parle de „la vulnérabilité sexuelle des filles pauvres”; J. Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle). I. Le droit impérial*, Paris, 1990, 22-23: „l'exigence de vertu est ... fonction de la position de la femme dans la hiérarchie sociale”, ce que disent d'ailleurs très explicitement certains textes de lois (cf. *CTh.* IX, 7, 1 = *CI* 9, 9, 28 de 326 „il est exigé que rendent compte de leur pudeur les femmes qui sont tenues par les liens du droit et ont le nom de femmes honnêtes”, trad. J. Beaucamp).

¹⁰ Voir T. McGinn, *op. cit.*, 1998, 9-14 sur l'histoire des représentations de l'honneur familial; *ibid.*, 21-69: en déniaut aux prostituées comme aux autres *infames* beaucoup de droits légaux (notamment en matière de mariage), la communauté civique dressait les contours d'une société qui était en revanche honorable, et donc plus juste. Voir aussi P. Veyne, *La famille et l'amour sous le Haut-Empire romain, Annales E.S.C.*, 1978, 35-63, repris dans P. Veyne, *La Société romaine*, Paris, 2001², 88-130 (notamment 96-103), qui rappelle qu'avec

On envisagera donc ici ces différentes carrières de prostituées, l'entrée dans la prostitution, les durées de son exercice et ses rémunérations. Les personnes qui gravitent autour de la prostituée et qui bénéficient de ses pratiques nous arrêteront tout particulièrement.

1. Les déracinées

La prostitution est souvent liée à une violence primitive. Venues de l'étranger ou plus souvent de l'intérieur de l'Empire, de nombreuses femmes entrent dans „le chemin de la prostitution” après avoir été ravies par des soldats ennemis¹¹, des brigands, des pirates¹² ou des marchands d'esclaves qui les jettent sur les marchés¹³, où elles sont achetées par les proxénètes. Ce phénomène, devenu un des sujets favoris des romans ou des pièces de théâtre antiques, est d'une ampleur difficile à connaître. Mais les auteurs de fiction ne sont pas les seuls à s'être emparés du thème puisque des juristes ou des évêques chrétiens en parlent également. Cas d'école sans doute, cas concret aussi, cette traite n'a en effet jamais cessé dans l'histoire antique et connu même des périodes florissantes, quand l'État romain était faible ou absent¹⁴.

le changement de la morale conjugale, au IIe siècle de notre ère, le rôle de la femme dans les familles romaines ou provinciales se modifie. Il devient donc plus important d'en protéger la vertu.

¹¹ Dion Chrysostome, *Or. 7 (Euboikos)*, 133, éd. JW. Cohoon (Loeb), 362; *CI. 8. 50.7* (citée et traduit plus bas).

¹² Ce thème parcourt la littérature greco-latine: Plaute, reprenant le thème d'une pièce grecque de Diphile, l'évoque dans le *Rudens*, pr. v. 39-41 (*huic filiola uirgo periit paruola. Eam de praedone uir mercatur pessumus; is eam huc Cyrenas leno aduexit uirginem.* „cet homme perdit sa fille chérie, vierge et encore enfant. Un scélérat l'achète au pirate; ce leno conduit alors la vierge à Cyrène”; trad. pers.), ainsi que dans *Le Carthaginois*, pr. Voir encore Sénèque le Rhéteur, *Controu.*, I, 2, éd. M. Winterbottom (Loeb), 58: *Quaedam uirgo a piratis capta uenit; empti a lenone et prostituta est. Venientes ad se exorabat stipem. Militem, qui ad se uenerat, cum exorare non posset, colluctantem et uim inferentem occidit. Accusata et absoluta remissa ad suos est; petit sacerdotium.* („Une jeune fille, capturée par les pirates, est mise en vente; elle est achetée par un proxénète et prostituée. Elle priaît ceux qui venaient la trouver de lui donner une aumône. Comme elle ne pouvait l'obtenir d'un soldat venu la voir et qui l'agressait et cherchait à la violer, elle le tue. Accusée et disculpée, elle est rendue aux siens. Elle demande une prêtrise”; trad. pers.).

¹³ Aug., *Ep. 10**, 2-7, éd. Divjak, *CSEL* 88, 46-47, citée et trad. *infra*.

¹⁴ On a douté de la perpétuation des actes de piraterie en Méditerranée après la campagne de Pompée en 67. En réalité, ceux-ci ne cessèrent jamais tout à fait: ils sont ainsi mentionnés pendant les Guerres civiles, pendant les guerres de Marc Aurèle et la crise économique qui s'en suivit, au moment de l'affaiblissement de l'Empire d'Occident au début du Ve siècle, etc. Pour le brigandage dans les campagnes, voir C. Wolff, *Les brigands en Orient*

Un rescrit d'époque tétrarchique évoque ainsi la prostitution d'une fille faite prisonnière par l'ennemi puis rachetée par une habitante de l'empire qui la prostitue, prétextant sans doute du nécessaire remboursement de la dette contractée par l'achat: „Les empereurs Dioclétien et Maximien et Césars à Claudius. Nous sommes très affectés par la fourberie d'une femme très criminelle. Tu nous exposes ainsi que ta fille, faite prisonnière puis prostituée par celle qui l'avait rachetée, s'est réfugiée chez toi pour conserver sa chasteté et préserver la dignité de sa naissance. Si le gouverneur de la province reconnaît que ta fille a éprouvé l'outrage dont nous venons de parler de la part d'une femme qui savait qu'elle était ingénue, comme une telle personne n'est pas digne de recevoir le prix [du rachat] à cause du caractère odieux de ce gain détestable, même si ce prix n'a pas été versé en retour du fait d'une nécessité malheureuse, le gouverneur se portera garant de la sûreté et de la défense de ta fille, en étant le gardien de son ingénuité contre le mauvais comportement de cette femme honteuse”¹⁵.

À ces femmes et enfants enlevés par des brigands ou des marchands, viennent s'ajouter, pour alimenter ce marché, les enfants exposés que l'on a sauvés de la mort pour les réduire en situation d'esclavage (*status seruitutis*)¹⁶. L'abandon d'enfants dans l'Antiquité gréco-romaine paraît avoir été fréquent,

sous le Haut-Empire romain, Rome, 2003, qui, dans son étude régionale des cas avérés de brigandage, montre également les variations du phénomène au cours du temps (107-132; 137-156; 159-176).

¹⁵ CI. 8. 50.7: *Imperatores Diocletianus, Maximianus. DIOCL. ET MAXIM. AA. CLAUDIO. Foedissimae mulieris nequitia permouemur. Cum igitur filiam tuam captam ac prostitutam ab ea quae eam redemerat ob retinendae pudicitiae cultum ac seruandam natalium honestatem ad te confugisse proponas, praeses provinciae, si filiae tuae supra dictam iniuriam ab ea, quae sciebat ingenuam esse, inflictam cognouerit, cum huiusmodi persona indigna sit pretium recipere propter odium detestabilis quaestus, etiamsi pretium compensatum non est ex necessitate miserabili, custodita ingenuitate natae tuae aduersus flagitiosae mulieris turpitudinem tutam eam defensamque praestabit.*

¹⁶ M. Memmer, *Ad seruitutem aut ad Lupanar ... Ein Beitrag zur Rechtsstellung von Findelkindern nach römischem Recht – unter besonderer Berücksichtigung von §§ 77, 98 Sententiae Syriacae*, ZSS RG, 108, 1991, 21-93, notamment 26-47. Les sources impériales montrent que ces enfants étaient dans une servitude de fait et non de droit. On ne parle pas précisément de *serui*, mais on emploie des périphrases: Suétone, *Gramm.*, 21, dit ainsi, au sujet d'un grammairien qui avait été exposé enfant, *permansit... in statu seruitutis* („il demeura dans une condition d'esclavage”). Quant à Trajan dans sa réponse à Pline (Plin. *Ep.* X, 66, CUF, éd. et trad. fr. M. Durry, 53-54), il parle d'enfants *in seruitute educati sunt*. Trajan apporte d'ailleurs une réponse juridique à ce problème du statut de l'*expositus*, en affirmant que l'enfant exposé n'a pas à être racheté par le paiement des *alimenta* dépensés pour lui, ce qui était jusqu'alors le cas.

étant pour les familles un moyen de contrôle des naissances¹⁷. Leur abandon et leur extrême dépendance à l'égard de leur nourricier les rendent aussi fragiles que les autres déracinés; comme eux, ils alimentent les marchés de la prostitution. Si Firmicus Maternus n'envisage, parmi les risques qui attendent ces enfants, que la réduction en esclavage ou la lacération par des chiens¹⁸, d'autres auteurs mentionnent plus précisément la prostitution: ainsi, le Pseudo-Quintilien, après avoir évoqué le danger pour l'enfant exposé d'être déchiré par les bêtes sauvages, ajoute qu'il peut aussi être élevé par le proxénète ou le laniste¹⁹; ainsi chez Térence, le père d'une enfant réprimande sa femme d'avoir abandonné et non tué leur bébé, qui risque désormais l'esclavage ou la prostitution²⁰. Enfin, les apologistes chrétiens sont unanimes à rappeler ce cruel danger auquel sont exposés les enfants abandonnés²¹. Ces enfants pouvaient

¹⁷ P. Veyne, *art. cit.*, 2001², 105-107; voir aussi les études de M. Memmer, *art. cit.*, 1991, 21-93; W. V. Harris, *Child exposure in the Roman Empire*, *JRS*, 84, 1994, 1-22; J.-U. Krause, *op. cit.*, III, *Rechtliche und soziale Stellung von Waisen*, Stuttgart, 1995, 134. J. Boswell, *Au bon coeur des inconnus. Les enfants abandonnés, de l'Antiquité à la Renaissance*, trad. fr. de P.-E. Dauzat, Paris 1993 (1er éd. angl. *The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance*, New York, 1988, 3-137) et T. G. Parkin, *Demography and Roman Society*, Baltimore, 1992, 95-102, rappellent qu'il y a bien des preuves que les enfants exposés survivaient pour être adoptés et/ou esclaves de leur nourricier, mais qu'on ne peut absolument pas en mesurer la proportion. Il est en effet très difficile, du fait des témoignages ponctuels qui nous restent, d'établir la fréquence réelle de cette pratique. Pour l'Égypte, R. Bagnall et B. Frier, *The demography of Roman Egypt*, Cambridge, 1994, 151-153 (et n. 64), estiment que les listes du cens en Égypte, quoique difficiles à interpréter à ce sujet, témoignent sans doute en faveur de l'exposition plus grande des filles dans les villes (vingt-trois enfants mâles sont répertoriés dans les métropoles contre seulement onze filles): selon eux, 3 à 5% des filles seraient exposées. Cela serait peu, en comparaison des pourcentages de l'Europe moderne où il n'était pas rare de voir entre 15% et 25% des enfants exposés. Cf. J. Boswell, *op. cit.*, trad. fr. 1993, 22-24: le même auteur chiffre, pour Rome (*ibid.*, 99-104), à 20-40% des naissances les abandons de nouveaux nés dans les milieux urbains. Mais son estimation n'est pas étayée de preuves précises.

¹⁸ Firm. Matern., *Mathesis*, VII, 2, 9-21, *CUF* III, 155-159; *ibid.*, VII, 2, 18, *CUF*, 158: „les natifs, exposés, sont élevés et gardés dans les liens de l'esclavage” (*expositi et nutriti laqueis servilibus implicantur*).

¹⁹ Ps. Quintilien, *Declamationes minores*, 278, éd. D. R. Shackleton Bailey (Loeb), 280.

²⁰ Térence, *Heaut.*, 639-640, *CUF*, 61: *Nempe anui illi prodita abs te filia est planissime, / Per te vel uti quaestum faceret vel uti veniret palam* („En fait, ta fille a été tout uniment livrée par toi à cette vieille, et vouée par ta faute soit à faire le métier, soit à échouer en vente publique!”).

²¹ M. Minucius Felix, *Octavius*, 31, 4, éd., trad. it. et notes de M. Pellegrino, P. Siniscalco et M. Rizzi, Torino, 2000, 198-201, et commentaire (*ibid.* 404) avec rappel de ce thème chez les Apologistes: Tatien, *Or. ad Graecos* 28, éd. Marcovich, 54; Justin, I *Apol.* 27, 1-5, éd. et trad. fr. Ch. Munier, Fribourg, 1995 („il est criminel d'exposer les nouveau-

donc être, dans des cas impossibles à chiffrer, élevés en vue de la prostitution: ils faisaient alors souvent l'apprentissage de la sexualité jeunes, parfois comme *deliciae* de leurs maîtres²², puis étaient contraints à commencer une carrière de prostitué(e)s pour le profit de celui qui les avait recueillis ou du proxénète qui les avait rachetés²³.

Les orphelins, enfin, pouvaient subir des atteintes à leur intégrité, malgré les protections offertes par le droit romain à cet égard: ils étaient certes pris en charge par des tuteurs ou des curateurs (pour les mineurs mâles) choisis parmi les proches, mais les circonstances pouvaient les conduire à être abusés par ceux-ci ou à se retrouver sans protection à leur mort. Les prostituées de l'hagiographie byzantine sont souvent des orphelines ou des jeunes filles qui, sans que l'on se l'explique – l'hagiographe n'évoquant pour Marie l'Égyptienne que l'esprit de luxure –, ont abandonné leurs parents pour aller à la ville²⁴. La sainte Paésia, par exemple, ayant perdu ses parents, dissipe

nés, d'abord parce que nous voyons que presque tous, non seulement les filles, mais aussi les garçons, s'avancent sur le chemin de la prostitution. Et de même que les Anciens, à ce que l'on dit, élevaient des troupeaux de bœufs, de chèvres, de moutons ou de chevaux, ainsi, de nos jours, on élève des enfants uniquement pour les vouer à la débauche, de même on trouve dans toutes les nations quantité de femmes, d'androgynes et de débauchés destinés à ce commerce"); Tert. *Apol.* 9, 17-18, éd. et trad. fr. J.-P. Waltzing, Paris, 1998³, 53-54 (sans mention toutefois précise de la prostitution).

²² Quintilien *Inst.* I, 2, 7, *CUF* I, éd. et trad. fr. J. Cousin, 68; Stace, *Silu.* 2, 1, 72-75, *CUF* I, éd. H. Frère et trad. fr. H. J. Izaac, 58 („l'estrade tournante faite pour les esclaves étrangers ne t'exposait pas en tout sens; tu n'as pas dû, enfant à vendre, mêlé aux marchandises de Paros, débitant des plaisanteries apprises et des expressions étudiées, chercher, avec des mines de libertin, un maître pour ne le trouver que bien tard – *nec mixtus Phariis uenalis mercibus infans / compositosque sales meditataque uerba locutus / quaesisti lasciuus erum tardeque parasti*") montrent que ces enfants pouvaient servir à leurs maîtres d'animal de compagnie, de mignon ou de bouffon. Voir, pour d'autres références, H. S. Nielsen, *Delicia in Roman literature and in the Urban Inscriptions, Analecta Romana Instituti Danici*, 19, 1990, 79-88, qui estime que ces esclaves n'étaient qu'occasionnellement les mignons de leurs maîtres, et leur servaient surtout d'enfants chéris quand ils n'avaient pas d'enfants naturels.

²³ H. Herter, *art. cit.*, 1960, 79; B. Stumpp, *op. cit.*, 2001, 29-33 et 61-62.

²⁴ Marie l'Égyptienne, à douze ans, s'en va trouver seule le plaisir dans les rues d'Alexandrie. Si l'on écarte les raisons données par l'hagiographe, fort peu satisfaisantes, on retrouve alors, dans le récit, certains traits de la prostitution contrainte – l'âge nubile de la jeune fille, son origine campagnarde – qui feraient plutôt suspecter soit un viol l'ayant conduit dans les bordels alexandrins, soit un marché entre les parents et un proxénète, comme d'autres sources de la même époque l'évoquent justement. Cf. *Vita Mariae Aegyptiae*, II, 18, PG 87, 3710 (= AASS *Aprilis* I, 80), trad. fr. d'Arnauld d'Andilly, *Vie de sainte Marie Égyptienne pénitente*, Paris, 1985, 61-65: „mon pays est l'Égypte, et mon père et ma mère vivant encore, je m'en allai contre leur gré à l'âge de douze ans en Alexandrie où je ne puis

ses biens en œuvres charitables, de sorte qu'il ne lui reste plus aucune ressource pour elle-même. La pauvreté, raconte l'hagiographe, la conduit à se prostituer („elle était restée orpheline (ὕπερλειφθη ὀρφανή). Elle se proposa de faire de sa maison un hospice pour les pères de Scété. Ensuite, ayant dépensé ses biens, elle commença à manquer. Alors, des hommes pervers s'attachèrent à elle et la détournèrent de son bon propos. Finalement elle se mit à vivre mal au point d'en venir à se prostituer (ὥστε φθᾶσαι αὐτὴν καὶ ἕως τοῦ πορνεύειν)''²⁵). Marie, nièce du moine Abraham, est aussi orpheline dès l'âge de sept ans et son oncle-tuteur, voulant qu'elle s'engage avec lui dans la voie de la vie parfaite, vend pour elle tous les biens qu'elle avait en héritage²⁶. Un viol la conduit ensuite dans la voie de la prostitution, ce qui est une variante de l'histoire de Paésia. Ces histoires sont, d'un point de vue juridique, invraisemblables, même à l'époque byzantine: une orpheline, même majeure, ne pouvait dissiper ses biens sans tuteur; quant au tuteur, il ne pouvait pas, sans raison, vendre toutes les richesses de l'enfant qu'il devait protéger. Le droit, dans tous ces cas, empêchait l'aliénation des biens, excepté pour un juste motif²⁷. Mais cette invraisemblance n'empêche pas ces anecdotes de toucher juste sur d'autres points: ces récits soulignent ainsi la vulnérabilité des orphelines ou des jeunes célibataires face aux attaques, notamment sexuelles, de membres de la communauté urbaine ou villageoise. Que le viol puisse conduire à la prostitution est un fait constaté ailleurs. Ainsi, J. Rossiaud l'a très bien mis en valeur pour le XVe siècle rhodanien: „la victime, presque toujours diffamée, se heurte à des difficultés de réinsertion sociale et même familiale. Célibataire, elle est de moindre prix sur le marché du mariage ; épouse, elle est quelquefois abandonnée par son mari. Toujours elle apparaît aux yeux de ses voisins (...) souillée par ce qu'elle a subi. Elle se sent elle-même honteuse, coupable, objet de scandale. (...) Ainsi la violence précède souvent l'action du proxénétisme ou du maquerellage''²⁸. Le récit de la vie de Marie, nièce

penser sans rougir de quelle sorte je perdis premièrement l'honneur, et puis me laissai emporter dans le désir continuel et insatiable d'une volupté infâme et criminelle”.

²⁵ *Apophtegmata patrum, collectio alphabetica*, XIII, 17, SC 474, éd. et trad. fr. J. Guy, 244-249.

²⁶ *Vita Abrahamii et Mariae*, AASS Mart. II, IV, 25-28, 935 (grec); PL 73, col. 651-660, notamment 653-655 (latin).

²⁷ Voir, M. Kaser, *Das römische Privatrecht, I. Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht*, München, 1971, 363-369 (tutelle des mineurs et des femmes). Pour le droit justinien qui abolit les rapports entre tutelle et curatelle, voir G. Crifò, *Rapporti tutelari nelle Novelle giustiniane*, Napoli, 1965, notamment 15.

²⁸ J. Rossiaud, *La prostitution médiévale*, Paris, 1988, 41-43.

d'Abraham, est une parfaite illustration du phénomène: la jeune fille trouve dans le lupanar le seul échappatoire à sa honte. Or ces violences sexuelles à l'encontre des jeunes filles ou des femmes étaient fréquentes à l'époque byzantine, où les bandes de jeunes armés sillonnaient les villes. Mais ces menaces n'étaient alors pas neuves: elles avaient, en réalité, toujours existé dans les villes romaines²⁹.

Captivité, abandon, pertes familiales ou viol, toutes ces voies, si diverses, pouvaient donc conduire ces jeunes filles dans la voie de la prostitution. Les proxénètes, se servant de cette violence primitive, organisaient dans l'Empire une véritable traite de femmes et d'enfants: ces „éleveurs de prostituées” (*pornoboskoi*)³⁰ recherchaient à l'évidence l'arrachement aux liens traditionnels, familiaux ou géographiques. Car le déracinement mettait ces enfants exposés ou ces femmes captives à la merci de ceux qui les recueillaient. L'éloignement était, pour les revendeurs, la garantie qu'ils ne pourraient plus trouver secours chez leurs proches ni apporter les preuves de leur ancienne honorabilité. Immédiatement après l'achat sur le marché local, on faisait quitter la cité à ce bétail servile, on l'envoyait sur d'autres marchés, on lui faisait prendre la mer de sorte qu'il ne puisse produire de témoins de son ancienne condition, de sorte aussi qu'il ne se souvienne pas avoir été libre un jour³¹. Ainsi Clément d'Alexandrie, évoquant la prostitution de son temps, affirme que „c'est comme trafiquants de ces marchandises qu'ils traversent la mer, les malheureux! emmenant comme on transporte du blé ou du vin une cargaison de prostituées”³². Et Augustin raconte aussi comment, à son époque, les marchands d'esclaves ravissent des personnes libres en Afrique et se hâtent de les revendre aux

²⁹ Pour Byzance, voir É. Patlagean, *Les «jeunes» dans les villes byzantines: émeutiers et miliciens*, dans J. Le Goff et J.-Cl. Schmitt (éd.), *Le charivari. Actes de la Table ronde organisée à Paris (25-27 avril 1977) par l'EHESS et le CNRS*, Paris, 1981, 123-129 (notamment 126-127, à propos du texte de Procope, *Anecdota* VII, 35-38, évoquant les viols commis en bande par les „jeunes” – οἱ νεανῖαι – des factions du cirque); pour le monde romain, voir J. U. Krause, *La criminalità nel mondo antico* (trad. it. de *Kriminalgeschichte der Antike*, München, 2004), Roma, 2006, 174-177.

³⁰ Cf. D. Montserrat, *op. cit.*, 1996, 121-122.

³¹ Voir ce que dit P. Veyne, *Vie de Trimalcion*, *Annales E.S.C.*, 16, 1961, 213-247, repris dans P. Veyne, *La Société romaine*, Paris, 2001², 13-56, notamment 15, à propos de la perte de mémoire que subissaient les personnes déplacées de leur milieu d'origine: „la transplantation doit être pour beaucoup dans cette perte de mémoire. Il y a là quelque chose de très vrai, qui a été souvent observé, au siècle dernier, chez les Noirs transportés en Amérique; déracinée du présent, l'Afrique devenait rapidement pour eux un souvenir mort”. J. Boswell, *op. cit.*, trad. fr. 1993, 94-95, estime certes que les *expositi* étaient surtout recueillis près de chez eux („la plupart des enfants abandonnés étaient probablement recueillis par des personnes qui vivaient dans le voisinage”). Les textes cités ci-dessus nuancent cette affirmation.

³² Clément, *Paed.* III, 21, SC 158, 49-50.

Barbares outre-mer, afin de faire perdre la trace de leurs pratiques illicites³³. Ce thème est devenu un *topos* des comédies et des romans antiques qui situent l'entrée dans la prostitution après un périple forcé à travers la Méditerranée: la fillette, dans le *Rudens* de Plaute, est conduite d'Athènes à Cyrène, et son souteneur veut ensuite la mener, jeune fille, de Cyrène en Sicile, parce qu'il y a là-bas perspective de „gains importants” pour les prostituées; dans *Le Carthaginois* du même auteur, l'héroïne Adelphasie est prostituée en Grèce alors qu'elle vient d'Afrique³⁴; dans le roman de Xénophon d'Éphèse, la jeune Anthia, née dans une famille libre et honorable d'Éphèse est, après d'innombrables péripéties, vendue à un proxénète en Italie, à Tarente³⁵. Les prostituées dans les lupanars, ainsi que les actrices et autres courtisanes, étaient d'ailleurs classées par leur origine géographique „exotique”, censée attirer les clients par la perspective de délices particuliers³⁶.

Enfin, pour accroître sa valeur sur le marché du sexe et en faire une courtisane qui se produirait sur les scènes de théâtre ou dans les banquets privés, les *lenones* investissaient souvent dans des cours de chant, de flûte ou de danse. Ils dépensaient aussi de l'argent à parer leurs filles et à les rendre plus séduisantes³⁷. Aussi, des pièces de Plaute aux récits de conversion des

³³ Aug., *Ep.* 10*, 2-7, éd. Divjak, CSEL 88, 46-47: *Tanta est eorum qui uulgo mangones uocantur in Africa multitudo, ut eam ex magna parte humano genere exhauriant transferendo quos mercantur in prouincias transmarinas et paene omnes liberos.* („La foule de ceux que l'on appelle communément des marchands d'esclaves est si grande en Afrique, qu'ils vident cette terre d'une grande partie du genre humain en envoyant ceux dont ils font commerce, et qui sont presque tous des enfants, dans les provinces au-delà des mers”). Cf. M. Humbert, *Enfants à louer ou à vendre: Augustin et l'autorité parentale* (*Ep.* 10* et 24*), dans *Les lettres de saint Augustin découvertes par Johannes Divjak, Colloque des 20 et 21 septembre 1982*, Paris, 1983, 189-204.

³⁴ Plaut. *Rud. pr.*, v. 39-41 et v. 47-56, *Act.* III, 4, v. 747-752; Plaut. *Poen. pr.*, v. 59-101 (*dat aurum, ducit noctem, rogat postibi unde sit, quoiatis, captane an surrupta sit, / quo genere gnata* „il leur donne de l'argent, il leur demande une nuit, et il leur pose des questions: de quel pays elles sont, de quelle nation, si elles ont été prises à la guerre ou enlevées, quelle était leur famille...”, trad. P. Grimal).

³⁵ Xénophon d'Éphèse, *Le Roman d'Habrocomès et d'Anthia*, V, 5, 4, CUF, 1962², 63: *κελεύει ἐμβιβάσαντα εἰς ναῦν, ἀπαγαγόντα εἰς Ἰταλίαν ἀποδόσθαι πορνοβοσκῶ τὴν Ἀνθίαν* („elle lui ordonne, après avoir embarqué Anthia sur un bateau et l'avoir emmenée en Italie, de la vendre à un proxénète”; trad. pers.).

³⁶ Voir H. HERTER, *art. cit.*, 1960, 71-72.

³⁷ Cf. Plaut., *Rud.*, *pr.* v. 43; Plaut. *Poen.*, *Act.* I, 2, v. 217-236; Xénophon d'Éphèse, *Le Roman d'Habrocomès et d'Anthia*, V, 7, 1, éd. et trad. fr. G. Dalmeyda, CUF, 1962², 65 („Le trafiquant de filles qui avait acheté Anthia voulut enfin la contraindre à se mettre en montre devant sa maison publique: il la pare d'un beau vêtement, de bijoux d'or, et veut l'installer en faction devant la porte”); Ioh. Malalas, *Chronographia*, 18, 24 éd. J. Thurn, Berlin, 2000, 368.

prostituées byzantines, les courtisanes professionnelles, mises au métier très jeunes, sont-elles décrites comme vivant dans le luxe et l'aisance: comme Pélagie d'Antioche, les prostituées des sermons de Jean Chrysostome sont jalousées par les pauvres de Constantinople qui ne peuvent jamais acheter à leurs femmes des vêtements aussi beaux que les leurs³⁸.

Malgré leurs parures, l'assujettissement social et économique de ces femmes déracinées est total, leurs „liens complets et absolus”, comme le dit Dion de Pruse au IIe siècle. Leur déracinement est à l'origine de leur quasi-servitude: elles sont totalement dépourvues de moyens de recourir au droit pour se faire justice. En ces cas, à moins d'une ruse de la prostituée et de sa fuite, l'entrée dans la prostitution est longue, le terme incertain.

L'État romain n'offrait en effet guère de moyens aux victimes de retrouver leur ancienne situation; certes, il enjoignait à ses représentants de leur venir en aide lorsque celles-ci venaient les supplier d'intervenir. Mais l'État ne pourchassa jamais activement les auteurs de ces méfaits: les exemples reportés ci-dessus attestent combien il était difficile pour ces filles de retrouver la protection des leurs. Il leur fallait retrouver leur lieu d'origine, puis engager une action en justice. De la même façon, quelle fut l'efficacité réelle des mesures impériales en matière de prostitution servile? On ne sait. Les juristes et les historiens attestent d'une attention impériale à ce sujet à partir du IIe siècle; les empereurs cherchent à protéger les esclaves de la prostitution, en encadrant leurs ventes et en en contrôlant la destination. La vente au *leno* devait être motivée; par ailleurs, des esclaves prostitués par leur maître pouvaient venir présenter leur cas au préfet de la ville³⁹. Mais l'on ne sait combien de cas parvinrent effectivement au tribunal du préfet ou des gouverneurs de province.

³⁸ *Vie et conduite de Sainte Pélagie*, 4-5, 30, 34 et 36 dans P. Petitmengin et alii (éd.), *Pélagie la pénitente, Métamorphoses d'une légende*, T. 1, Paris, 1984 (texte grec π, 78-79, 87, 88-89). Cf. pour une première approche des textes hagiographiques (non dénuée de quelques erreurs), C. Dauphin, *Bordels et filles de joie: la prostitution en Palestine byzantine*, *Byzantina Sorbonensia*, 16, 1998, 177-194; voir aussi A. Chastagnol, *Zosime II, 38 et l'Histoire Auguste*, *BHAC*, 3 (1964-1965), Bonn, 1966, 43-78, notamment 53-59.

³⁹ Voir J. Beaucamp, *op. cit.*, I. *Le droit impérial*, 1990, I, 123-124. Les mesures impériales en faveur des prostituées se lisent au *Digeste* et dans les *Codes*, quoique les passages qui y font allusion soient assez différents de point de vue. Certains d'entre eux vont tout de même dans le sens d'une protection des esclaves (*Dig.* I, 6, 2, passage d'un rescrit d'Antonin cité par Ulpian, „qui protège les esclaves d'un outrage insupportable” et *Dig.* I, 12, 1, 8, où le préfet de la ville est autorisé, d'après Ulpian, à entendre la „plainte” des esclaves prostitués: *Quod autem dictum est, ut seruos de dominis querentes praefectus audiat, sic accipiemus non accusantes dominos (hoc enim nequaquam seruo permittendum est nisi ex causis receptis) sed si uerecunde expostulent, si saeuitiam, si duritiam, si famem, qua eos*

L'attitude des empereurs à l'égard de la prostitution des femmes était en réalité très ambiguë. Si le droit protégeait les victimes des ravisseurs, la prostitution restait légale; elle était même organisée par certains mauvais empereurs au sein de leurs palais⁴⁰. Enfin, les empereurs ou leurs représentants en province ont pu, à certains moments, condamner des femmes au lupanar: de nombreuses passions et récits chrétiens tardifs racontent ainsi que l'État persécuteur contraignit certaines chrétiennes, parfois de bonne famille, à subir l'infamie du bordel, soit comme épreuve avant le supplice, soit comme peine⁴¹.

premant, si obscenitatem, in qua eos compulerint uel compellant, apud praefectum urbi exponant. Hoc quoque officium praefecto urbi a divo severo datum est, ut mancipia tueatur ne prostituantur. „Quand nous disons que le préfet de la ville entend les plaintes des esclaves contre leurs maîtres, nous l'entendons ainsi: ils ne peuvent accuser leurs maîtres – en effet, cela n'est nullement autorisé aux esclaves en dehors des causes admises – que s'ils se plaignent avec humilité et s'ils exposent au préfet de la ville les cas où les maîtres montrent de la cruauté, de la dureté, les ont forcés ou les forcent à des actes obscènes. Il est aussi donné au préfet de la ville par le divin Sévère la charge de préserver les esclaves de leur prostitution”). Un passage de l'Histoire Auguste, peu suspect, rappelle qu'Hadrien fut le premier empereur à s'engager dans la protection des esclaves en matière de prostitution (SHA, *Vita Hadriani*, 18, 8, éd. A. Chastagnol, 44-45: *lenoni et lanistae seruum uel ancillam uendi uetuit causa non praestita*. „Il défendit de vendre à un proxénète ou à un maître de gladiateurs un esclave ou une servante, sans motif valable”).

⁴⁰ Les biographies impériales nombreuses, des récits de Suétone à ceux de l'*Histoire Auguste*, lient en effet les mauvais princes au développement de la prostitution au sein même des palais impériaux. Caligula (Suet. *Calig.*, 41, éd. et trad. fr. H. Ailloud, CUF, 94), pour accroître les revenus de l'État, installe un lupanar au palais; Néron se fait servir par des prostitué(e)s à Rome ou lors de ses excursions (Suet. *Nero*, 27, CUF, 172). Commode, Héliogabal, Carin font de même: S.H.A., *Vita Commodi*, 2, 7-8, éd. A. Chastagnol, 222-223; S.H.A., *Vita Heliogabali*, 26, 3, éd. A. Chastagnol, 532-533; S.H.A., *Vita Carini*, 16, 7-8 éd. A. Chastagnol, 1162-1163: *Mimis, meretricibus, pantomimis, cantoribus atque lenonibus Palatium repleuit* („Il remplit le palais de mimes, courtisanes, pantomimes, chanteurs et proxénètes”). On pourrait ne voir, dans ces récits, que calomnies (puisque seuls les „tyrans” sont concernés), si l'on ne rencontrait à d'autres époques historiques de semblables „putains curiales” (J. Rossiaud, *op. cit.*, 1988, 77-78).

⁴¹ Cf. Tert. *Apol.* 50, 12 éd. et trad. fr J.-P. Waltzing, Paris, 1998³, 228 („naguère encore, en condamnant une chrétienne à l'entremetteur plutôt qu'au lion – *ad lenonem damnando Christianam potius quam ad leonem* –, vous avez reconnu que la perte de la pudeur est regardée chez nous comme un mal plus atroce que toute espèce de châtement”); Eusèbe de Césarée, *H.E.*, VI, 5, 2, éd. et trad. fr. G. Bardy SC 41, 91-92 (la version grecque du martyre de la vierge Potamiène sous Septime Sévère dit qu'elle fut menacée d'être envoyée aux gladiateurs (μονομάχοις), mais la version syriaque, représentée par l'arménien, évoquait plutôt des „proxénètes” (πορνοβόσκοις); quant au latin, il porte *uel crudelissimis gladiatoribus, uel impudicissimis lenonibus*); *Acta Pionii*, 7, 6, in *Ausgewählte Märtyrerakten*, éd. G. Krüger, Tübingen, 1965, 49; *Passio SS. Didymo et Theodora*, AASS April. III, col. 578-581 (*iusserunt imperatores uos quae estis uirgines, aut diis sacrificare aut iniuria meritorii prouocari*),

L'État, jusqu'à l'époque tardive, n'a donc jamais agi avec vigueur contre cette prostitution dont il tirait d'ailleurs un vectigal; et les cités de l'Empire trouvaient dans les bordels des institutions permettant de canaliser les débordements et violences sexuelles de la jeunesse tumultueuse des villes⁴².

Car, pour les anciens Romains, le refuge naturel de la femme, la protection de sa chasteté et de son honorabilité (*pudicitia ac natalium honestas*, comme le dit le rescrit de Dioclétien), ce n'était pas l'État, mais bien la famille. Ces prostituées déracinées étaient toutes conduites à ce métier parce qu'elles étaient dépourvues de cette protection naturelle ou qu'elles en avaient été violemment séparées.

Et pourtant... et pourtant, la famille pouvait aussi contraindre les filles et les femmes du foyer à se prostituer. C'est ce que nous allons maintenant examiner en deux temps, en considérant d'abord les marchés passés entre les familles et les proxénètes, puis le proxénétisme familial.

2. Les filles vendues ou louées par leur famille

Les sources anciennes rapportent différents cas, où la famille est le lieu de la prostitution, soit qu'il y ait eu vente ou location de la femme aux proxénètes, soit qu'elle se prostitue dans son foyer même. Si ces pratiques apparaissent en certains textes comme une monstruosité née dans les périodes

dont la passion est sans doute celle que reprend Ambroise de Milan, qui situe à tort le martyre à Antioche (cf. Amb., *De Virginibus*, II, 4, 22-33, éd. F. Gori, 183-195 et son introduction, 84-85). F. Augar, *Die Frau im römischen Christenprozess. Ein Beitrag zur Verfolgungsgeschichte der christlichen Kirche im römischen Staat*, Leipzig, 1905, 38-39, analyse l'édit impérial évoqué par la passion de Théodora. Cf. encore *Passio SS. Marcianae*, AASS Ian. I, col. 569, Palladios d'Hélénopolis, *Laus.*, 65, éd. de G. J. M. Bartelink et trad. it. de M. Barchiesi, 272-277; Greg. Tur., *Libri de miraculis B. Andreae Apostoli*, 23, MGH script. merou. I, 1884, ed. M. Bonnet, 839-840. La *Passio SS. Serapiae uirg. mart. et Sabinae mart.* (AASS Aug. VI, col. 500-503) ne mentionne que le viol de Serapia par des *iuuenes*, et non son envoi au lupanar. Je suis, sur ces questions, très redevable à Pascal Boulhol de m'avoir aidée de ses lumières. Voir à ce sujet F. Augar, *op. cit.*, 1905, *passim*; G. Crescenti Crescenti, *La condanna allo stupro delle vergini cristiane durante le persecuzioni dell'impero romano*, Palermo, 1966; F. Rizzo Nervo, *La vergine e il lupanare*, in *La narrativa cristiana antica. Codici narrativi, strutture formali, schemi retorici. XXII Incontro di studiosi dell'Antichità cristiana*, Roma 5-7 maggio 1994, *Studia Ephemeridis Augustinianum*, 50, 1995, 91-99 (très court sur la question).

⁴² Pour le vectigal, voir A. Chastagnol, *art. cit.*, 1966, 43-78. Pour l'attitude des cités, voir Dion Chrysostome, *Or. 7 (Euboikos)*, 140, éd. JW. Cohoon (*Loeb*), 366. On trouve la même attitude dans les villes du Bas-Moyen-Âge: cf. J. Rossiaud, *op. cit.*, 1988, 70-81 et 114-124.

de détresse, elles semblent ailleurs être le lot commun des milieux pauvres ou modestes.

Que la famine pousse les pauvres et les appauvris à prostituer leurs femmes et leurs filles, les historiens antiques en ont, à plusieurs reprises, laissé le témoignage. Plutarque, dans la *Vie de Lucullus*, dit ainsi que les provinciaux d'Asie, ruinés par les guerres contre Mithridate, vendirent „leurs beaux garçons et leurs filles vierges”⁴³ et l'historien byzantin Zosime rapporte, de façon plus précise encore, des pratiques similaires au moment de la création du chrysargyre par Constantin, aux conséquences pour lui si néfastes („... alors les mères vendaient leurs fils, les pères prostituaient leurs filles, et, du revenu qu'ils en tiraient, il leur fallait apporter l'argent aux percepteurs du chrysargyre”⁴⁴). Ces récits relèvent de la rhétorique traditionnelle des pamphlets contre l'État persécuteur et nous apprennent seulement, de façon vague, que les Anciens estimaient normal que les pauvres en détresse vendent ou prostituent leurs enfants⁴⁵. Si jusqu'à Constantin, la vente des enfants de citoyens romains demeura prohibée en droit pénal par les lois impériales, la pratique subsistait toutefois chez les provinciaux⁴⁶; sous l'Antiquité tardive, elle fut enfin légalisée selon des modalités très particulières qui la rapprochaient, juridiquement, d'une location de long terme, mais qui, dans les faits, était bien souvent une vente véritable, entraînant un esclavage perpétuel: depuis Constantin, „être esclave pour un temps et se louer pour une durée limitée tendaient à s'équivaloir; être loué (ou vendu) pour toujours et sombrer dans une servitude perpétuelle s'identifiaient progressivement”⁴⁷. Les conséquences de cette législation

⁴³ Plut., *Lucull.*, 20, 1, éd. et trad. fr. R. Flacelière et É. Chambry, *CUF* VII, 85 (ὑπὸ τῶν τελωνῶν καὶ τῶν δανειστῶν πορθουμένην καὶ ἀνδραποδιζομένην, πωρᾶσκειν ἰδίᾳ μὲν υἱοὺς εὐπρεπεῖς θυγατέρας τε παρθένους „[l'Asie] se trouvait ravagée et réduite en servitude par les publicains et les usuriers, qui forçaient les particuliers à vendre leurs beaux garçons et leurs filles vierges”). L'auteur ne parle pas de prostitution; mais la précision concernant la virginité des filles et la beauté des garçons laisse présager, après leur vente, des atteintes sexuelles à leur égard.

⁴⁴ Zos., *Histoires*, II, 38, 2, *CUF* I (éd. et trad. fr. F. Paschoud), 111.

⁴⁵ Cf. A. Chastagnol, *art. cit.*, 1966, 48: „l'allusion finale aux mères vendant leurs fils, aux pères prostituant leurs filles pour s'acquitter de leur part d'impôt appartient également à l'arsenal rhétorique souvent employé en pareille circonstance”.

⁴⁶ Voir, pour l'Égypte, M. A. Masciadri et O. Montevecchi, *art. cit.*, 1982, 148-161.

⁴⁷ Voir l'excellente mise au point de M. Humbert, *Enfants à louer ou à vendre: Augustin et l'autorité parentale* (Ep. 10* et 24*), dans *Les lettres de saint Augustin découvertes par Johannes Divjak, Colloque des 20 et 21 septembre 1982*, Paris, 1983, 189-204 (ici 193). Les mesures de Constantin légalisant la vente d'enfants, pour des motifs toujours discutés, sont conservées en *Frag. Vat.* 34 (313) et avec des modifications, en *CTh.*, V, 10, 1 (de 329); voir aussi M. Memmer, *art. cit.*, 1991), 24-25 et 48-67.

tardive furent décrites dans de vivants détails par Augustin dans plusieurs de ses lettres. Citons la lettre 10* éditée par Divjak: „la foule de ceux que l’on appelle communément des marchands d’esclaves est si grande en Afrique, qu’ils vident cette terre d’une grande partie du genre humain en envoyant ceux dont ils font commerce, et qui sont presque tous des enfants, dans les provinces au-delà des mers. Car il est difficile de trouver même un petit nombre d’enfants vendus par leurs parents, que ces marchands n’achètent pas, comme les lois romaines le permettent, pour le travail de vingt-cinq années, mais qu’ils achètent au contraire comme esclaves et vendent comme esclaves outre-mer. (...) J’oublie de dire que très récemment le bruit nous a appris que, dans une petite ferme, par des attaques de ce genre, les femmes et les enfants ont été enlevés, après le meurtre des hommes, pour être vendus (...) Quant à moi, (...) je demandais à une jeune fille comment elle avait été vendue aux marchands d’esclaves; elle dit qu’elle avait été ravie de la maison de ses parents; je demandai ensuite si elle y avait été trouvée seule; elle répondit que cela avait été fait en présence de ses parents et de ses frères (...) par la suite, quelque cent-vingt hommes, certains venant du bateau sur lequel ils avaient été embarqués, d’autres d’un endroit où on les avait cachés pour les embarquer, sont libérés par les nôtres en mon absence, parmi lesquels cinq ou six furent trouvés qui avaient été vendus par leurs parents” (trad. pers.)⁴⁸.

Augustin ne dit certes pas que ces rapt et ces ventes d’enfants et de femmes conduisaient ces malheureux au lupanar; cependant, on peut penser qu’à l’instar des prisonniers de guerre ou d’actes de piraterie, ils finissaient sur les marchés aux esclaves où ils pouvaient être achetés, entre autres, par des proxénètes. Quoiqu’il en soit, cette lettre montre que le nombre d’enfants vendus restait faible par rapport à celui des personnes enlevées par les *mangones*: ils n’étaient que cinq ou six sur cent-vingt. Mais de telles ventes

⁴⁸ Aug., Ep. 10*, 2-7, éd. Divjak, CSEL 88, 46-50: *Tanta est eorum qui uulgo mangones uocantur in Africa multitudo, ut eam ex magna parte humano genere exhauriant transferendo quos mercantur in prouincias transmarinas et paene omnes liberos. Nam uix pauci reperiuntur a parentibus uenditi quos tamen non ut leges Romanae sinunt, operas uiginti quinque annorum emunt isti, sed prorsus sic emunt ut seruos et uendunt trans mare ut seruos... Omitto quod nuperrime nobis fama nuntiauerat in quadam uillula per huiusmodi aggressiones occisis uiris feminas et pueros ut uenderentur abreptos... Verum ego... a quadam puella quaererem quomodo fuerit mangonibus uendita, raptam se dixit fuisse de domo parentum suorum; deinde quaesiui utrum ibi sola fuisset inuenta; respondit praesentibus suis parentibus et fratribus factum... continuo partim de nauī, in qua fuerant impositi, partim de loco ubi occultati fuerant imponendi a nostris me quidem absente centum ferme et uiginti homines liberati sunt, in quibus quinque aut sex inuenti sunt a parentibus uenditi.*

conclues entre les parents et les marchands connaissaient sûrement d'importantes fluctuations conjoncturelles: quand la misère croissait, les ventes devaient augmenter. Par ailleurs, la demande en prostituées devait être plus forte près des grandes villes, plus faible dans les provinces plus reculées. Ainsi, la proximité de la capitale orientale explique sans doute les nombreux marchés conclus au VIe siècle, selon le chroniqueur Jean Malalas, entre les *pornoboskoi* de Constantinople et les parents de jeunes filles à peine pubères qui étaient directement vendues pour des prix modiques au marché de la prostitution urbaine. Les parents étaient certes trompés par les promesses des proxénètes, mais ils participaient quand même au marchandage de leurs filles („ceux que l'on appelle les «éleveurs de prostituées», inspectant à la ronde chaque endroit, détournant par leurs paroles les pauvres ayant des filles – ἐν ἐκάστῳ τόπῳ περιβλεπόμενοι πένητας ἔχοντας θυγατέρας – et leur faisant des serments et leur donnant quelques pièces d'or, ils les emmenaient comme pour les rassembler, et les exposant en public, les arrangeant pour les faire sortir de leur misère, ils les forçaient à se prostituer, tirant d'elles le gain de leur corps”)⁴⁹.

Le récit de Jean Malalas n'est pas un témoignage isolé; il reprend, en réalité, avec des variantes, les informations contenues dans un texte de loi contemporain, la *Novelle XIV* de l'empereur Justinien qui entend mettre un terme à la rapacité cruelle des proxénètes de Constantinople et de tout l'Empire⁵⁰. Ceux-ci, dit l'empereur, mettaient sous leur coupe, au moyen de

⁴⁹ Ioh. Malalas, *Chronographia*, 18, 24 éd. J. Thurn, Berlin, 2000, 368.

⁵⁰ Tous ces textes tardifs s'inscrivent dans un contexte nouveau, celui de l'expansion chrétienne qui pousse certains fidèles, surtout en Orient, à vouloir éradiquer la prostitution. Certes, ce n'est pas la volonté unanime de tous les empereurs chrétiens; mais certaines figures s'illustrent particulièrement dans cette lutte. On reconnaît en général, comme inspiratrice de la novelle de Justinien, sa femme Théodora, ancienne prostituée elle-même, qui décida de rassembler de nombreuses filles perdues dans le couvent de la Repentance créé pour l'occasion. Cf. le récit, très hostile à l'impératrice et dont la véracité est donc suspecte en certains points, de Procope, *Anecdota*, IX, 2-28, éd. J. Haury, trad. angl. H. B. Dewing (*Loeb VI*), 102-112, où l'auteur raconte sa jeunesse d'actrice et id., *Anecdota*, XVII, 5-6, *ibid.*, 198-199, id., *De Aedificiis*, I, 9, 1-10, éd. J. Haury, trad. angl. H. B. Dewing (*Loeb VII*), 74-76, où Théodora contraint cinq cents prostituées à entrer dans un monastère. Voir A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602. A social, economic and administrative survey*, I-III, Oxford, 1964, 976 (et n. 83-84, 1398); J. Beaucamp, *op. cit.*, II, Paris, 1992, 338-339. Au Ve siècle, les lois de Théodose II (cf. *infra*) qui prévoient de défendre les prostituées contre les *lenones* sont influencées par le préfet du prétoire Flavius Florentius, grand personnage de la cour et intéressé, comme chrétien, au sort des prostituées de la capitale, puisque à la fin de sa seconde préfecture en 439, il donne ses biens à l'État pour compenser la perte de revenus causée par la fermeture des lupanars de Constantinople. Voir J. R. Martindale, *PLRE II*, 478-

procédés pseudo-légaux, de très jeunes filles des régions rurales avoisinantes des villes: „nous avons appris que certains individus vivent vraiment contre les lois: (...) qu'ils parcourent les provinces et de nombreux lieux et trompent de pitoyables jeunes filles en leur promettant chaussures et vêtements; grâce à cela, ils les appâtent, ils les conduisent en cette très heureuse ville, les établissent dans leurs maisons, leur donnent une misérable nourriture, des vêtements, les livrent ensuite à qui veut pour la luxure, et prennent eux-mêmes tout le misérable gain tiré de leur corps” (trad. pers.)⁵¹. On le voit, tandis que Malalas parle de marchés conclus entre les parents et les proxénètes, l'empereur met quant à lui l'accent sur la séduction des jeunes filles elles-mêmes et sur le fait que les contrats sont passés entre elles et les proxénètes. D'un côté, l'entrée dans la prostitution se fait sur décision de la famille; de l'autre, c'est le seul choix des jeunes filles qui explique leur changement de fortune. L'empereur évoque certes le cas de fidéjusseurs, de tierces personnes dépositaires des cautions que les jeunes filles étaient contraintes de rembourser aux proxénètes, mais ces tiers ne semblent pas appartenir à la famille des jeunes filles. Il est possible que les deux cas, la vente par les parents ou l'enlèvement, par ruse, des jeunes filles, aient existé; mais il paraît douteux que ces enfants aient pu, en grand nombre, décider seules de ce départ à la ville. En conséquence, nous accordons plus de foi à la version de Malalas.

Une fois entrée dans les réseaux du proxénétisme professionnel, la fille „vendue” n'a en tout cas plus beaucoup de liens avec sa famille. Elle est autant déracinée qu'une esclave ou une enfant exposée; elle vit dans le lupanar public ou dans la maison personnelle de celui qui l'a achetée, est vêtue et nourrie par le *leno*, au prix d'une dépendance totale de sa personne et de ses biens. Leur carrière dure alors aussi longtemps que le veut celui qui les a „achetées”. Le vieillissement, la perte des séductions naturelles mettent un terme à la vie au bordel⁵². La prostituée doit alors trouver d'autres moyens

480, qui pense qu'il „se sentait particulièrement concerné par le problème de la prostitution. Cf. A. Chastagnol, *art. cit.*, 1966, 53.

⁵¹ Iust., *Nou. XIV, praef.*, éd. R. Schoell et G. Kroll, 106: *agnouimus enim quosdam uiuere quidem illicite:... et circuire prouincias et loca plurima et iuuenculas miserandas decipere promittentes calciamenta et uestimenta quaedam, et his uenari eos et deducere ad hanc felicissimam ciuitatem et habere constitutas in suis habitationibus: et cibum eis miserandum dare, et uestem et deinceps tradere ad luxuriam eas uolentibus, et omnem quaestum miserabilem ex corpore earum accedentem ipsos accipere.*

⁵² B. Stumpp, *op. cit.*, 2001, 62-63; cf., pour la période médiévale, J. Rossiaud, *op. cit.*, 1988, 46-49, qui rappelle que les filles commençaient par la prostitution secrète entre quinze et dix-sept ans, passaient ensuite par les étuves et finissaient vers trente ans au bordel

de vivre, se marier, devenir elle-même une *lena*. Tous ces cas de figure se rencontrent dans les sources anciennes: on retrouve notamment quelques prostituées vieilles qui engagent à leur tour leur fille dans la prostitution. Ainsi toutes les prostituées ne sont-elles pas coupées de la sphère familiale, comme on va maintenant l'envisager.

3. La prostitution au sein de la sphère familiale

Il arrivait en effet assez fréquemment que les prostituées soient restées en lien avec leur famille qui soit les louait aux bordels pour des périodes plus ou moins longues, soit les prostituait dans la maison familiale ou les envoyait se prostituer dans la rue.

On connaît les lignes rageuses écrites par Apulée, au milieu du IIe siècle ap. J.-C., contre un certain Hérennius Rufinus, beau-père de son gendre Pontianus, et instigateur d'une accusation de magie contre l'auteur: „sa maison n'est qu'un bouge; toute sa famille est corrompue; lui-même est un infâme, sa femme une catin, les fils semblables aux parents. Jour et nuit, ce ne sont qu'escapades de jeunesse; on enfonce la porte à coups de pied... la chambre est ouverte aux galants: chacun y peut entrer sans crainte, à condition qu'il n'ait pas oublié la redevance à payer au mari. Ainsi, le déshonneur de son lit lui est une source de revenus. Comme autrefois de ses propres talents, c'est du corps de sa femme qu'il trafique aujourd'hui. C'est même avec lui d'ordinaire, je ne mens pas, avec lui-même, que se négocie le prix des nuits de son épouse. Entre le mari et la femme, c'est la collusion classique...”⁵³. Une telle charge, dont le motif essentiel est d'affaiblir l'accusateur en l'accusant à son tour d'agissements infamants (les actes de proxénétisme), ressort du genre satirique, où les détails sont souvent très exagérés. Elle rejoint cependant les cas précis de proxénétisme marital évoqués par les juristes impériaux, dont la casuistique est conservée dans quelques passages du *Digeste*. Ainsi, dans un passage fameux, le juriste Tryphon estime qu'on peut considérer comme

public: „passé la trentaine, [les filles] y faisaient figure de doyennes et devaient songer à leur fin de vie”.

⁵³ Apulée, *Apol.* 75, éd. et trad. fr. J. Vallette, 2002², p. 176-177: *domus eius tota lenonia, tota familia contaminata; ipse propudiosus, uxor lupa, filii similes; prorsus diebus ac noctibus ludibrio iuventutis ianua calcibus propulsata (...) cubiculum adulteris peruium; neque enim ulli ad introeundum metus est, nisi qui pretium marito non attulit. Ita ei lecti sui contumelia uestigialis est. Olim sollers suo, nunc coniugis corpore uulgo meret; cum ipso plerique, nec mentior, cum ipso, inquam, de uxoris noctibus paciscuntur. Hic iam illa inter uirum et uxorem nota collusio.*

lenocinium différentes situations où le mari connaît les agissements de sa femme adultère: „si, en connaissance de cause, il se marie avec une femme convaincue d’adultère ou ne divorce pas de sa femme après qu’elle a été prise sur le fait dans un acte d’adultère, ou s’il acquière des gains de l’adultère de sa femme, ou s’il accepte des paiements après la découverte du *stuprum* ou s’il fournit une maison pour commettre un acte de stupre ou d’adultère”⁵⁴. Ainsi, pour les juristes, est proxénète celui qui ne dénonce pas sa femme prise sur le fait (*deprehensam retinere*), qui exige un paiement après le *stuprum* (*pretium accipere*), qui en fait commerce (*quaestum facere*), qui fournit sa maison pour l’adultère (*domum praeberere*), enfin qui se marie avec une femme condamnée d’adultère (*damnatam ducere*)⁵⁵. Bien sûr, il est très difficile de percevoir l’étendue de ces pratiques, la casuistique juridique s’attachant parfois à des situations extrêmes. Mais trop de sources convergentes montrent qu’il existait bien une prostitution que l’on disait aussi secrète, dans les maisons

⁵⁴ Cf. *Dig.* 4, 4, 37, 1 (Tryphonius): (...) *ueluti si adulterii damnatam sciens uxorem duxerit, aut in adulterio deprehensam uxorem non dimiserit, quaestumve de adulterio uxoris fecerit, pretiumve pro comperto stupro acceperit, aut domum praebuerit ad stuprum adulteriumve in eam committendum: et non sit aetatis excusatio aduersus praecepta legum ei, qui dum leges invoccat, contra eas committit.*

⁵⁵ Pour T. McGinn, *op. cit.*, 1998, 171-194, cette casuistique est celle des juristes et non des textes de loi qui ne devaient reconnaître en réalité que deux cas de *lenocinium* marital: l’action de *deprehensam retinere* et de *quaestum facere*. Un texte de l’historien grec Socrate, peut-être fantaisiste, dit qu’à Rome, à la fin du IVe siècle, des adultères prises en flagrant délit étaient condamnées au bordel. Qu’il soit ou non véridique, ce récit s’inscrit bien dans l’état d’esprit des lois augustéennes faisant de la femme adultère une nouvelle sorte de prostituée. Cf. Socr. *HE* V, 18, 9-11, SC 505, éd G. C. Hansen et trad. fr. P. Périchon et P. Maraval, 204-205: „Lorsqu’une femme était surprise en adultère, ils châtiaient la fautive par une action qui ne corrigeait pas sa faute, mais qui ajoutait au péché. Car en l’emprisonnant dans un étroit local de prostitution, ils la faisaient se prostituer honteusement et ils faisaient agiter des clochettes au moment de l’action impure pour que l’événement ne soit pas caché aux passants”. P. Maraval, *ibid.* (n. 2), estime ce récit hautement fantaisiste puisque l’adultère était „puni de mort” depuis Septime Sévère et Dioclétien. La peine de mort n’est en réalité prévue dans la législation tardive qu’à partir de Constantin, les lois du IIIe siècle conservées au *Code Justinien* ayant été interpolées tardivement (cf. J. Beaucamp, *op. cit.*, I, 1990, 165-170; T. McGinn, *op. cit.*, 1998, 171; C. Fayer, *op. cit.*, 2005, 337-373). Par ailleurs, toutes les adultères n’étaient pas condamnées à mort. Aussi certains historiens estiment-ils le récit de Socrate digne de foi: ainsi, R. Delmaire, *Largesses sacrées et Res priuata. L’aerarium impérial et son administration du IVe au VIe siècle*, CEFR, 121, Rome, 1989, 278-279 (n. 11); T. McGinn, *op. cit.*, 1998, 171; V. Neri, *I marginali nell’Occidente tardoantico. Poveri, «infames» e criminali nella nascente società cristiana*, Bari, 1998, 206, qui demeure très prudent („ces allusions romancées, si on doit les croire, ne devaient concerner que des phénomènes très marginaux”).

particulières, dans les porches d'entrée ou dans les chambres, qui se faiait avec l'accord tacite ou explicite des proches⁵⁶.

Dans bien des cas, ces prostituées, femmes, filles ou esclaves, venaient de familles pauvres et leurs gains apportaient aux parents ou au mari des compléments non-négligeables, comme le rappelle la constitution des empereurs Théodose II et Valentinien, datée du 21 avril 428 et adressée au préfet du prétoire d'Orient Flavius Florentius, qui entend donner à ces femmes des moyens légaux de défense contre la coercition (*potestas*) de leur père ou de leur maître. Cette loi, qui ne semble pas avoir été reprise en Occident, inaugure en tout cas la tradition byzantine des mesures de lutte et d'éradication de la prostitution dans les grandes villes et en particulier à Constantinople: „Nous ne pouvons souffrir que les pères ou les maîtres proxénètes qui imposent à leurs filles ou à leurs esclaves l'obligation de pécher, jouissent du droit de propriété et de la liberté d'accomplir un tel crime (*lenones patres et dominos, qui suis filiis uel ancillis peccandi necessitatem inponunt, nec iure frui dominii nec tanti criminis patimur libertate gaudere*). Il nous plaît donc qu'à ces proxénètes soit soustraite, par notre indignation, la capacité de jouir de leur pouvoir légal ou la possibilité de tirer ainsi quelque revenu pour eux-mêmes. Mais si les esclaves et les filles le désirent, de même que les personnes qui se louent à cause de leur pauvreté et sont condamnées à cette condition à cause de leur humilité (*sed ancillis filiabusque, si uelint, conductisue pro paupertate personis, quas sors damnauit humilior*), il leur est permis de demander l'aide des évêques, des juges et des défenseurs, pour qu'ils les tirent de l'urgence de leurs misères. Si les proxénètes supposaient qu'ils pourraient insister ou forcer ces femmes à se soumettre à la nécessité de pécher contre leur volonté, non seulement ils perdraient tout pouvoir qu'ils ont sur elles, mais de plus, ils seraient aussi proscrits et punis de l'exil dans les mines publiques. Une telle punition est moins sévère que l'obligation à laquelle la femme est forcée, sur l'ordre du proxénète, d'accepter l'horreur de la condition qu'elle refuse”⁵⁷.

⁵⁶ V. Neri, *op. cit.*, 1998, 200, renvoyant aux commentaires de Jérôme et à d'autres texte encore sur les prostituées qui se cachent dans les maisons fermées, comme des adultères (Hier. *In Es.* 16, 57, 9, CCL, 647: *et quasi meretricem arguerat, in introitu domorum et in locis tenebrosis, post ostia prostitutam, ut quicumque aedes uellet intrare, haberet ante oculos expositam uoluptatem. Eamdem nunc quasi uxorem adulteram arguit atque confutat, quod dormiente se cum uiro, clam adulterum susceperit*; Hier. *In Hiez.* 5, 16, 23-26, CCL, 188).

⁵⁷ *CTh.*, XV, 8, 2, éd. Mommsen I, 2, 825 (cf. *CI.*, I, 4, 12 et *CI.*, XI, 41, 6).

Ces filles *in potestate* d'un maître (*dominus*) ou d'un père ne pouvaient, du fait de leur position juridique, posséder le moindre bien; aussi devaient-elles remettre au *dominus* ou au *pater* les revenus de leurs activités⁵⁸. Ces pratiques étaient depuis longtemps connues. Au IIIe siècle Ulpien s'offusquait déjà que tant d'hommes de haut rang louent leurs esclaves aux tenanciers de ces bordels ou soient propriétaires de lupanars dans lesquels ils faisaient travailler leurs esclaves (*Dig.* 5, 3, 27, 1)⁵⁹. Mais la loi de Théodose II reconnaît également que certaines femmes pouvaient elles-mêmes se louer (*conducere*) comme prostituées dans les lupanars ou se prostituer seules pour échapper à la pauvreté⁶⁰. Leur „métier”, souvent temporaire, au temps où le chômage frappait le travail urbain, était, pour des familles pauvres, un moyen d'échapper à la faim. C'était un gagne-pain et non un moyen d'ascension sociale, hormis pour quelques courtisanes de luxe⁶¹. Le cas de l'impératrice Théodora qui, très jeune, avait été prostituée par sa mère tombée dans la misère et remariée, est évidemment extrême et exceptionnel⁶². D'ailleurs, si l'on en croit Procope, son ascension est bien le fruit du hasard, puisque avant de connaître Justinien, Théodora est passée de ville en ville, tantôt dans la misère, tantôt dans une plus grande aisance. Cette errance, caractéristique de certaines des prostituées, des danseuses ou actrices, témoigne du caractère précaire et incertain de leur vie de courtisanes. Les gains des prostituées étaient en effet extrêmement variables. D'abord, il existait des tarifs différents en fonction des services offerts

⁵⁸ J. Gardner, *op. cit.*, 1987, 9-10: l'enfant *in potestate* ne pouvait, tel l'esclave, que gérer un *peculium*. Toutefois, sous l'Empire et à l'époque tardive, les interdictions légales sont tombées les unes après les autres. Cf. L. Cracco Ruggini, *Juridical Status and Historical Role of Women in Roman Patriarcal Society*, *Klio*, 71, 1989, 604-619. Voir encore É. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance (IVe-VIIe siècle)*, Paris-Mouton, 1977, 132-133, R. Flemming, *Quae corpore quaestum facit: the sexual economy of female prostitution in the Roman Empire*, *JRS*, 89, 1999, 38-61, notamment 42

⁵⁹ Voir J. Gardner, *op. cit.*, 1987, 245-253, et plus spécifiquement, 250.

⁶⁰ Cf. également Ulpien au *Digeste*: *Dig.*, 23, 2, 43, 5. *Ulpianus primus liber ad legem Iuliam et Papiam: Non est ignoscendum ei, quae obtentu paupertatis turpissimam uitam egit* („Il ne faut pas pardonner à celle qui, sous le prétexte de la pauvreté, pratique une vie très honteuse”).

⁶¹ M. Prell, *Sozialökonomische Untersuchungen zur Armut im antiken Rom: von den Gracchen bis Kaiser Diokletian*, Stuttgart, 1997, 248-251, dans le chapitre „Wege aus der Armut”, discute cette question et conclut qu'il est difficile de croire que la prostitution ait été réellement pour les femmes un moyen d'ascension. Cependant, J. Gardner, *op. cit.*, London, 1987, 245-253, pense que ces femmes gagnaient tout de même plus que „des travailleurs ordinaires”.

⁶² Procope, *Anecdota*, IX, 2-28, éd. J. Haury, trad. angl. H. B. Dewing (*Loeb VI*), 102-112.

par les prostituées, de leur âge, de leur beauté⁶³. Les inscriptions pariétales des lupanars de Pompéi donnent des tarifs allant de un à trente-deux as par passe, le tarif de Palmyre de 137, qui taxe les prostituées en fonction de ce qu'elles gagnent par client, parle de un denier à quelques sesterces⁶⁴. Mais ces prostituées devaient aussi recevoir des cadeaux de leurs clients: les courtisanes de la littérature reçoivent plus des cadeaux sous forme de bijoux, de vêtements ou d'autres objets précieux que des salaires tarifés. C'est dans les lupanars et dans la rue que les prostituées devaient demander quelque argent contre une passe.

Il ne fait guère de doute que la prostitution au sein de la sphère familiale a pour origine le dénuement des parents: l'ennemi d'Apulée, Hérennius Rufinus, est un homme ruiné⁶⁵; les pauvres veuves, proxénètes de leurs filles, sont à la fois un lieu commun littéraire et une réalité. Ainsi, dans l'*Asinaria* de Plaute, l'amoureux éconduit fustige la vieille mère proxénète qu'il a tirée de la misère avec sa fille et qui lui refuse maintenant son lit: „car ta fille, comment lui en voudrais-je? Je n'ai rien contre elle; elle n'est nullement coupable. C'est sur ton ordre qu'elle agit, c'est à ton commandement qu'elle obéit; tu es sa mère et aussi sa maîtresse (*Tuo facit iussu, tuo imperio paret: mater tu, eadem era es*)”⁶⁶. Et dans un célèbre papyrus de la fin du IVe siècle, que l'on considère désormais comme un exercice d'école de droit ou de rhétorique, une vieille femme pauvre (γραιῦς καὶ πένης) raconte comment elle a loué sa fille au lupanar de la ville pour avoir les moyens de subsister dans sa vieillesse „si j'ai donné ma fille à un souteneur, c'est pour pouvoir me nourrir”⁶⁷.

⁶³ Des prostituées particulièrement belles, ou d'origine honorable, étaient apparemment réservées à des clients plus riches: cf. Xénophon d'Éphèse, *Le Roman d'Habrocomès et d'Anthia*, V, 7, 3, éd. et trad. fr. G. Dalmeyda, CUF, 1962², 65: „Quand elle fut arrivée [à la maison publique] et exposée, ce fut une ruée d'hommes plein d'admiration pour sa beauté, et bon nombre d'entre eux étaient prêts à bien payer sa possession”.

⁶⁴ Pour le tarif de Palmyre, voir l'édition de J. Mathews, *JRS*, 74, 1984, 156-180. Pour les inscriptions pompéiennes, voir T. McGinn, *op. cit.*, 2004, 40-55. Enfin, les quelques *ostraka* égyptiens du IIe siècle qui comportent des reçus de taxe sur la prostitution sont très difficiles à interpréter: on ne sait pas à quel taux étaient calculés les rares chiffres de l'*hétairikon* qu'on a conservés: les 4 drachmes (qui équivalent à 4 sesterces romains) reçues par un percepteur d'Hermonthis en 170 sont peut-être une taxe mensuelle représentant le salaire journalier d'une prostituée égyptienne. Cf. D. Montserrat, *op. cit.*, 1996, 129.

⁶⁵ Apulée, *Apol.* 75, éd. et trad. fr. J. Vallette, 2002², p. 176-177.

⁶⁶ Plaute, *Asin.* I, 2, v. 146-147.

⁶⁷ BGU IV, 1024, pl. VII, l. 13-15 (διὰ τοῦτο δέδωκά μ[ο]ν τὴν θυγατέρα πορνοβοσκῶ, ἵνα δυνηθῶ διατραφῆναι). J. E. G. Whitehorne, *Sex and Society in Greco-Roman Egypt*, dans *Actes du XVe Congrès International de Papyrologie, IV (papyrologie documentaire)*, Bruxelles, 1979, 240-246, notamment 245, J. Beaucamp, *op. cit.*, II, 1992, 59 et R. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton, 1993, 196-197, estiment que ce texte n'est pas

Conclusion

En somme, toutes ces femmes aux conditions juridiques et sociales diverses partageaient une même dépendance et une même infériorité. L'aide que leur offrait l'État paraît assez mince en regard du pouvoir certain que les proxénètes étrangers ou familiers exerçaient sur elles. Malgré la fermeture des lupanars en Orient en 439, les mesures répétées des empereurs pour lutter, par la suite, contre la prostitution manifestent davantage l'impuissance de l'État que sa capacité à réduire ce phénomène. Ces travailleuses pauvres étaient donc toutes de „quasi-esclaves”. Les plus isolées – les *seruae*, les orphelines, les filles violées – étaient nécessairement les plus dépendantes. Mais elles partageaient bien avec les filles, les mères et les femmes prostituées par leurs parents, une même contrainte sur leurs corps.

Le travail des femmes, comme celui des enfants, dans la Rome ancienne, doit en tout cas être réhabilité; nombreuses, en effet, devaient être dans le peuple les travailleuses salariées, dont les prostituées étaient la part la plus visible⁶⁸. On ne peut malheureusement pas en mesurer l'importance réelle. On perçoit, au moins, que les rythmes de ce travail féminin n'étaient pas tous semblables: si les esclaves et asservies travaillaient à ce métier de longues années, ce travail demeurait, dans le cadre familial, pour partie temporaire; on ne se servait alors des femmes de la famille qu'aux moments difficiles, aux mois douloureux⁶⁹.

réellement le texte d'un jugement devant le gouverneur (*praeses*), mais bien un exercice d'école. Ce texte a été beaucoup commenté, notamment par J. Beaucamp, *op. cit.*, II, 1992, 55-57 et D. Montserrat, *op. cit.*, 1996, 132-133. Cf. R. Flemming, *art. cit.*, 1999, 42: „Female bodies clearly counted amongst the economic resources not only of slave-dealers and owners, but also of any family network”. Voir aussi B. Stumpp, *op. cit.*, 2001, 22-42.

⁶⁸ C'était aussi la conclusion qu'E. Frézouls, *Prix, salaires et niveaux de vie: quelques enseignements de l'Édit du Maximum I-II*, *Ktéma*, 2-3, 1977-1978, 253-268 et 289-300, tirait de l'étude de l'Édit sur les prix de Dioclétien (301). Pour le travail des enfants, voir l'étude de K. R. Bradley, *Child Labour in the Roman World, Historical Reflections / Réflexions historiques*, 12, 1985, 311-330.

⁶⁹ Voir à ce sujet D. Hobson, *art. cit.*, 1984, 373-390.

TRAIANO *OPTIMUS PRINCEPS* E LA TUTELA DELLA «VEDOVELLA»

Domenico LASSANDRO
(Università degli Studi di Bari)

1. In ogni epoca un buon governo è sempre stato garanzia, soprattutto per i più deboli e indifesi, di giustizia, sicurezza e tutela. Sotto questo profilo, grande e paradigmatico rilievo ha nel mondo antico la figura dell'imperatore Traiano (98-117 d. C.), il quale seppe reggere con forza, saggezza e umanità il grande organismo dell'impero romano, che sotto il suo regno, con la conquista della Dacia, raggiunse la sua massima estensione territoriale. Per questo egli meritò, presso i contemporanei, il titolo di *optimus princeps* – conferitogli dal Senato nell'anno 100, divenne parte integrante della sua titolatura ufficiale: *Imp. Nerva Caesar Traianus Augustus Germanicus Pontifex Maximus Pater Patriae Optimus Princeps* etc. – e, presso i posteri, una perenne fama, che nel medioevo cristiano lo fece ritenere degno, sebbene pagano, di essere inserito per speciale grazia divina tra i beati del paradiso¹.

La fama della grandezza di Traiano, testimoniata così chiaramente e ufficialmente dal titolo di *optimus*, emerge altresì nelle testimonianze letterarie, tanto coeve che posteriori, a partire da quella, encomiastica ma equilibrata, di Plinio il Giovane, il quale nella *Gratiarum actio*² tenuta a Roma

¹ Vd. L. Pareti, *Storia di Roma e del mondo romano*, V, Torino, 1960, 195.

² E' detta anche *Panegyricus*. La tradizione di rivolgere discorsi di elogio in onore degli imperatori continuò anche per i successori di Traiano, come è testimoniato, ad esempio, per la tarda età imperiale, dal *corpus* dei *Panegyrici Latini*, undici orazioni pubbliche in onore di Diocleziano, Massimiano, Costanzo, Costantino, Giuliano e Teodosio, pronunciate tra la fine del III e la fine del IV secolo (esattamente dal 289 al 389 d. C.). La silloge manoscritta di questi *Panegyrici* tardoantichi, che significativamente è preceduta proprio dal *Panegyrico* di Plinio, dopo essere stata per secoli sepolta nelle biblioteche medievali, venne riscoperta in età umanistica, nel 1433, a Maganza da Giovanni Aurispa: da allora essa ebbe una tradizione manoscritta ed editoriale abbastanza cospicua, probabile segno della fortuna che, nell'epoca dei signori rinascimentali, dovettero incontrare, forse per una immaginata e idealizzata analogia storica e letteraria, gli antichi elogi degli imperatori romani: allo *Herrscherideal* celebrato (e teorizzato) nella *Gratiarum actio* pliniana e negli altri *Panegyrici diversorum auctorum* ben poteva richiamarsi infatti, come ad un nobile e antico modello, il nuovo ideale di principe che si andava diffondendo nelle corti (vd. D. Lassandro, ed., *XII Panegyrici Latini*, Augustae Taurinorum, 1992; D. Lassandro, G. Micunco, *Panegyrici Latini*, introd., trad. it. e commento, Torino, 2000, 59-60).

nell'aula del Senato il 1° settembre dell'anno 100 d. C. in occasione dell'assunzione della carica di *consul suffectus*, elenca le *res gestae* dell'imperatore³ e celebra la sua intensa e saggia attività di governo. Fu, questa, principalmente caratterizzata dall'estesa generosità del *princeps*, la *liberalitas*, volta alla tutela dei più deboli e realizzantesi, ad esempio, nella benefica istituzione dei donativi alimentari alla popolazione di Roma, le *institutiones alimentariae* (sono anche raffigurate nel fregio dell'Arco di Traiano a Benevento), grazie alle quali i ceti meno fortunati potettero provvedere con animo libero da timori alla cura e all'educazione dei figli con la speranza della libertà e della sicurezza: *Super omnia est tamen, quod talis es, ut sub te liberos tollere libeat, expediat. Nemo iam parens filio nisi fragilitatis humanae vices horret, nec inter insanabiles morbos principis ira numeratur. Magnum quidem est educandi incitamentum tollere liberos in spem alimentorum, in spem congiariorum, maius tamen in spem libertatis, in spem securitatis* (*Paneg.* 27, 1)⁴.

Sta in questa ed altre consimili testimonianze, di cui è fittamente intessuto il discorso di Plinio, il segno della fama, che da subito cominciò a circondare la figura di Traiano, ritenuto un principe ideale, assai simile agli dei (*dis simillimus*: *Paneg.* 7, 5), dai quali era stato scelto e donato ai Romani⁵.

³ Ad esempio la campagna militare in Dacia (*Paneg.* 16, 5-17, 2). La prima guerra dacica è degli anni 101-102 (la seconda poi degli anni 105-107) e quindi, ovviamente, il passo del *Panegirico* ad essa relativo dovette essere inserito solo nel momento della redazione scritta, pubblicata in seguito in forma molto più ampia: il discorso fu accresciuto di due terzi, tanto che, come Plinio stesso dice in una lettera (*ep.* III, 18, 4) si passò, nella lettura, dalla durata di un'ora a quella di tre.

⁴ „Però ciò che conta più di tutto è che tu possiedi delle qualità tali che sotto il tuo governo è un piacere e un buon affare allevare dei figli. L'unico motivo ormai per cui un padre rabbrivisce pensando a suo figlio sono le vicende dell'umana fragilità e non si elenca più lo sdegno imperiale tra le malattie inguaribili. E' senza dubbio un grande stimolo a nutrire dei figli l'allevarli nella prospettiva degli assegni alimentari, nella prospettiva dei congiarii, ma lo è ancora più grande l'allevarli nella prospettiva della libertà, nella prospettiva della tranquillità” (trad. di F. Trifoglio, Torino, 1973). Nel *Panegirico* Plinio ricorda con ammirazione i benefici concessi a cinquemila fanciulli (*Paneg.* 25-26) e le provvidenze per l'Egitto colpito dalla carestia (*Paneg.* 30-32). Anche gli imperatori celebrati dai panegiristi del III-IV secolo adotteranno una politica di *liberalitas*, come ad esempio Costanzo, che provvederà alla restaurazione delle celebri scuole di Autun, o Costantino, che condonerà gli arretrati di imposta ai cittadini di quella nobile città e in essa farà restaurare gli edifici pubblici o renderà più grande e più bella Treviri, una delle nuove sedi imperiali (*Paneg.* VII, 22, 4).

⁵ Anche i panegiristi tardoantichi insisteranno sulla presenza presso il *princeps* della divinità protettrice. Ad esempio il panegirista del 297 parlerà della predilezione degli dei per Costanzo e Costantino: in Britannia, quando ormai gli dei lo chiamavano presso il loro consesso (nobile metafora di una morte gloriosa), Costanzo si spinse sino alla soglia estrema della terra, non perché, dopo aver compiuto tante e grandi imprese, egli desiderasse conquistare le selve e le paludi dei Caledoni e dei Pitti, la vicinissima Ibernica o la lontanissima

Lo storico Floro, in età adrianea (o successiva?), esalterà Traiano, ritenendo che finalmente con lui, dopo un periodo di *senectus* l'impero è tornato alla primitiva giovinezza: *Sub Traiano principe praeter spem omnium senectus imperii quasi reddita iuventute reviruit* (*Epit. prooem.* 8)⁶.

In Traiano si realizzò un grande modello di sovrano, dotato in sommo grado di tutte le *virtutes* atte a regnare e ad assicurare il buon governo della *res publica* e la sicurezza dei *cives*. Solo Traiano d'altronde, che era asceso al vertice del potere non per ambizione personale ma unicamente per il bene della *res publica*, non a seguito di *bella civilia* ma per risollevare lo Stato in un periodo di grave crisi (*Paneg.* 5)⁷, poté infatti assolvere a tale arduo compito, perchè egli solo possedeva le qualità atte a reggere le sorti di un così grande impero: a partire dalla *virtus* militare, grazie alla quale – dice sempre Plinio in *Paneg.* 12, 2 – era tornato il rispetto per Roma e per l'imperatore e i tanto temuti barbari, a differenza che in passato, erano nuovamente costretti a chiedere e supplicare misericordia, mentre i Romani finalmente riesercitavano il diritto di concedere o negare: *Rogant, supplicant; largimur, negamus, utrumque ex imperii maiestate; agunt gratias qui impetraverunt; non audent queri, quibus negatum est*⁸. Traiano mostrava intelligenza politica, che saggiamente esercitava in tempo di pace, possedeva un'*auctoritas* indiscussa, che era fonte di rispetto e di obbedienza, perseguiva continuamente le virtù della *clementia* e della *pietas*, quel sentimento di partecipato compianto cioè, che lo induceva alla commozione al cospetto delle sofferenze dei sudditi, segno visibile di una benevolenza, che immediatamente si traduceva in concreti interventi di aiuto⁹. Era infine dotato – coronamento di un grande *Herrscher-ideal* – della bellezza del corpo, manifestazione visibile dell'armonia perfetta istituita in lui dalla Natura fra aspetto fisico e grandezza interiore: era infatti

Thyle, ma perché, prossimo ormai al raggiungimento della sede celeste ed alla fruizione della „luce eterna”, voleva contemplare l'Oceano e vedere in quel luogo il giorno senza tramonto (*Paneg.* VII, 7, 2); e il figlio Costantino, che aveva accompagnato il padre nella spedizione britannica, per volere divino e per la salvezza dello Stato, venne acclamato imperatore dai soldati (*Paneg.* VII, 7, 3- 5).

⁶ „Sotto il principato di Traiano contro ogni speranza la vecchiaia dell'impero, come se fosse tornata la giovinezza, riprese a fiorire”.

⁷ Analogo concetto sarà espresso dal panegirista di Massimiano, quando elogerà l'imperatore per aver ben guidato la „nave” dello Stato (*Paneg.* II, 4, 2).

⁸ „Chiedono, scongiurano: diciamo di sì o di no e tanto l'una che l'altra risposta sono intonate alla suprema dignità dell'impero; quelli che hanno ottenuto, ringraziano; quelli ai quali è stato detto di no non hanno il coraggio di lamentarsi” (trad. F. Trifoglio).

⁹ Come le *institutiones alimentariae*, appunto. Vd., per un analogo comportamento di alcuni imperatori dell'età tardoantica, *Paneg.* VIII, 9, 2.

di forte costituzione, di alta statura e di aspetto grave e solenne, reso ancor più maestoso da una precoce canizie.

Tanto nobili *virtutes* si manifestavano sia in pubblico, sia nell'ambito della *domus* imperiale, ove anche i familiari dell'imperatore, come la moglie Plotina e la sorella Ulpia Marciana, entrambe dotate del tradizionale corredo delle virtù tipiche delle matrone romane (castità, pudicizia, decoro, ecc.)¹⁰, erano ammirevoli esempi di reciproca stima ed affetto.

Tutte queste nobili qualità sono così riassunte da Plinio in un passo molto significativo, che può ben essere inteso come un elenco programmatico delle qualità del principe ideale: *Saepe ego mecum, patres conscripti, tacitus agitavi qualem quantumque esse oporteret, cuius dicione nutuque maria terrae, pax bella regerentur; cum interea fingenti formantique mihi principem, quem aequata dis immortalibus potestas deceret, numquam voto saltem concipere succurrit similem huic quem videmus. Enituit aliquis in bello, sed obsolevit in pace; alium toga sed non et arma honestarunt; reverentiam ille terrore, alius amorem humilitate captavit; ille quaesitam domi gloriam in publico, hic in publico partam domi perdidit; postremo adhuc nemo exstitit, cuius virtutes nullo vitiorum confinio laederentur. At principi nostro quanta concordia quantusque concentus omnium laudum omnisque gloriae contigit! Ut nihil severitati eius hilaritate, nihil gravitati simplicitate, nihil maiestati humanitate detrahitur! Iam firmitas, iam proceritas corporis, iam honor capitis et dignitas oris, ad hoc aetatis indeflexa maturitas, nec sine quodam munere deum festinatis senectutis insignibus ad augendam maiestatem ornata caesaries, nonne longe lateque principem ostentant? (Paneg. 4, 4-7)¹¹.*

¹⁰ Simile nelle virtù alle donne traianee apparirà, nel *Panegirico* del 307, la moglie di Costantino Fausta, figlia di Massimiano, raffigurata in un dipinto nuziale posto nel palazzo di Aquileia per celebrare i due giovani sposi, che nell'immagine affrescata appaiono belli, di una bellezza che è specchio esteriore delle loro nobili qualità morali (*Paneg.* VI, 6, 2-5).

¹¹ „Spesso nel mio intimo, o senatori, ho silenziosamente riflettuto all'eccellenza e alla grandezza di cui deve essere insignito colui che con un cenno della sua autorità governa i mari e le terre, la pace e la guerra; mentre io mi raffiguravo e foggiai un imperatore che fosse meritevole di un potere uguagliabile a quello degli dèi immortali, non riuscii mai a concepire nessuno, nemmeno lasciando libero corso alle mie speranze, che somigliasse a quello che sta sotto i nostri sguardi. Uno rifulse in guerra, ma perse tutto il suo lustro in pace; un altro si mise in vista con la toga ma non poté fare lo stesso anche con le armi; uno cercò di conciliarsi il rispetto, ma dovette ricorrere al terrore; un altro cercò di attirarsi la benevolenza, ma la pagò con l'avvilimento; quegli sciupò nella vita pubblica la gloria che si era acquistata in quella privata; questi perdette nella vita privata una gloria che si era procurata in quella pubblica; insomma finora non c'è mai stato nessuno le cui virtù non fossero danneggiate da qualche vizio contiguo. Invece quant'è profonda la compenetrazione e com'è intima la consonanza di tutte le belle e gloriose qualità di cui il nostro imperatore è stato dotato. Come la sua austerità non viene sminuita dalla sua giovialità, la sua dignità dalla sua spon-

Come si vede nel *Panegirico* pliniano è testimoniato il grande consenso che Traiano seppe suscitare attorno a sé, non solo negli ambienti senatoriali, ma in tutta la popolazione urbana di Roma, in mezzo alla quale egli era solito, ad esempio, passeggiare liberamente, ascoltando tutti e garantendo perciò ad ognuno, anche al più umile cittadino, tranquillità e sicurezza: *Non tu civium amplexus ad pedes tuos deprimis nec osculum manu reddis: manet imperatori quae prior oris humanitas. Incedebas pedibus, incedis; laetabaris labore, laetaris; eademque illa omnia circa te, nihil in ipso te fortuna mutavit. Liberum est ingrediente per publicum principe subsistere, occurrere, comitari, praeterire; ambulas inter nos, non quasi contingas, et copiam tui, non ut imputes, facis. Haeret lateri tuo, quisquis accessit, finemque sermoni suus cuique pudor, non tua superbia facit. Regimur quidam a te et subiecti tibi, sed quemadmodum legibus sumus* (Plin. *Paneg.* 24, 2-3)¹².

2. Tale idea di un principe ideale, di un ottimo sovrano nel quale convergono tutte le possibili virtù, a formare appunto un *concentus omnium laudum omnisque gloriae*, persiste nella tradizione storica successiva su Traiano, a partire, ad esempio, da Eutropio per giungere fino a Dante. Il grande fiorentino colloca infatti l'imperatore tra i beati del *Paradiso*, pur non potendo quello, secondo la dottrina cristiana, accedervi in quanto non battezzato e privo perciò della grazia divina. Ma Dante si fonda su una interpretazione della dottrina teologica, riveniente da una lunga tradizione e canonizzata nella *Summa Theologica* da san Tommaso d'Aquino.

Si era infatti formata in età medievale una pia leggenda sulla liberazione di Traiano dall'inferno, luogo al quale, non per una punizione personale ma per essere egli pagano, era stato destinato, liberazione avvenuta grazie

taneità, la sua maestà dalla sua amabilità! Il suo stesso fisico così solido e slanciato, la stessa autorevolezza del suo capo e la signorilità del suo volto, ed inoltre il pieno vigore degli anni ancora alieno da qualsiasi cedimento e la chioma nobilitata, per uno speciale dono degli dei, dai precoci caratteri della vecchiaia per aumentarne la maestà, non mettono subito in evidenza, da qualsiasi distanza e direzione lo si guardi, che quello è un imperatore?" (trad. F. Trifoglio).

¹² „Tu non umilii i cittadini ad abbracciarti i piedi e non restituisci il bacio con un cenno della mano: la stessa cordialità che prima emanava dal tuo volto, rimane ancora adesso che sei imperatore. Andavi a piedi e continui ad andarci; ti compiacevi della fatica e continui a compiacertene; e quella stessa fortuna che ha cambiato tutto attorno alla tua persona, non ha cambiato nulla nella tua personalità. Quando l'imperatore procede in mezzo alla gente, tutti hanno piena facoltà di fermarsi, di andargli incontro, di accompagnarlo, di sorpassarlo: passeggi in mezzo a noi, ma senza assumere l'aria che ciò sia una chissà quale grazia per noi; ti metti a nostra disposizione, ma non per atteggiarti a benefattore. Chiunque ti si accosti ha la possibilità di indugiarti accanto, ed è il senso della convenienza proprio di ognuno, non la tua insofferenza, a segnare il limite della conversazione" (trad. F. Trifoglio).

alle preghiere del papa Gregorio Magno. Così racconta infatti nella sua *Vita di San Gregorio papa*, scritta nel IX secolo, Giovanni Diacono¹³, e così soprattutto teologicamente argomenta il *doctor angelicus* Tommaso d'Aquino: *Damascenus in sermone suo De defunctis narrat quod Gregorius pro Traiano orationem fundens, audivit vocem sibi divinitus dicentem: 'Vocem tuam audivi, et veniam Traiano do'; cuius rei, ut Damascenus dicit in dicto sermone, 'testis est Oriens omnis et Occidens'. Sed constat Traianum in inferno fuisse... De facto Traiani hoc modo potest probabiliter aestimari, quod precibus beati Gregorii ad vitam fuerit revocatus, et ita gratiam consecutus sit, per quam remissionem peccatorum habuit, et per consequens immunitatem a poena: sicut etiam apparet in omnibus illis qui fuerunt miraculose a mortuis suscitati, quorum plures constat idololatrias et damnatos fuisse. De omnibus talibus enim similiter dici oportet, quod non erant in inferno finaliter deputati, sed secundum praesentem priorum meritorum iustitiam; secundum autem superiores causas, quibus praevidebantur ad vitam revocandi, erat aliter de eis disponendum. Vel dicendum, secundum quosdam, quod anima Traiani non fuit simpliciter a reatu poenae aeternae absoluta; sed eius poena fuit suspensa ad tempus; scilicet usque ad diem iudicii* (*Summa Theologica* III, Suppl. 71, 5)¹⁴.

La giustificazione teologica del premio concesso da Dio a Traiano come meritata ricompensa per la sua vita bene spesa e il suo regno felice evidentemente si fonda su una consolidata e diffusa tradizione, secondo la quale l'imperatore romano era considerato l'*optimus princeps* per antonomasia. Se ne trova testimonianza, ad esempio, nella famosa raccolta duecentesca di novelle, il *Novellino*, ove è raccontato un celebre aneddoto (con probabilità derivante

¹³ *Vita Sancti Gregorii papae* IV, 44.

¹⁴ „Damasceno nel suo sermone *De defunctis* narra che Gregorio rivolgendo una preghiera per Traiano, ascoltò una voce divina che gli diceva: 'Ho ascoltato la tua voce e concedo il perdono a Traiano'; della qual cosa, come Damasceno dice nel suddetto suo sermone, 'è testimone sia l'Oriente intero, sia l'Occidente'. Consta infatti che Traiano fosse nell'inferno... Ma su questa realtà relativa a Traiano si può esprimere con probabilità questo giudizio, che per le preghiere del beato Gregorio egli sia stato richiamato in vita, e in tal modo abbia ottenuto la grazia, per la quale ebbe la remissione dei peccati, e come conseguenza la liberazione dalla pena: come anche appare in tutti coloro che furono miracolosamente risuscitati dai morti, la maggior parte dei quali consta siano stati idolatri e dannati. Di tutti questi similmente bisogna dire che essi non erano predestinati all'Inferno, ma in base alla giustizia derivante dai loro meriti; secondo cause superiori invece, per le quali si prevedeva che sarebbero stati richiamati in vita, doveva essere disposto per essi diversamente. Ovvero si deve dire, secondo alcuni, che l'anima di Traiano non fu semplicemente assolta dal reato della pena eterna; ma la sua pena fu sospesa per un determinato tempo; cioè fino al giorno del giudizio”.

dallo storico greco Dione Cassio)¹⁵, secondo il quale, essendo Traiano „molto giustissimo signore”, in procinto di andare in guerra, non volle partire se non dopo aver reso giustizia ad una vedova cui era stato ucciso il figlio: e ciò procurò a lui la vittoria in guerra e, dopo la morte, le preghiere del santo papa Gregorio, grazie alle quali la sua anima di pagano fu liberata dalle pene dell'inferno e trasportata in paradiso.

Ed è proprio la vicenda della povera vedova ad essere poeticamente celebrata da Dante nella *Divina Commedia*, nel girone primo del *Purgatorio*, il girone dei superbi, quando descrive gli altorilievi marmorei ivi posti, i quali, più belli delle opere di Policleto, rappresentano famosi esempi di umiltà, come quelli di Maria Vergine, che davanti all'angelo dell'annunciazione umilmente si proclama *ancilla Dei*, o di Davide, che danza intorno all'arca della legge con la veste succinta indegna di un re e pertanto segno di umiltà, o, appunto, di Traiano, che si mostra benevolo e giusto giudice di una povera „vedovella”: „Quiv'era istoriata l'alta gloria/ del roman principato il cui valore/ mosse Gregorio alla sua gran vittoria;/ i' dico di Traiano imperadore;/ e una vedovella li era al freno/ di lacrime atteggiata e di dolore” (*Purgatorio* X, 73 ss.).

Nel *Paradiso* infine Traiano è collocato nel cielo sesto o di Giove, ove vi sono uomini giusti e pii, che formano l'occhio dell'aquila, simbolo dell'impero: sono le anime del grande re d'Israele Davide, del re di Giuda Ezechia, dell'imperatore romano Costantino, del re di Sicilia Guglielmo il Buono¹⁶, di Rifeo Troiano, un personaggio virgiliano¹⁷, e, appunto, di Traiano: „L'anima gloriosa onde si parla,/ tornata nella carne, in che fu poco,/ credette in lui (Dio) che potea aiutarla;/ e credendo s'accese in tanto foco/ di vero amor, ch'alla morte seconda/ fu degna di venire a questo gioco” (*Paradiso* XX, 112 ss.).

La celebrazione di Traiano fatta da Dante è come il sigillo posto dall'altissimo poeta alla fama imperitura di colui che tra gli imperatori romani fu l'*optimus princeps* e che fu soprattutto il *defensor iustus* di tutti i *cives*, soprattutto dei più deboli e indifesi, come appunto la „vedovella”. E tale fama, immortalata da Dante nella *Divina Commedia*, continuerà a permanere nei secoli, tanto da far dire al filosofo Voltaire che Traiano aveva trasformato il tempio della fama in quello del „bonheur public”¹⁸.

¹⁵ Ipotesi di G. Scartazzini, in Dante Alighieri, *La Divina Commedia*, commento di G. S., rifatto da G. Vandelli, Milano, 1955, 386.

¹⁶ Re dal 1166 al 1189 d.C.

¹⁷ Virgilio in *Aen.* II, 426 lo definisce il più giusto tra i Troiani (*iustissimus unus qui fuit in Teucris et amantissimus aequi*).

¹⁸ *Le temple de la gloire*, in Voltaire, *Oeuvres complètes*, IV, 350.

PER UNA STORIA DELLE TRADUZIONI IN LINGUA ALBANESE DALLA BIBBIA E DA CLASSICI GRECI E LATINI

Evalda PACI
(Università di Scutari)

Le traduzioni bibliche

L'opera probabilmente più conosciuta nella storia degli studi linguistici e letterari albanesi, quella che viene considerata sino ad oggi dalla maggior parte degli studiosi un *primum opus*, consiste in testi biblici tradotti in albanese. Opera di Gjon Buzuku, pubblicata nel 1555, di cui è superstita una sola copia che si presenta acefala, mutila cioè del frontespizio e di alcune delle prime pagine. È denominata nella tradizione degli studi albanesi *Meshari* (*Messale*).

Tutto ciò che si sa di Buzuku è contenuto nel Messale: era figlio di Bdek, che era stato un sacerdote cattolico e che il suo lavoro di traduzione durò dal 20 marzo 1554 fino al 5 gennaio 1555, come recita il *colophon*. Si è già accennato che al mancano le prime pagine, quindi manca anche il titolo. E mancano anche altre notizie di quell'epoca sull'autore e la sua opera. Le supposizioni sulle sue origini, sulla sua vita e sul luogo di pubblicazione del libro rimangono per il momento tali. Il Messale, o per essere più esatti, il *Missale*, fu chiamato così da Giovanni Battista Casasi, arcivescovo di Skopja, il quale intorno al 1740, tornando da una visita apostolica in Bulgaria e in altri paesi orientali, trovò nel Collegio della Propaganda Fide un vecchio libro scritto in lingua albanese, che definì „Missale albanese per antichità tutto stracciato”, e ne fece trascrivere un pezzo dell'ultima pagina in segno di omaggio a Padre Giorgio Guzzetta, fondatore del Seminario italo-albanese di Palermo e di altri Istituti albanesi¹.

Il testimone unico fu riscoperto nel 1909 (questa volta però nella Biblioteca Vaticana) da Paolo Schirò, rettore del Seminario di Palermo, il quale volle nuovamente pubblicarlo con una trascrizione completa ed uno studio

¹ G. Petrotta, *Teksti më i vjetër në gjuhën shqipe*, Tirana, 2005, 241.

approfondito. Egli stesso, in collaborazione con Papas Gaetano Petrotta, ne pubblicò dei frammenti². In una sua circolare monsignor Schirò descrive non solo l'aspetto fisico del libro e le condizioni in cui fu trovato, ma anche il contenuto: „Pare che questo sia, per quanto sappiamo, il primo libro albanese stampato. È tradotto in albanese dalla lingua latina e contiene l'Ufficio della Madonna, i sette salmi penitenziali con le litanie dei santi, parti del Rituale, parti del catechismo, le Messe dell'anno ecclesiastico nelle feste mobili e immobili. Mancano i primi fogli ed altri qua e là: ne restano fogli n. 94 in 4 (pagine 188) a due colonne e pochi brandelli di fogli”³.

A considerare il *Messale* una traduzione dal latino è anche lo studioso Martin Camaj, il quale scrive: „L'opera di Buzuku, eccetto qualche parte del rituale (cfr. Buzuku p. 53-61) e il colophon in fondo, è precipuamente traduzione dal latino. Però anche prima del Buzuku, giudicando dalla forma albanesizzata di alcuni vocaboli, questa lingua aveva già mutuato dal latino quasi tutta la terminologia liturgica, come p. es. meshë-missa, hostja-hostia, sakramend-sacramentum, peendohem-poenitet me, shëlbues-salvator ecc.”⁴. Camaj parla anche dell'influsso del latino sull'albanese del *Messale*, trattando l'uso dell'infinito che prevale su quello del congiuntivo, la struttura del periodo in Buzuku ed altri argomenti.

Tra gli studiosi che hanno contribuito a facilitare lo studio del *Messale* e renderlo accessibile agli studiosi interessati padre Justin Rrota, il quale si occupò personalmente di farne arrivare delle copie fotografiche in Albania. Una delle copie fu offerta a re Zogu, una al Ministero dell'Istruzione di Tirana e la terza fu destinata alla biblioteca dei Padri Francescani. In più padre Rrota fece trascrivere e spiegare alcuni passi del *Messale* pubblicando negli anni '30 nella rivista *Hylli i dritës* questi studi, raccolti poi in un opuscolo pubblicato nel 1938 sotto il titolo *Mâ i vjetri monumenti i Gjuhës shqype – D. G. Buzuku (1555)*. L'opuscolo contiene la riproduzione del testo originale, la trascrizione e inoltre note e osservazioni sia filologiche che grammaticali.

Gli studi fatti sino ai giorni d'oggi sul *Messale* e sul suo autore riguardano il luogo della pubblicazione dell'opera, le circostanze storiche in

² P. Schirò, G. Petrotta, *Il più antico testo di lingua albanese*, *Rivista indogreco-italica*, 1932, 41-64.

³ G. Petrotta, *Popolo, lingua e letteratura Albanese*, Palermo, 1931, 64.

⁴ M. Camaj, *Il Messale di Gjon Buzuku, contributi linguistici allo studio della genesi*, Roma, 1960, 54.

cui fu pubblicata ed esaminano direttamente la situazione della Chiesa Cattolica Romana dell'epoca, la provenienza dell'autore, le proprietà dialettali del linguaggio del *Messale*, il sistema grafico, l'ortografia e l'alfabeto adoperato da Buzuku, i fenomeni morfosintattici presenti nell'opera. Meriterebbe un approfondimento il lessico latino-cristiano ivi contenuto.

Nel 1932 viene pubblicata una descrizione bibliografica con osservazioni teoriche sull'autore e l'opera nel saggio *Recherches sur les anciens textes albanais* di Mario Roques. L'opera di Roques viene considerata ancor oggi di importanza fondamentale per la filologia albanese⁵. Finalmente nel 1958 vide la luce l'edizione completa dell'opera buzukiana in facsimile, con accanto la trascrizione, per le cure di Namik Ressuli⁶.

Del *Messale* si occupò specialmente Eqrem Çabej, il quale prese in considerazione diversi aspetti dell'opera, come l'impianto grafico, l'attendibilità della traduzione dei passi biblici, il confronto con altre versioni della *Vulgata* tradotte in differenti lingue europee come l'italiano e il croato. Le note di Çabej sono accolte nell'edizione critica da lui realizzata e pubblicata nel 1968 a Tirana. Questa seconda edizione completa del *Messale* rappresenta un vero e proprio lavoro scientifico nel campo della filologia albanese.

Engjëll Sedaj, latinista kossovaro, contribuì con i suoi studi a specificare il ruolo non solo di Buzuku, ma anche di altri personaggi della letteratura antica albanese come traduttori della Bibbia: Pietro Budi, Pietro Bogdani, Frang Bardhi. Stimando Buzuku competente biblista e traduttore, Sedaj si esprime così: „In nessun libro della letteratura antica albanese troveremo più testi biblici che nel *Messale* di Buzuku e inoltre queste traduzioni sono state curate con la competenza del biblista e del buon albanologo”⁷ e considerando il linguaggio dell'opera afferma: „Il linguaggio delle traduzioni di Buzuku, così come il libro in generale, dimostra un alto sviluppo della struttura grammaticale e lessicale della lingua albanese e l'esistenza di una tradizione scritta dei testi biblici in tutto il paese”⁸.

Nel 1987 *Rilindja*, casa editrice di Prishtina, pubblicò due volte il libro con le note di Çabej, mentre in Albania questa edizione critica era stata pub-

⁵ E. Çabej, *Shqipja në kapërcyell (Epoka dhe gjuha e Gjon Buzukut)*, edizioni Çabej, Tirana, 2006, 9.

⁶ N. Ressuli, *Il «Messale» di G. Buzuku*, Riproduzione e trascrizione, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1958.

⁷ E. Sedaj, *Bibla e përkthimet e saj në gjuhën shqipe*, Prishtinë, 1999, 156.

⁸ *Ibidem*, 157.

blicata dall'Istituto degli Studi linguistici di Tirana, essendone stata però vietata la vendita per motivi ideologici legati alla realtà albanese in quegli anni⁹.

Infine è il caso di ricordare anche Kolë Ashta ed i suoi approfonditi studi sul lessico del Messale, pubblicati nel 1996 a cura della Sessione Scientifica dell'Albanologia dell'Università di Scutari¹⁰. Importante in particolare la distinzione effettuata fra elementi lessicali latini e neolatini nell'opera.

Passando ad altre traduzioni non solo dal latino biblico, si possono citare altri studiosi quali Pietro Bogdani, padre Anton Xanoni S.I. (traduttore del *Vangelo secondo Matteo*¹¹, oltre che di alcuni versi dell'*Eneide*), Padre Zef Valentini S.I., Dom Llesh Bitraj, Zef Oroshi, Dom Ndue Bytyçi, Dom Simon Filipaj.

Strumento importante è senza dubbio il celebre *Dictionarium Latino-epiroticum una cum nonnullis usitationibus loquendi formulis*, scritto da Franciscus Blancus, alias Frangu i Bardhë, pubblicato a Roma nel 1635 dietro licenza della *Propaganda Fide*. In quest'opera la lingua albanese è messa a confronto con quelle latina, italiana e turca, specialmente dal punto di vista lessicale, focalizzando l'attenzione anche su alcuni proverbi. L'albanese appare come una lingua ben consolidata per quanto riguarda alcune forme grammaticali come l'infinito analitico, e il sostantivo neutro che indica azione o risultato dell'azione ed altre. Il *Dictionarium* fu pubblicato quando l'Albania era sotto l'occupazione ottomana e doveva servire come strumento importante nelle mani dei sacerdoti albanesi che avevano scarse conoscenze del latino, ma doveva confermare allo stesso tempo anche la dignità della lingua albanese e l'identità del popolo albanese. Infatti si pensa che il vero scopo del dizionario sia stato proprio di presentare una protezione all'erosione spirituale che stava causando l'occupazione ottomana. Una ristampa anastatica,

⁹ K. Topalli, *Trysnia ideologjike në studimet për historinë e gjuhës shqipe*, *Hylli i dritës*, 2, 2008, 87-88.

¹⁰ K. Ashta, *Gjon Buzuku e leksiku i plotë, nxjerrë nga vepra e tij «Meshari»*, Shkodër, 1996.

¹¹ In E. Sedaj, *op. cit.*, 232, troviamo informazioni su questa traduzione di Xanoni (1862-1915), di 336 pagine (*Ungjilli i Jezu Krishtit mas Sh'Matheut*), pubblicata nel 1915 nella tipografia dell'Immacolata. Lo stesso Sedaj considera Zanoni un classico delle traduzioni bibliche in lingua albanese (*ibidem*, 233).

accompagnata di un'ampia prefazione, a cura di Mario Roques, venne pubblicata nel 1932¹².

Durante il regime comunista il *Dictionarium* non fu mai ripubblicato, benché fosse importantissimo ed utilissimo agli studiosi e filologi albanesi, come rileva anche Mario Roques nella sua prefazione: „L'image d'états linguistiques antérieurs, fixée dans les documents écrits, aide, toute imparfaite qu'elle soit, à l'intelligence du parler vivant; le jalonnement chronologique fourni par les textes est, pour la reconstitution du développement historique d'une langue, un guide ou un contrôle; il n'est point enfin de parler si fruste qui n'ait reçu de l'usage écrit comme une empreinte nouvelle dont il serait fâcheux de méconnaître l'origine”.

Nella ristampa anastatica del 2006, dovuta alla casa editrice Çabej, in occasione del quattrocentesimo anniversario della nascita di Blancus, la prefazione di Roques è stata tradotta in albanese da Willy Kamsi. Nel 2007 sempre per la casa editrice Çabej, viene pubblicato a Tirana uno studio di carattere sia linguistico che filologico sul *Dictionariu* da Mustafa Kruja (1887-1958): *Nji studim analitik (gjuha e Frang Bardhit dhe Shqipja moderne)*.

Le traduzioni dal latino classico

Già agli inizi della storia della letteratura albanese si trovano dei riferimenti al mondo classico, come nel caso dell'opera *Cuneus Prophetarum* di Pietro Bogdani (Padova, 1685), il quale cita Virgilio, considerandolo un profeta per mezzo del quale viene espresso il sapere delle Sibille: „Virgilio pure con li suoi verbi, quali dicono l'abbia tratti dalle Sibille: perché in poche parole mostra, che ha da venire dal Cielo una nuova prole da una vergine, nominando il Padre eterno, come anche il Cristo Crocifisso”¹³.

Nel 1896 Naim Frashëri tradusse e pubblicò il primo canto dell'*Iliade*, mentre l'intera opera, tradotta direttamente dal greco antico da Gjón Shllaku¹⁴, verrà pubblicata in Albania solo 69 anni dopo.

¹² *Le dictionnaire albanais de 1635*, édité avec introduction et index complet par Mario Roques, Professeur à l'École Nationale des langues orientales vivantes (*Dictionarium latino-epiroticum per R.D. Franciscum Blanchum*), Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1932.

¹³ P. Bogdani, *Cuneus Prophetarum*, Tirana, 2005, 9-10.

¹⁴ Homeri, *Iliada*, traduzione di Gj. Shllaku, Tirana, 1965.

Nel 1921 viene pubblicata dai Padri Gesuiti di Scutari una grammatica latina in albanese destinata agli studenti del liceo ed accompagnata da due volumi di esercizi¹⁵. Si tratta di una collana di pubblicazioni di destinazione scolastica della quale fa parte anche un dizionario latino-albanese di 400 pagine, stampato presso la tipografia dell'Immacolata. L'autore del dizionario si pensa sia padre Aldon Aldegheri S.I.¹⁶.

Già verso la metà del secolo scorso appaiono nelle riviste culturali *Hylli i dritës* e *Leka* dei brani tradotti dai classici, sia latini che greci. In tutte e due le riviste, nel 1932 viene data notizia della pubblicazione di una traduzione delle *Bucoliche* di Virgilio, che dieci anni prima aveva realizzato un giovane traduttore, Ethem Haxhiademi¹⁷.

Nella rivista *Hylli i dritës*, fondata nel 1913 dai padri francescani, vengono pubblicati periodicamente dal 1936 al 1938 sia dei frammenti dell'*Iliade* di Omero, tradotti da padre Giorgio Fishta, che dei brani dell'*Eneide*, tradotti magnificamente dal professor Frano Alkaj¹⁸, che si cimentò anche con canti dell'*Iliade*, pubblicati sia nelle antologie scolastiche di quel tempo, che in opuscoli per la *Shtypshkroja françeskane*, ossia la tipografia dei francescani¹⁹.

Su Alkaj ci sono pervenute poche note biografiche. Sappiamo che nacque ad Alk di Kruja il 1 novembre del 1905, che studiò presso i francescani di Scutari, compiendo poi gli studi universitari nel campo delle lingue e letterature classiche a Bucarest; in seguito insegnò lingue classiche in alcuni licei dell'Albania²⁰. I brani tradotti e scritti in ghego da Alkaj sono accompagnati da note introduttive molto significative e con notazioni filologiche che spiegano e chiariscono molti aspetti del testo, rivelando allo stesso tempo anche una vastissima cultura nel campo della mitologia e della letteratura antica. Alkaj conosce molto bene non solo le lingue classiche ed altre lingue europee, ma soprattutto la propria lingua, l'albanese. Egli confronta diversi vocaboli usati nel testo della traduzione con i corrispondenti in italiano, te-

¹⁵ *Gramatika latine, (tubë librash per shkollë gymnazike e tregtare botue prej etneve jezuit, bleni I)*, Shkodër, Shtypshkroja e së Papërlyemes, 1921.

¹⁶ *Fjaluer latin-shqyp*, Shkodër, Shtypshkroja e së Papërlyemes, 1925.

¹⁷ In *Hylli i dritës*, 1932, 487-488.

¹⁸ Si tratta del secondo e del quarto libro dell'*Eneide*.

¹⁹ Homeri, *Libri XXII i Iliadës (Vrasja e Hektorit)*, përkthye shqip prej prof. Frano Alkaj, Shkodër, Shtypshkroja Françeskane, 1938.

²⁰ E. Koliqi, K. Kamsi, K. Gurakuqi, *Rreze drite (libër leximi për klasën e tretë e të katërt të kursit të ulët)*, Tirana, 1941, 511.

desco, latino e greco antico. Le note filologiche sono numerosissime, tanto da poter comporre se messe insieme un completo dizionario di mitologia classica. Facendo un esempio, in sole sei pagine di traduzione²¹ troviamo a piè di pagina circa 173 note, con spiegazioni sul significato di diversi vocaboli e informazioni su personaggi divini ed umani dell'opera, nonché informazioni di carattere storico e geografico.

Le traduzioni dei brani dell'*Eneide* da parte di Frano Alkaj sulla rivista *Hylli i dritës*²² sono più o meno contemporanee a quelle di Henrik Lacaj (1910-1991) sulla rivista *Leka*²³, il quale anch'egli negli anni '30 fornisce la versione in ghego di brani del capolavoro virgiliano. I brani pubblicati su queste riviste saranno utilizzati nei testi scolastici per molti anni, anche dopo il 1944, sia in Albania che in Kossovo²⁴. Appaiono già in un'antologia scolastica del 1941, intitolata *Rreze drite (Raggi di luce)*, insieme a quelle di Naim Frashëri e Pashko Gjeçi. Lacaj è conosciuto anche come traduttore dell'intera *Eneide* di Virgilio, pubblicata in un'edizione *post mortem* nel 1996 in lingua standard, con prefazione e note di Myzafer Xhaxhiu. Rispetto alla traduzione degli anni '30, in ghego, il risultato è ovviamente assai diverso. Lacaj, docente di lingua e cultura latina per molti anni presso l'Università di Tirana, è l'autore di altre traduzioni dal latino: Il *Miles gloriosus* di Plauto (1958), il *De rerum natura* di Lucrezio (1961), gli *Epigrammi* di Marziale (1979), alcuni libri delle *Metamorfosi* di Ovidio (pubblicati anch'essi postumi nel 1998). A lui si deve anche la traduzione dal latino medievale del *De obsidione Scodrensi*, scritta da Marino Barlezio (o alla latina Barletius) considerata il *primum opus* della storiografia albanese ed una delle fonti più importanti per la conoscenza dell'epoca di Scanderbeg. In lingua standard, è stata pubblicata una prima volta nel 1961 e in seguito nel 1982²⁵. Come contributo poi alla lessicografia albanese, ha compilato, in collaborazione con Filip Fishta, un dizionario latino-albanese, la cui prima edizione è del 1942²⁶, la seconda del 1966 (secondo gli autori elaborata *ex novo* rispetto alla precedente pubbli-

²¹ *Hylli i Dritës*, 1, 1937, *Vetëvrassa tragjike e Didonës*, 29- 35.

²² Il secondo libro dell'*Eneide* appare nel 1936, il quarto nel 1937 e nei numeri successivi del 1938.

²³ Il sesto libro esce a febbraio e maggio del 1937 (secondo e quinto numero).

²⁴ Virgjili, *Eneida*, Prishtina, 2000, traduzione di H. Lacaj, con prefazione di Engjëll Sedaj.

²⁵ Marin Barleti, *Rrethimi i Shkodrës*, Tirana, 1982.

²⁶ F. Fishta, F.-H. Lacaj, *Fjaluer latin-shqip*, Luarasi, Tirana, 1942.

cazione). L'ultima pubblicazione del dizionario è avvenuta nel 2004, per la casa editrice Saraçi di Tirana e conta più di 20.000 vocaboli. Secondo i suoi familiari, avrebbe lasciato anche un dizionario latino-albanese di 40.000 vocaboli.

Le traduzioni durante il regime comunista

Come già menzionato, la prima traduzione integrale dell'*Iliade* avviene nel 1965, 69 anni dopo la pubblicazione dovuta a Naim Frashëri del primo canto. In ghego, opera di Shllaku conta 398 pagine; le note che accompagnano il volume occupano 38 pagine. La prefazione, intitolata *L'Iliade ed il mondo omerico*, è scritta da Spiro Çomora, che ben conosceva il greco antico, avendo personalmente tradotto brani sia dell'*Iliade* che dell'*Odissea*. L'attenzione di Çomora appare rivolta verso l'epos, la società greca, la scoperta di Troia. Alcune volte vengono citati sia Marx che Engels, meno Platone ed Hegel. Poche righe sono dedicate al lavoro di Shllaku.

Nelle prefazioni alle traduzioni dal latino pubblicate in questi anni, si può notare una comune impostazione da parte degli autori, che si limitano ad osservazioni sulla *societas* Romana, rappresentata come estremamente corrotta e assai negativa agli occhi della società albanese. Ciò è palese ad esempio nelle prefazioni alle *Satire* di Giovenale tradotte da Spiro Çomora²⁷ o agli *Epigrammi* di Marziale²⁸. Poco, o per meglio dire quasi niente, sugli aspetti che riguardano la messa a confronto delle due lingue, il latino e l'albanese, le particolarità di ognuna, l'uso di modi verbali particolari dell'albanese, quale l'ammirativo, che rendono assai originale la traduzione in albanese (ad es. quella di Marziale), la fraseologia albanese e quella latina, il verso poetico adoperato dai traduttori, le tecniche della traduzione e così via.

Più neutrale appare il trattamento fatto all'opera di Lucrezio, con la versione di Henrik Lacaj pubblicata nel 1961. Nella prefazione dell'opera si parla del momento in cui l'autore la scrive, della lingua latina, delle considerazioni fatte su Lucrezio da parte di Cicerone o Virgilio. I suoi versi sono definiti *lapidari e danteschi*²⁹.

²⁷ Juvenali, *Satirat*, Tirana, 1973.

²⁸ Marciali, *Epigrame*, Tirana, 1979.

²⁹ Lukreci, *Mbi natyrën*, Tirana, 1961, Prefazione, 5-6.

Dopo il 1972 le traduzioni saranno scritte in lingua standard. Così gli *Epigrammi* di Marziale tradotti da Henrik Lacaj e pubblicati nel 1979³⁰, e la nuova pubblicazione dell'*Iliade*, sempre nel 1979.

Le traduzioni dagli anni '90 in poi

Dagli anni '90 in poi vengono pubblicate traduzioni integrali delle opere più importanti della letteratura classica latina. Nel 1996 viene pubblicata l'*Eneide* tradotta da Mark Dema, questa volta in ghego. Nella prefazione il traduttore descrive le circostanze non facili in cui dovette lavorare. Contemporanea a questa è la traduzione di Henrik Lacaj, scritta in lingua standard.

Nel 1998 viene pubblicata una parziale traduzione fatta anni prima da Lacaj delle *Metamorfosi* di Ovidio, con prefazione scritta da Dalan Shaplo³¹. Si tratta di circa 4000 versi su 12000. Mancano le traduzioni in albanese delle altre opere di Ovidio. Mancano anche le traduzioni delle opere di Cicerone e Seneca.

Nella prefazione alle *Georgiche* di Virgilio, tradotte da Gjon Shllaku e pubblicate a Prishtina nel 2000, troviamo delle considerazioni di Anton Nikë Berisha sulle capacità traduttive dello studioso, in particolare sul verso usato non solo nell'*Iliade*, ma anche nelle *Georgiche*: „Nelle *Georgiche* il poeta (Virgilio) è riuscito a dare delle descrizioni di grande valore poetico, espresse nella nostra lingua per mezzo del magnifico endecasillabo di G. Shllaku”³². „Questo endecasillabo è il più riuscito sia dal punto di vista artistico che ritmico nella storia delle traduzioni in albanese”³³.

Nello stesso anno viene pubblicata a Prishtina l'*Ars poetica* di Orazio, tradotta da Engjëll Sedaj, con testo latino a fronte. Lo stesso Sedaj nella prefazione giudica l'*Ars poetica* come un opuscolo che è servito da fondamento ai trattati di metrica scritti in diverse lingue, compresi quelli in lingua albanese³⁴.

Nel 2001 viene pubblicata la traduzione in lingua standard del *De coniuratione Catilinae* di Sallustio³⁵. La traduzione è opera di Nermin Basha. La

³⁰ Marciali, *Epigrame* cit. nota 24.

³¹ Publius Ovidius Naso (Ovidi), *Metamorphozat*, Tirana, Onufri, 1998.

³² Virgjili, *Gjeorgjikat*, Prishtinw, 2000, prefazione scritta da A. N. Berisha, 13.

³³ Virgjili, *Gjeorgjikat*, prefazione scritta da A. N. Berisha, 16.

³⁴ Horaci, *Arti poetik*, Buzuku, Prishtina, 2000, 28.

³⁵ Kaj Salust Krispi, *Komploti i Katilinës*, Tirana, Bargjini, 2001.

stessa Basha qualche anno dopo porterà a termine la traduzione di una delle più importanti opere di Giulio Cesare, il *De bello civili*³⁶.

Tutte e due le traduzioni di Basha sono frutto di un lavoro durato lunghi anni, e riportano al lettore albanese nella propria lingua due opere in prosa della letteratura antica latina che trattano momenti importantissimi nella storia romana del primo secolo a.C.

Nel 2001 viene pubblicato inoltre un volumetto di sentenze ed espressioni proverbiali latine tradotte da Kosta Qiriazati³⁷.

Viene ripubblicata invece nel 2005 la traduzione dal latino medievale del *De vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis historia* di Stefan Prifti, in occasione del seicentesimo anniversario della nascita dell'eroe nazionale albanese Skanderbeg. Si tratta di una delle opere scritte sempre dal celebre e già citato storico ed umanista Marino Barlezio³⁸.

Le traduzioni delle opere sino ad oggi fatte dal latino nella lingua albanese meritano di diventare oggetto di uno studio che metta in risalto sia il valore storico-culturale di tali traduzioni, sia il valore dell'albanese come lingua capace di rispecchiare una grande ricchezza lessicale e culturale: quella del mondo classico latino.

BIBLIOGRAFIA

- Ashta, K., *Leksiku historik i gjuhës shqipe I*, Shkodër, 1996.
 Barleti, M., *Rrethimi i Shkodrës*, trad. di H. Lacaj, Tirana, 1982.
 Barleti, M., *Historia e Skënderbeut*, trad. di S. Prifti, Infbotues, Tirana, 2005.
 Bogdani, P., *Cuneus prophetarum*, edizione critica di A. Omari, Tirana, 2005.
 Buzuku, Gj., *Meshari*, edizione critica di E. Çabej, Tirana, 1968.
 Caesar, J., *Mbi luftën civile*, trad. di N. Basha, Bargjini, Tirana, 2007.
 Camaj, M., *Il "Messale" di Gjon Buzuku, contributi linguistici allo studio della genesi*, Shêjzat, Roma, 1960.
 Çabej, E. *Shqipja në kapërcyell (Epoka dhe gjuha e Gjon Buzukut)*, edizioni Çabej, Tirana, 2006.
 Graziani, F., *Cultura e tradizione latina in Epiro, Albania*, 1, 1942, 8-12.

³⁶ Jul Cezari, *Mbi luftën civile*, Tirana, Bargjini, 2007.

³⁷ K. Qiriazati, *Fjalor i thënieve dhe i shprehjeve latine*, Botimet enciklopedike, Tirana, 2001.

³⁸ M. Barleti, *Historia e Skënderbeut*, (trad. di S. Prifti), Infbotues, Tirana, 2005.

- Gryson, R., *Biblia sacra iuxta vulgatam versionem*, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1994.
- Horaci, *Arti poetik*, trad. di E. Sedaj, Buzuku, Prishtina, 2000.
- Juvenali, *Satirat*, trad. di S. Çomora, Tirana, 1973.
- Lukreci, *Mbi natyrën*, trad. di H. Lacaj, Tirana, 1961.
- Marciali, *Epigrame*, trad. di H. Lacaj, Tirana, 1979.
- Ovidi, *Metamorfozat*, trad. di H. Lacaj, Onufri, Tirana, 1998.
- Petrotta, G., vedi Schirò, P., Petrotta, G., Qiriazati, K., *Fjalor i thënieve dhe i shprehjeve latine*, Botimet enciklopedike, Tirana, 2001.
- Ressuli, N., *Il Messale di Gjon Buzuku*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Roma, 1958.
- Riza, S., *Pesë autorët më të vjetër në gjuhën shqipe*, Toena, Tiranë, 2002.
- Rrota O. F. M., J., *Per historinë e alfabetit shqyp*, Botime françeskane, Shkodër, 2005.
- Salusti, K. K., *Komploti i Katilinës*, trad. di N. Basha, Bargjini, Tirana, 2001.
- Schirò, P., Petrotta, G., *Il più antico testo di lingua albanese*, *Rivista indogrecoitalica*, 1932, 41- 64.
- Sedaj, E., *Bibla e përkthimet e saj në gjuhën shqipe*, Shtufi, Prishtina, 1999.
- Sedaj, E., *Shqipja arbërore*, Prishtinë, 2002.
- Shuteriqi, Dh., *Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850*, Tirana, 1976.
- Secchi, C. C., *L'elemento classico nella lingua e nella letteratura albanese*, *Albania*, 10, 1940, 420- 424.
- Topalli, K., *Lashtësia e krishtërimin ndër shqiptarë sipas dëshmive të shqipes*, *Studime filologjike*, 3-4, Tirana, 2000, 109-116.
- Topalli, K., *Stratifications chronologiques des emprunts au latin dans le lexique de l'albanais*, *Studia albanica*, 2, Tirana, 2005, 75-84.
- Topalli, K., *Trysnia ideologjike në studimet për historinë e gjuhës shqipe*, *Hylli i dritës*, 2, Shkodër, 2008, 86-92.
- Virgjili, *Eneida*, trad. di H. Lacaj, Toena, Tirana, 1996.
- Virgjili, *Eneida*, trad. di M. Dema, Shtëpia botuese enciklopedike, Tirana, 1996.
- Virgjili, *Gjeorgjikat*, trad. di Gj. Shllaku, Shpresa, Prishtina, 2000.
- Virgjili, *Eneida*, trad. di H. Lacaj, Buzuku, Prishtina, 2000.

VALENTINIAN III AND AETIUS

Marcin PAWLAK

(Nicolaus Copernicus University in Toruń)

Flavius Aetius left a permanent mark on the history of the Western Roman empire in the 5th century. As commander in chief, *patricius* and three-time consul, he consistently tried to uphold the weakening esteem of Roman authorities. From 433, when he eliminated his rivals, to his death, Aetius was one of the most powerful men in the West. He reached this position even though it must not be forgotten that the highest power was in the hands of emperor Valentinian III. From the second half of the 3rd century, when the Roman emperor was no longer treated as the first citizen, he became a master and a god, the supreme legislator, the head of administration and, first and foremost, the supreme commander. The emergence of powerful figures such as Aetius was forced by circumstances, in which emperors gave up this latter function for various reasons. The Crisis of the Third Century had already shown that a warrior-emperor was the best, although not always effective, remedy against increased danger posed to the state. Diocletian knew that very well when, appointing an imperial college to efficiently govern and protect the empire, called a *tetrarchy*, he only chose generals who had served many years in the army. Even in the 4th century the large majority of rulers were personally in charge of military activities. Towards the end of that century rigorous implementation of the dynastic principle led to a-few-year-old boys ascending to the throne, 'boys in the purple,' whom no one expected to be involved in military matters. This task fell to experienced generals, who – like Arbogast by Valentinian II's side – marginalised the emperor's role. Arbogast interfered in administrative affairs, opposed projects which in his opinion were wrong and removed inconvenient officials. The young emperor was practically helpless in the face of the general's behaviour, since Arbogast was protected by the army's devotion. When the emperor finally attempted to remove the too independent general, he failed, which finally drove him to commit suicide¹.

¹ Greg. Tur. *HF* 2. 9; Zos. 4. 53; Ioann. Antioch. *fr.* 280.

Valentinian II at least made an attempt to take over power, which cannot be said of the sons of Theodosius I, Arcadius and Honorius, who became rulers of the Western and Eastern parts of the Empire in 395. Neither of them showed a will to personally lead military activities. The older of the brothers, Arcadius, was seventeen at the time he became emperor but throughout his reign he stayed away from military matters. The younger son, Honorius, was eleven when he succeeded to the throne and he remained in the custody of general Stilicho, related to the imperial family. The mighty protector likely never encouraged the emperor to become personally involved in military business, realising that it was the ruler's passiveness that gave him enormous freedom of action and strengthened his position in the state. The situation did not change even after Stilicho was murdered in 408. Honorius was 24 at the time, and so there were no obstacles to him taking over command of the army. However, he did not become a commander and when Flavius Constantius distinguished himself in the fights and conflicts that engulfed the imperial court after Stilicho was eliminated, it was Honorius himself that introduced him into the imperial family, offering him the hand of his step-sister, Galla Placidia. Thus he found a way to avert the danger of an excessive gap forming between military authorities and the imperial throne. It is difficult to determine unambiguously what stopped the emperor from participating in conflicts, which were numerous in Honorius's times. Factors which are very difficult to analyse historically, such as the emperor's features of character, played some role. His behaviour could have also been influenced by events of the recent past, when two of his predecessors, Julian (363) and Valens (378), died in battle. Their deaths led to a deep crisis in the state and to difficulties in finding an heir. As a result of the fact that Honorius did not risk his own life and survived the worst turmoil, his court could be a place of gathering for all those who cared about strengthening the state².

Aetius reached his high position by the side of Valentinian III, Honorius's nephew. The emperor ascended to the throne when he was only five years old, and his mother, Galla Placidia, was his regent. She tried to distribute military ranks and scope of duties so that no general would gain excessive advantage over the other ones. It was probably not the empress's ultimate goal, but it was her policy that led to internal conflicts flaring up

² M. McCormick, *Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge, 1986, 47; D. Lee, *War in Late Antiquity. A Social History*, Oxford, 2007, 21-50.

and to a ruthless fight for control over the Western Roman army. Aetius won the rivalry, eliminating, not without problems, such opponents as Flavius Felix, Bonifacius and Sebastianus. The support of the Huns who lived on the Danube helped him to secure the final victory. The ease with which he received their military backing was a significant trump card, which none of his rivals had at their disposal. As a result, in 433 he achieved the same position that Stilicho and Constantius had had before him. However, unlike his predecessors, he did it against the will of the imperial court. Similarly to Stilicho or Constantius, Aetius's position and his influence on state matters depended on how much control he had over the army and how loyal it was to him. This last issue is rather clear. Throughout more than twenty years when Aetius was commander in chief there is no irrefutable evidence in the sources to indicate there were any plots or opposition against the commander. Although such suspicions are sometimes raised by researchers, they are based on more or less dubious interpretation of the sources rather than on information cited by ancient authors. The army and officers remained loyal to Aetius until the end, and the final blow came from a completely different direction. In formal terms, Aetius's position in the army was decided by his *magisterium peditum praesentalis*, i.e. command of the infantry garrisoned by the emperor's side. This position emerged at the beginning of the 4th century during the process of thorough restructuring of the Roman army. As a result of the evolution of Roman hierarchy of command and decreased direct involvement of emperors in military activities, *magister peditum* gained advantage over the other generals. Ultimately, thanks to Stilicho's actions, all units of the Western emperor, regardless of their nature, came under the command of one general, *magister peditum praesentalis*. In this centralised system the other generals answered to one man³. This system was continued by Flavius Constantius; therefore Aetius assumed the role of his predecessors, and to define his special position the sources use the term *magister utriusque militiae* several times.

Little is known of the relations between emperor Valentinian and Aetius, as well as the personality of the ruler. Opinions of later authors who wrote in the Eastern part of the empire were very harsh on him, almost discredited him, emphasising the bad influence his mother Galla Placidia supposedly had on his education. The emperor reportedly devoted his time to visiting astrologists and conquering other men's wives. However, such opi-

³ R. Scharf, *Die Kanzleireform des Stilicho und das römische Britannien*, *Historia*, 39, 1990, 461-474; P. Southern, K. R. Dixon, *The Late Roman Army*, London, 1996, 58.

nions cannot be taken too literally, and a detailed analysis of the emperor's legislative or religious activity enables us to alter the picture presented by the Byzantine historians⁴. What is important here is an attempt to define the mutual relations between the emperor and Aetius. However, we must first make a qualification here. The way in which Aetius reached his position and the fact that he was eventually murdered by Valentinian III himself has sometimes led to the belief that both the emperor and his mother were ill-disposed towards Aetius⁵. However, if their mutual relations had been so bad indeed, it could be asked why Galla Placidia and Valentinian III persisted in their bitter hatred for twenty years? The fact that the emperor eventually murdered Aetius with his own hands is not decisive, since he did it at a rather peculiar time, and conclusions based on this event should not be projected arbitrarily onto the distant past.

A little bit more can be said about the formula which defined Aetius's position in relation to the ruler. In 435 Aetius was given the dignity of *patricius*, which confirmed his new position in the state. Although the importance of this title has been interpreted variously, it seems that it was an honorary one and it was given to anyone who could boast significant contributions to the state. In this situation there could be several people with this title at the court at a given time. Patrician status was only a rank or dignity, not an office with a defined scope of power⁶. The title of *patricius*, however, was part of a certain formula which the emperor used to address his *patricius*, and which went *parens patriciusque noster*, i.e. our father and *patricius*. The significance of patrician status consisted in the fact that it defined a man's relations with the emperor. When the commander in chief became *patricius*, as was the case with Aetius, the effect was even stronger⁷. Aetius's position as the most influential man in the state was reflected in the titles of *magister peditum praesentalis* and *patricius*, which defined both his relation to the emperor and his position at the imperial court⁸. In his laws, Valentinian III used the terms *patricius noster* or *parens karissime atque*

⁴ Procop. *De bello Vand.*, 1. 3. 10-13. See: F. Elia, *Valentiniano III*, Catania, 1999, *passim*.

⁵ S. I. Oost, *Galla Placidia Augusta. A biographical essay*, Chicago, 1968, 239.

⁶ T. D. Barnes, *Patricii under Valentinian III*, *Phoenix*, 29, 1975, *passim*; P. S. Barnwell, *Emperor, Prefects and Kings. The Roman West 395-565*, London, 1992, 44-47.

⁷ M. O'Flynn, *Generalissimos of the Western Roman Empire*, Edmonton, 1983, 78; A. Demandt, s.v. *magister militum*, *RE Suppl.* XII, 1970, col. 630; W. Lütkenhaus, *Constantius III. Studien zu seiner Tätigkeit und Stellung im Westreich 411-421*, Bonn, 1998, 143.

⁸ T. Stickler, *Aëtius. Gestaltungsspielräume eines Heermeisters im aisgehenden West-römischen Reiches*, München, 2002, 63-70.

amantissime to refer to Aetius. The word *parens* indicates the protection that Aetius provided for the emperor. Stilicho was referred to in a similar manner, even though Aetius's behaviour and attitude were quite different. Aetius gained a certain protection of the emperor (*tutela*) but he did it to some extent by force, using the Huns' help without scruples. After 435 the emperor and the *patricius* found a way to agree, as a result of which there were no conflicts for almost two decades. However, contrary to what could be suspected, the emperor was not completely dominated by Aetius, he maintained considerable freedom of action, although not in military terms, and a considerable tendency to succumb to influence.

Galla Placidia spent many years by Valentinian III's side; she was an experienced woman, well-versed in playing political games. Her formal guardianship of the son, started in 425, lasted at least until 437. It is known, however, that she had some influence on her son until her death in 450. She had to share the influence with the wife of Valentinian, Licinia Eudoxia, the daughter of Theodosius II whom Valentinian married in Constantinople in 437. Two daughters were born from this marriage, Eudocia and Placidia.

In the political situation at the time it could have been very important to gain the support of the senatorial aristocracy. Some senators certainly treated Aetius with more or less hidden dislike, some probably backed him up. Aetius himself must have cared about keeping good relations with the senators because their support was one of the ways to strengthen his position. In the 5th century Italian aristocracy, especially some families, still had enormous riches depending on income from estates. It also had political influence thanks to its representatives holding high offices. The elite of aristocratic families participated in the political game and was an attractive ally both for the imperial court and Aetius⁹.

It is difficult to answer the question about the nature of Aetius's relations with the senatorial aristocracy. Scant source information encourages quite far-reaching hypotheses¹⁰. Although the relations must have been formed gradually, they intensified in the 440s, when Aetius spent most of his time in Italy and had to have more to do with internal matters than before. The

⁹ J. Mathews, *Western Aristocracies and Imperial Court 364-425*, Oxford, 1975, 253-376; S. Roda, *L'aristocrazia senatoria occidentale al tempo di Attila: l'ideologia oltre la crisi dell'impero*, in idem, *La parte migliore del genere umano. Aristocrazia, potere e ideologia nell'occidente tardoantico*, 1996, 271-291.

¹⁰ E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1959, 337-342; B. L. Twyman, *Aetius and the aristocracy*, *Historia*, 19, 1970, *passim*; G. Zecchini, *Aezio, l'ultima difesa dell'Occidente Romano*, Roma, 1983, 241-256; T. Stickler, *op. cit.*, 286-287.

commander in chief, with a formalised and well-known relation with the emperor, could influence the decision to award dignities or privileges to a person or a group of people. When a favourable time came, and Aetius could devote more of his time to the matters that did not formally fall within the commander's authority, it was probably not difficult for him to find allies who were well-versed in the twists and turns of Italy's political life. However, it is impossible to determine unambiguously what Aetius's relations with representatives of proud aristocratic families were, and which of them were his allies and enemies. Flavius Albinus is sometimes believed to have been Aetius's most uncompromising opponent; he held the title of praetorian prefect for several successive years (August 443-April 449). However, this conviction is based almost solely on a mention about his conflict with Aetius in Gaul in 440 in Prosper's chronicle. This is an isolated piece of information and it is difficult to draw a definite conclusion about their later relations on this basis¹¹.

It is undoubtedly striking that in the period when Aetius's influence on administrative and financial affairs of the empire became more pronounced in the sources, some of the more prominent offices were held by people who did not belong to Italian aristocratic families. It is even more striking that the influence in question coincides with a growing threat from the Huns, whose king Attila started to look towards the West around 450. Possibly the prospect of being in charge of expected military actions gave Aetius more freedom with regard to internal policy than before. It is worth remembering that formally Aetius was a commander. However, since he controlled the military sector which was the most vital to the survival of the state, he also had a unique position at the court. This position was not formalised in any way, however, which ultimately was beneficial to Aetius. Having no defined scope of activity other than the military, he could become involved in numerous, sometimes very diverse, areas¹².

The situation was the most conspicuous in the years 449-454. At that time men from outside Italy or ones who had acted in agreement with Aetius before appeared among high officials. The year 449 saw general Astyrius become consul; he had led a campaign to Spain a few years before¹³. The

¹¹ Prosper, *Chron.* 1341. G. Zecchini, *op. cit.*, 245-248; T. Stickler, *op. cit.*, 296-299; R. J. Weber, *Albinus: The Living Memory of a Fifth-Century Personality*, *Historia*, 38, 1989, 472-497.

¹² M. O'Flynn, *op. cit.*, 83; T. Stickler, *op. cit.*, 65.

¹³ *PLRE* II, 174-175.

office of *magister officiorum* for 449/450 was given to Flavius Opilio, who seems to have had no ties to any of the Italian aristocratic families. After 450 he became the city prefect and in 453, consul and *patricius*¹⁴. The year 449 saw Firminus, a Gallic aristocrat, become praetorian prefect; he kept the office until the middle of 452, and in 451 he became *patricius*¹⁵. Giving important offices to people apparently without ties to the families traditionally holding those offices coincides with the time of Aetius's energetic actions, both military, administrative and financial.

In March 450 in Ravenna, Valentinian III introduced a law on *palatini*. The term *palatinus* was used to describe everyone who served at the imperial court; in a more narrow meaning it referred to officials employed in offices headed by finance ministers, i.e. *comes sacrarum largitionum* and *comes rerum privatarum*. The *palatini* did not collect taxes, they were a kind of supervisors who controlled the activity of plenipotentiaries. They supervised and audited tax registers, they controlled and, if need be, confiscated estates to which the imperial treasury claimed rights¹⁶. A law which was to limit the abuse of people inhabiting provinces by the *palatini* was already issued in 440; it transferred decision-making on contentious issues to the praetorian prefect, rather than one of the relevant *comites* (*rerum privatarum* or *sacrarum largitionum*). This law, however, was made void in 442¹⁷. The issue was addressed again in 450, when the above mentioned law was passed. In it, the *comes sacrarum largitionum* and *comes rerum privatarum* were forbidden to send *palatini* on tax matters to provinces without a prior consent of the praetorian prefect or, interestingly, Aetius himself¹⁸. This last piece of information may indicate the will to take control over the financial and administrative system of the empire and explains why on the fateful September day in 454 Aetius went to the palace to discuss financial matters.

The law introduced by Valentinian III in June 452 gives evidence of somewhat different actions undertaken by Aetius. The law said that during a worrying time of war (*inter bellicas curas*), Aetius remembered to provide the citizens of Rome with meat, mostly pork¹⁹. As we can see, the scope of

¹⁴ PLRE II, 807.

¹⁵ PLRE II, 471.

¹⁶ R. Delmaire, *Les institutions du Bas-Empire romains de Constantin à Justinien. Les institutions civiles palatines*, Paris, 1995, 122-127.

¹⁷ Nov. Val. 7. 1; Nov. Val. 7. 2.

¹⁸ Nov. Val. 1. 3.

¹⁹ Nov. Val. 36.

Aetius's activity was quite broad and not all of it was closely related to the office of *magister militum* which he held. What is significant is Aetius's involvement in the state's finances, where the situation was tense. The crisis had been particularly strong already in 439, i.e. when the Vandals conquered Carthage and the richest African provinces. The loss of control over northern Africa meant a significant loss of income, which meant that a way had to be found to cover this difference. However, since Gaul was ravaged by a recent war against the Goths, and the situation in Spain must have been similar, the only region where additional income could be found was Italy. From 440 laws limiting privileges and tax allowances started to be introduced. At the same time the emperor granted further privileges to the inhabitants of provinces ravaged by the Barbarians (mostly some African provinces, recovered on the basis of the 442 peace treaty). In this situation restrictions must have concerned mostly property owners in Italy²⁰. In the atmosphere of increasing danger posed by the Huns, Aetius also started to deal with the empire's financial problems, and this case is a good illustration of what his position as the „strong man” of the Western empire meant.

The increase of Aetius's importance could not but be reflected in his relations with emperor Valentinian III. Although it is difficult to find source information on conflicts between the emperor and the *patricius*, certain moves of the imperial court have usually been interpreted as acts of hostility towards Aetius. This is how the fact that the emperor's older daughter was betrothed to Huneric, son of Geiseric, is sometimes interpreted. In the Vandal prince, the emperor supposedly gained a dangerous rival for Aetius whom he hated, and the Vandal army was to counterbalance the *patricius's* Huns. Realising the danger and knowing the emperor's plans, Aetius was supposedly opposed to making peace with the Vandals²¹. However, this was only one possible interpretation of a relatively unknown event. The peace with the Vandals was signed in 442 and although there is no absolute certainty, it seems that one of the agreed matters was the betrothal of the emperor's daughter to Huneric (who was in Italy in 443)²². The proposal was initiated by the Romans. Both the emperor and his family, Aetius and courtiers were very well aware that no Barbarian ruler would be able to resist the temptation to be connected with the imperial family. This is why the betrothal was

²⁰ F. Elia, *op. cit.*, 91-124; T. Stickler, *op. cit.*, 289-299.

²¹ S. I. Oost, *op. cit.*, 260-264; F. Clover, *Flavius Merobaudes. A Translation and Historical Commentary*, Philadelphia, 1971, 54.

²² S. I. Oost, *Some Problems in the History of Galla Placidia*, CPh, 60, 1965, 5-7.

proposed - a means to several ends. Firstly, the engagement, whose logical consequence was a future marriage, stopped Geiseric from aggression, and as a result the citizens of Italy did not have to fear Vandal ships. Secondly, the acceptance of the emperor's proposal forced Geiseric to break his alliance with the Visigoths. Moreover, the prestige which Geiseric gained as a result of his son's betrothal was not enjoyed by any other Barbarian ruler at the time. Both for the emperor and for Aetius it was these direct benefits that must have mattered, which is why they were interested in making peace and betrothing Eudocia to Huneric. It is also worth remembering that at the time of the alliance Eudocia was about 4 years old and it would take a long wait before she reached the appropriate age to get married. If Huneric was indeed to be a rival for Aetius, the emperor had to assume that he would accept his strong position for at least ten more years. This is why the anti-Aetius interpretation of the 442 peace treaty with the Vandals seems rather doubtful.

The real conflict between Valentinian and Aetius broke out a few years later, and it was dramatic. Galla Placidia, the emperor's mother, died in 450. For the last few years of her life she had kept herself in the background, but that did not mean that her influence on her son was completely gone. The same year 450 saw Theodosius II, who ruled in the East, die, and his sister Pulcheria take care of the future of the Eastern empire by marrying Marcian. Valentinian, who was the higher-ranked *Augustus* at the time, did not want to accept this fact and only did so as a result of Aetius's insistence, in a situation which was extremely difficult for the empire. It is difficult to assess what influence these events had on the emperor, but it may be suspected that Aetius's position as the most experienced politician and general in the West must have become even stronger. He was also held in respect as the conqueror of Attila - perhaps a little undermined by the strategy of avoiding direct confrontation during the Huns' invasion of Italy, which did not meet with widespread understanding. In 453 Attila died, and the empire he had created became immersed in bloody internal conflicts. After many years the Roman empire finally got rid of its most powerful rival. The situation within the borders was also stable. In Gaul, the Alans and the Burgundians remained loyal federates. A dangerous tension in the relations with the Visigoths had passed with the death of the aggressive Thorismund, who was replaced by Theodoric II, much more peacefully inclined towards Rome. In Spain, already in 452, Mansuetus and Fronton had entered into an agreement with the Suebi, and two years later Frederic, a brother of the Visigoth leader, acting on behalf of Rome, took care of the Bagaudae. In Africa, Geiseric observed the peace treaty signed years before. Only Britain remained out of the em-

peror's control. In such an advantageous situation, the emperor decided to remove his *patricius*. It is impossible to resist the impression that he could have seen his further role as redundant.

In his chronicle, Prosper of Aquitaine entered information dated at 454 about a conflict (mysterious to the modern reader) between the emperor and the *patricius*, which ended in them taking an oath of mutual allegiance. By way of reconciliation, a marriage was also agreed on between Valentinian's daughter and Aetius's son²³. Although the children's names are not mentioned in Prosper's account, the daughter in question must have been Placidia, Valentinian's younger child, since the older Eudocia had been betrothed to Huneric. It is known from a different account that Aetius's son in question was Gaudentius. The agreement was not to the liking of the eunuch Heraclius, who had become the emperor's „evil spirit”. The following events are unclear, since the manuscripts of Prosper's work cite two different versions. According to one, Heraclius persistently instigated the emperor against Aetius, according to the other it was Aetius who provoked Valentinian, insisting on proceeding with the marriage of their children as soon as possible²⁴. The two versions of events are not necessarily mutually exclusive and the effect of either Heraclius's actions or Aetius's efforts was the same. Aetius died at the hands of the emperor.

It is clear from Prosper's account that Aetius decided to follow in Stilicho's footsteps and become connected to the imperial family (Stilicho had planned the marriage of his son, Eucherius, with Galla Placidia). He probably meant not just to strengthen his own position, but mostly tried to find a way to pass on his power to his son. Aetius himself never strove for imperial power; the position he held fully satisfied his ambitions. However, aged around 60, he could have felt tired and he initiated efforts to introduce his son into the imperial family. The marriage on which Aetius insisted may have been intended to give his son the same position that Flavius Constantius had held, who became a member of the imperial family as *magister militum*.

Prosper's account enables us to surmise that the idea emerged in 454 or just prior to that date. This was the moment when, after stabilising the situation in the state, Aetius's position seemed stronger than ever before. For an experienced politician, it was an excellent opportunity to begin a game for

²³ Prosper, *Chron.* 1373: *Inter Valentinianum Augustus et Aetium patricium post promissae invicem fidei sacramenta, post pactum de coniunctione filiorum, dirae inimitiae convulnerunt...*

²⁴ Prosper, *Chron.* 1373.

even higher stakes. He could also have been influenced by fear that the emperor's other daughter, Eudocia, had reached an age which made it possible to marry her off to Huneric, to whom she was betrothed. Regardless of Aetius's intentions, it quickly turned out that he underestimated the emperor and his determination to decide the marriages of his family members by himself. The *patricius* clearly also failed to take account of the great resentment which the emperor's closest circle felt towards him.

On the 21st or 22nd of September 454, Aetius was summoned to the imperial palace to discuss some financial matters. He was accompanied by a group of officials, among them Boetius, the praetorian prefect of Italy at the time. When the *patricius* was reporting on the finances of the empire, Valentinian unexpectedly accused him of wanting to usurp his power and dealt several blows to Aetius's head. The eunuch Heraclius also actively participated in the crime. After killing Aetius, Boetius and a few other high officials were also murdered. The bodies of the murdered men were displayed in public on the forum, and the emperor hastily convened the Senate. During the gathering, he accused Aetius of planning a rebellion, thus justifying his actions. Envoys were immediately dispatched to the federates living within the border of the Western empire in an attempt to persuade them to keep observing the terms of agreements entered into earlier by Aetius²⁵.

Heraclius's participation in the assassination enables us to point to the *sacrum cubiculum* as the place in which the whole intrigue had been prepared. The „sacred bedchamber” consisted of numerous chamberlains who served in the ruler's private apartments, waited on tables, tended to clothes, prepared baths etc. The banality of their tasks did not diminish their significance and influence, as they had constant and unlimited access to the emperor. Starting with Constantine the Great such tasks were usually entrusted to eunuchs. Some of them, usually those in charge (*sacrum cubiculum praepositus*), gained enormous political influences. The fact that Heraclius was a part of such a community indicates that engineering any plot against Aetius was only possible with the support of a limited group of people closely connected to the emperor in his everyday life. They were the only ones he could trust and only among them could he find people willing to go through with the assassination. No officer participated in the plot, no senators knew about the preparations. Only maintaining confidentiality could guarantee the conspirators success, but to maintain confidentiality, it was essential not to go

²⁵ Ioann. Antioch. *fr* 293. 1. See: G. Zecchini, *op. cit.*, 283; T. Stickler, *op. cit.*, 71-72.

beyond the circle of servants. The sacred bedchamber therefore seems to have been the only place Aetius's influence did not reach²⁶.

It is time to answer the question why Valentinian decided to remove Aetius and why he did it at that particular moment. There is no reason to reject Prosper's account, who made a clear connection between the planned marriage of the emperor's daughter with Gaudentius and Aetius's murder. The emperor, as the famous case of Honoria showed, tried to decide the future of his family by himself and he did not tolerate any meddling in these matters. Aetius's attempt to introduce his son into the Theodosian dynasty was considered by the emperor to be interference into the only area where he had managed to maintain independence. Valentinian found himself in a difficult situation, in which only two ways out were possible. He could give way to pressure from Aetius and so accept the definitive connection of both families, or he could solve the problem radically and finally free himself of Aetius's influence. He chose the latter, winning the support of the eunuchs, who were eager to gain more privileges and influences, to which they did not have access as long as Aetius was alive²⁷.

From the end of September 454 to March of the following year, Valentinian ruled by himself, and Heraclius became his closest advisor. The emperor eschewed appointing a new commander in chief, realising the risk such an appointment carried. However, he did not spare gestures aimed at winning the army's support, he participated in drills, he tried to be in the army's eye. The betrothal of his daughter Placidia to a young, well-connected aristocrat, Anicius Olibrius, was meant to win him allies among senatorial aristocracy²⁸.

All these efforts proved unsuccessful, and the emperor did not manage to win the complete loyalty of the army, whose devotion to Aetius was still considerable. Two Hun warriors, Optila and Thraustila, gave in to Petronius Maximus's persuasion and in March 455 murdered the emperor in the Campus Martius. Heraclius died with him, and the future of the Western empire was called into question²⁹. Aetius, even though he had an unquestionably strong position, never considered removing Valentinian III, realising how significant a ruler from the Theodosian dynasty was for the empire. However, Aetius's murder accelerated the process which ended in the removal of the last male

²⁶ T. Stickler, *op. cit.*, 73-75.

²⁷ G. Zecchini, *op. cit.*, 282; T. Stickler, *op. cit.*, 79.

²⁸ Ioann. Antioch. *fr.* 293. 1; Sid. Apoll. *Carm.* 5. 306-307. F. Clover, *The family and Early Career of Anicius Olybrius, Historia*, 27, 1978, 169-196.

²⁹ S. I. Oost, *Galla Placidia...*, 304; G. Zecchini, *op. cit.*, 284.

descendant of this dynasty. What followed was an avalanche of events which symbolically ended in 476, when the last Western emperor was stripped of his power. For later observers what happened after Aetius's death was in stark contrast to the situation at the time of his dominance at the court. This is probably why Byzantine historians ascribed so much significance to Aetius's murder. Marcellinus Comes wrote that with Aetius's death the Western empire collapsed and no one was able to restore it. Other historians called Aetius the last of the Romans. Eastern historians recorded an anecdote which, even if not true, reflects their point of view well. After Aetius was murdered, the emperor reportedly asked a Roman whether his removal was a good thing or a bad thing. The man supposedly answered: „I am ignorant, sir, of your motives or provocations; I only know that you have acted like a man who has cut off his right hand with his left.”³⁰

SOURCES

Greg. Tur. *HF*: *Gregorii episcopi Turonensis, Decem libri historiarum [Historia Francorum]*, ed. R. Buchner, 2 vol. Berlin, 1967.

Ioann. Antioch.: *Ioannis Antiocheni Fragmenta ex Historia chronica*, introduzione, edizione critica e traduzione a cura di U. Roberto, Berlin-New York, 2005.

Marc. Chron.: Marcellinus, *Chronicon*, ed. Th. Mommsen, *MGH AA*, vol. XI, Berlin, 1894.

Nov. Val.: ed. *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes*, ediderunt Th. Mommsen et P. M. Meyer, vol. 2, Berlin, 1962.

Procop. *De bello Vand.*: Procope, *La guerre contre les Vandales*, tr. D. Roque, Paris, 1990.

Prosper Chron.: Prosper Tiro, *Epitoma chronicon*, ed. Th. Mommsen, *MGH AA*, t. IX, Berlin, 1892.

Sid. Apoll. *Carm.*: Sidoine Apollinaris, *Poèmes*, éd. A. Loyen, Paris, 1960.

³⁰ Marc. Chron., ad a. 454. 2; Procop., *De bello Vand.* 1. 4. 16-28; Ioann. Antioch. fr. 293. 2.

LES DOCUMENTS ECRITS RELATIFS AUX VOIES DE COMMUNICATION EN MESIE SUPERIEURE

Vladimir P. PETROVIĆ
(Académie serbe des Sciences et des Arts,
L'Institut des études balkaniques, Belgrade)

1. Introduction géographique et historique

La péninsule balkanique a longtemps été considérée comme un territoire difficilement franchissable, en raison de ses nombreuses montagnes couvertes de forêts denses et de ses terrains peu abordables. Cependant, la région est sillonnée par les vallées du Danube et des rivières Morava, Vardar, Nišava, Timok, Toplica, Drim, etc., qui ouvrent des franches voies de communication. Les cours de ces rivières creusent dans les rochers des défilés étroits, en reliant les bassins spacieux et fertiles, qui ont depuis toujours attiré différentes communautés humaines. Les massifs et les sommets montagneux en bordure des bassins abondent souvent en ressources minières et fournissent une bonne source de matières premières nécessaires au développement de la métallurgie et à la stimulation du commerce. La construction d'un réseau de voies de communication terrestres ou fluviales compte, sans aucun doute, parmi les réalisations les plus marquantes des bâtisseurs romains. Visant à faciliter le mouvement des hommes et des marchandises, les voies romaines apparaissent selon un plan préconçu, qui s'adapte autant que possible au relief et emprunte souvent le tracé des voies de communication déjà en usage à l'époque préromaine. C'est d'abord pour assurer le déplacement rapide des troupes et de la logistique à l'époque des grandes conquêtes, que le réseau routier romain se développe. Une fois la domination de Rome établie, le caractère économique et marchand des routes s'affirme; leur rôle dans l'organisation du système postal de l'Empire, *vehiculatio*, est également significatif¹.

¹ Le service postal de l'Empire romain fut créé à l'époque d'Auguste. Comme le signale Suétone (Suet., August. XLIX, 3), dans chaque province, des jeunes gens étaient postés à intervalles rapprochés le long des routes principales, les *viae publicae*, et se transmettaient

Le sujet traité dans cet article sont les documents écrits relatifs aux voies de communication en Mésie Supérieure. Le texte se rapporte surtout aux quelques unes des plus importantes routes romaines mentionnées dans des itinéraires et des sources épigraphiques.

La province de Mésie Supérieure a une histoire propre et une structure militaire et administrative séparée² durant une période relativement courte, entre 86 et 272 après J.-C.³. Les circonstances en Mésie Supérieure dépendent largement de plusieurs facteurs importants: diversité ethnique, position géographique, terrains divers, mais principalement de l'abondance des sources minérales. Selon les notes d'un légiste romain Saturninus du IIe siècle, la province de Mésie Supérieure est considérée comme une terre abondante en richesse minérale au même titre que l'Afrique *proconsularis* s'appelait un grenier⁴. A part des territoires militaires, des domaines municipaux et privés, la province est divisée en quatre unités principales portant les noms des tribus locales: *Dardani* (Dardania)⁵ au sud et les *Tricornienses*, *Picens* et *Moesi* au nord (*Ripa Danuvii*)⁶.

2. Réseau routier et les sources épigraphiques

Le développement du réseau routier sur le territoire de Mésie Supérieure se déroule parallèlement aux conquêtes romaines. La construction des routes est dictée en premier lieu par des raisons militaires et les conquêtes, ensuite par les motifs économiques et commerciaux. Les principales voies de circulation sont inscrites dans des itinéraires, néanmoins il existe aussi un grand nombre de routes vicinales.

Au croisement des itinéraires antiques, donc des principaux axes trans-balkaniques qui traversent la province de la Mésie se trouve la ville de *Naissus* (Niš) fondée par les Romains après leur victoire sur les Dardaniens. Il s'agit

les messages l'un à l'autre. Pour un examen approfondi du fonctionnement de la poste impériale romaine, voir M. Vasić, G. Milošević, *Mansio Idimvm*, Beograd, 2000, 129–133.

² S. Dušanić, *Army and Mining in Moesia Superior*, dans *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit*, Stuttgart, 2000, 343.

³ *Ibidem*.

⁴ Dig., 48.19.16., 9–10 (Saturninus): *evenit, ut eadem scelera in quibusdam provinciis gravius plectantur, ut in Africa messium incensores, in Mysia (!) vitium, ubi metalla sunt, adulteratoris monetae*.

⁵ Plin. et Ptolémée ont identifié la Dardanie à l'entière partie méridionale de la Mésie Supérieure, Plin., *Nat.* III 149; Ptol., III, 9, 2; III, 9, 4.

⁶ S. Dušanić, *Roman mining in Illyricum: historical aspects*, dans *Dall' Adriatico al Danubio – L'Ilirico nell'età greca e romana*, Cividale del Friuli, 2003, 256.

d'un centre municipal, commercial et militaire qui devient particulièrement important dans l'Antiquité tardive, au temps de Constantin le Grand qui naquit et grandit à *Naissus*⁷. Au IVe siècle, la ville est un important centre épiscopal. Dévastée par les Huns en 441, elle est reconstruite à l'époque de Justinien. Les Slaves la conquièrent vers la fin du VIe siècle. La ville est au carrefour des voies de communication suivantes: *Singidunum–Viminacium–Naissus–Serdica–Constantinopolis*, *Lissus–Naissus–Ratiaria* et *Naissus–Scupi* (fig. 1).

Viminacium – Naissus – Serdica – Constantinopolis

L'importance de la route *Viminacium–Naissus–Serdica–Constantinopolis*, liaison naturelle la plus courte entre l'Europe et l'Orient, est reconnue dès le début de la protohistoire et de l'Antiquité. Dans l'Antiquité, c'est une route commerciale et militaire connue sous le nom de *via militaris*. Elle quitte la région danubienne à *Singidunum* (Belgrade), puis se dirige vers *Viminacium* (Kostolac) et continue vers le sud, le long de la vallée de la rivière Velika Morava (Margus) jusqu'à *Naissus*. La route dévie ensuite vers l'est et, par la vallée de la rivière Nišava, mène à *Serdica* (Sofia) et à *Constantinopolis* (Istanbul). Nombreuses cités ont été érigées le long de cette route, ce dont témoignent les itinéraires qui énumèrent les relais sous les noms de *mutationes* (de moindre importance où il était possible de changer des chevaux), *mansiones* (où il était possible de passer la nuit et de s'approvisionner en nourriture etc.) et *civitas* (les cités). La suite de notre texte donne des extraits d'itinéraires en relation avec le territoire de la Mésie Supérieure, qui décrivent cette route importante (Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini, Itinerarium Hierosolymitanum et Ravennatis anonymi cosmographia – Anonymi Ravennatis).

Tabula Peutingeriana, segm. VI: Singiduno XVI Tricornio XII Monte Aureo XIV Margum Fl. X Viminatio XVIII Municipio X Iovis Pago XII Idimo XVI Horrea Margi XVII Presidio Dasmini XV Praesidio Pompei XII Gramrianis XIII Naisso XXIII Romesiana XXV Turrib(us).

Itinerarium Antonini, 132.1-135.2: Singiduno castra XXIV Aureo monte VI Vinceia VIII Margo XXIV Viminacio XVIII Municipio XXVII Idimo XVI Horreo Margi XXXIII Pompeis XXIV Naisso XXV Remisiana XVIII Turribus.

⁷ Anon. Vales. II, 2.

Itinerarium Hierosolymitanum, 563.13-566.8: civitas Singiduno VI mutatio Ad Sextum VI mutatio Tricornia castra VII mutatio Ad Sextum Miliarem VI civitas Aureo Monte VI mutatio Vingeio VIII civitas Margo X civitas Viminacio VIII mutatio Ad Nonum VIII mansio Municipio X mutatio Iovis Pago VII mutatio Bao VIII mansio Idomo VIII mutatio Ad Octavum VIII mansio Oromago XII mutatio Sarmatorum XI mutatio Cametas VIII mansio Ipompeis XII mutatio Rapiana XII civitas Naisso XII mutatio Redicibus VII mutatio Ulmo VIII mansio Romansiana VIII mutatio Latina VIII mansio Turribus.

Ravennatis anonymi cosmographia, IV, 7: Pago Orrea Margi Dasmini Pompeis Crambianis Naisson Romessiana Turribus.

Il faudrait aussi mentionner quatre bornes milliaires concernant cette voie:

Lieu de découverte: Bračín (*Praesidium Dasmini*).

Datation: 249-250.

Publication: *IMS*, IV, 124.

Texte: *Imp(eratori) Caes(ari) C(aio) | Messio Q(uinto) Tr[aia]|no Decio P(io)*

F(elici) In|victo Aug(usto) p(ontifici) [m(aximo)] |⁵ trib(unicia) potesta[te] | co(n)s(uli) proco(n)s(uli) | p(atri) p(atriae) et Q(uinto) Herenn[io] | Etrusc{i}o

M[essio] | Decio nob(ilissimo) |¹⁰ Caes(ari) et Here[nniae] | Etruscill(a)e [coniugi] |

d(omini) n(ostri) Aug(usti) Imp[eratoris].

Lieu de découverte: Čuprija (*Horreum Margi*).

Datation: 253.

Publication: *CIL*, III, 8268; *IMS*, IV, 123.

Texte: *Imp(eratori) Caes(ari) P(ublio) Lici{i}|n{n}io Valerian|o Pio Felic[i In]v|icto*

Aug(usto) p(ontifici) m(aximo) t(ribunicia) p(otestate) |⁵ p(atri) p(atriae) co(n)s(uli)

pro|co(n)s(uli) | et Imp(eratori) Caes(ari) P(ublio) Li{nvi}|(c)inio

Gall(ie)nio P(io)

F(elici) | Invict(o) Aug(usto).

Lieu de découverte: Vrtište (près de *Naissus*).

Datation: 244-249.

Publication: *IMS*, IV, 125.

Texte: *Imp(eratori) [Caesari] | M(arco) Iul(io) Phil[ippo] | P(io) F(elici)*

Invic[to]

Aug(usto)] | pontif[ici max(imo)] |⁵ pat(ri) pat(riae) | trib(unicia) [pot(estate)

co(n)s(uli)] | pro[cons(uli) et] | Marc[iae Otaciliae] | Sever[ae

sanctis]]¹⁰[simae

Aug(ustae) matri] | [castrorum - - -.

Lieu de découverte: Ritopek (*Tricornium*).

Datation: 239-300.

Publication: *AE*, 1977, 723.

Texte: *]I col(onia) | S(ingidunensis) Q(uinto) Ulpio DAP le[g(ato)*

Au[g(usti)] p(ro)p(raetore)

Pour le sujet traité, il est assez important de mentionner également la station ***mutatio Iovis Pagus***⁸. Selon la Table de Peutinger (Tabula Peutingeriana), elle se trouve à 28 milles (41 km) de Viminacium. Felix Kanitz⁹, qui a parcouru les Balkans au XIXe siècle, a noté qu'il y a vu des ruines de forme rectangulaire avec des tours circulaires au quatre angles. De cet endroit est issue une inscription qui mentionne *Fl(avius) Dalmatius, p(rae)p(ositus)*¹⁰. Ce nom rappelle celui du frère de Constantin I. Le titre de *praepositus* était accordé autant aux officiers de l'armée qu'aux civils de l'administration publique; on peut ainsi considérer qu'ici il s'agit d'un *praepositus mutationis*, c'est-à-dire que *Iovis Pagus* pourrait être une station postale de la *vehiculatio*¹¹. Les *praepositi* liés à la *vehiculatio* sont mentionnés dans les lois des années 334 ou 335, 378 et 412 ce qui permet de dater cette inscription au IVe siècle.

Selon Procope, la station de ***mutatio Sarmatae***, aurait été le premier relais situé dans la région de la ville de *Naissus*¹². Il donne cette même indication pour la localité suivante en direction de *Naissus*, ***Praesidium Dasmini***

⁸ TIR, L-34, Aquincum, 67.

⁹ Ф. Каниц, *Србија: земља и становништво* (*Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von den Römerzeit bis zur Gegenwart*), Београд, 1989, 227.

¹⁰ *CIL*, III, 13810 = *IMS*, II, 143, *D(is) M(anibus) Fl(avius) Dalmatius | p(rae)p(ositus) vicsit(!) annis LX | per instantiam | [- - -.*

¹¹ M. Vasić, G. Milošević, *op. cit.*, 148-154.

¹² Procop., *De aedif.* IV, 4, 122, 33.

(village Bračin)¹³, d'où provient la borne milliaire datée en 249-250¹⁴. Le relais suivant, **Praesidium Pompei** (village Rutevac)¹⁵, pourrait, selon les recherches épigraphiques concernant la *cohors I Aurelia Dardanorum*¹⁶, et avec une assez grande probabilité, être situé sur le territoire de *Naissus*. La présence de formations militaires, telles que les milices locales, était indispensable dans les régions environnantes de *Naissus*, menacées par les brigands – *latrones Dardaniae* – qui attaquaient les convois, les commerçants et dévastaient les propriétés autour des stations fortifiées¹⁷. Nous trouvons des informations sur ces *latrones* dans la biographie de Marc Aurèle¹⁸. Une route locale, *via vicinalis*, partait de *Praesidium Pompei* en direction de *Timacum Maius* (Niševac ou Knjaževac) et, ensuite, de la vallée de la rivière Timok¹⁹.

La ville suivante sur la route, après *Naissus*, était **Remesiana** (Bela Palanka)²⁰, qui a probablement obtenu le statut de *municipium* à l'époque de Marc Aurèle. La ville a été fondée sur des terres riches en minerais et était le point de départ de deux routes locales. La première allait vers le sud, en direction des régions minières de Vlasina et de *Pautalia* (Ćustendil)²¹ et l'autre rejoignait au nord, par la vallée de la rivière Svrljiški Timok, la route *Naissus–Ratiaria*²². *Remesiana* est connue en tant que centre épiscopal d'une vaste

¹³ Procop., *De aedif.* IV, 4, 122, 47.

¹⁴ *Imp(eratori) Caes(ari) | C. Messio Q(uinto) Tr[ai]a]no Decio P(io) F(elici) In|victo Aug(usto)p(ontifici) [m(aximo)] |⁵ trib(unicia) potesta[te] | co(n)s(uli) proco(n)s(uli) | p(atri) p(atriciae)et Q. Herenn[io] | Etrusc[i]o M [essio] | Decio nob(ilissimo) |¹⁰ Caes(ari) et Here[n]niae] | Etruscille (!) [coniugi] | d(omini) n(ostri) Aug(usti) imp[eratoris]*, P. Petrović, *IMS*, IV, Beograd, 1979, 130, n° 124.

¹⁵ TIR, K–34, Naissus, 103; П. Петровић, *Ниш у античко доба (Niš in Ancient Times)*, Ниш, 1976, 93.

¹⁶ P. Petrović, *IMS*, IV, 25; 114, n° 94.

¹⁷ Pour *latrones Dardaniae*, *HA*, Marci 21, 7; A. Mócsy, *Latrones Dardaniae, AAntHung*, XVI, 1968, 1–4, 351–354; S. Dušanić, *op. cit.*, 347–352. Pour la station *Praesidium Pompei*, TIR, K–34, Naissus, 103; P. Petrović, *op. cit.*, 25.

¹⁸ *HA*, Marci 21, 7.

¹⁹ V. P. Petrović, V. Filipović, *Newly-discovered Traces of the Roman Naissus-Ratiaria Road and the Problem of Locating Two Timacum Stations, Balcanica*, XXXVIII, Beograd 2007, 29–44.

²⁰ TIR, K–34, Naissus, 108; П. Петровић, *op. cit.*, 94–103; P. Petrović, *op. cit.*, 51–57; V. Petrović, *Une inscription romaine tardive païenne de Remesiana (Province de Dacia Mediterranea)*, *Phoënix*, Rio de Janeiro, 2000, 346–359.

²¹ TIR, K–34, Naissus, 98.

²² P. Petrović, *op. cit.*, 52; V. P. Petrović, V. Filipović, *op. cit.*, 29–44.

région et le lieu de naissance de l'évêque Nikéta (366-414 après J.-C.), qui répandait le christianisme arien parmi le peuple thrace de Besses²³.

L'itinéraire de la route *Via militaris* quittait le territoire de la Mésie Supérieure et passait en territoire thrace, quelque part entre les localités *Remesiana* et *Turres* (Piroth). Tout porte à croire que cette limite se situait après *mutatio Latina*, dernière localité où était parlé le latin, contrairement aux régions hellénophones situées plus à l'Est²⁴.

Lissus – Naissus – Ratiaria

Selon le témoignage de la Table de Peutinger, la voie romaine *Lissus – Naissus – Ratiaria* reliait la littoral adriatique avec la région autour de *Naissus*, plus largement la partie centrale des Balkans et le limes danubien. Cet itinéraire routier majeur de l'antiquité romaine indique en effet les stations suivantes: *Lissum XXX Ad Picaria XXX Creveni XVII Gabuleo XXX Theranda XXV Viciano XIX Vindenis XX Ad Fines XX Hammeo VI Ad Herculem XIV Naisso XXVII Timaco Maiori X Timaco Minori XXVII Combustica XXVII Ratiaria*. D'après la Table, la distance entre *Lissus* et *Ratiaria* était de 292 milles (c'est-à-dire environ 445 km). Du point de vue administratif, cette importante route romaine commençait en Dalmatie dans les ports adriatiques d'*Apollonia* et de *Dyrrachium*, sur le territoire de l'actuelle Albanie. Elle traversait la Dardanie pour s'avancer en direction de *Ratiaria* (le limes de Danube) par la vallée de la rivière Timok. C'était là le chemin le plus court, et ce pour une intense circulation dans les deux sens, entre, d'une part, la capitale de l'Empire et, d'autre part, les Balkans centraux et le bassin du Danube. Il était en effet très facile de gagner, depuis Rome, le port de *Brundisium* d'où hommes et chargements rejoignaient par bateaux les ports adriatiques d'*Apollonia*²⁵ et de *Dyrrachium*²⁶. Des routes terrestres (dont un tronçon de la célèbre *Via Egnatia*²⁷) menaient ensuite, via *Lissus* et

²³ A. E. Burn, *Niceta of Remesiana*, Cambridge, 1903; П. Петровић, *op. cit.*, 102; P. Petrović, *op. cit.*, 52; V. Petrović, *Une inscription romaine tardive païenne de Remesiana (Province de Dacia Mediterranea)*, dans *Actes de la Conférence de la Fédération internationale des associations d'études classiques*, Athènes, 2004, 277–284.

²⁴ V. P. Petrović, *Дарданија у римским путинепарима (Dardanie dans les itinéraires romaines)*, Београд, 2007, 80.

²⁵ TIR, K-34, Naissus, 16.

²⁶ TIR, K-34, Naissus, 50.

²⁷ TIR, K-34, Naissus, 51; M. Fasolo, *La via Egnatia I, Da Apollonia e Dyrrachium ad Herakleia Lynkestidos, Viae publicae romane*, 1, Roma, 2003.

Naissus, à *Ratiaria* ou à *Viminacium* au nord²⁸, c'est-à-dire au *limes* danubien. Il importe ici de souligner que la voie *Lissus* – *Naissus* – *Ratiaria* permettait aussi de relier la vallée du Danube et la Dardanie avec la province de Macédoine, la mer Egée et *Thessalonica*, grâce à sa jonction avec la route *Naissus* – *Scupi* dont on va parler un peu plus tard²⁹.

Une inscription de l'époque d'Hadrien, trouvée aux alentours de *Viminacium*, est venue compléter ce que l'on savait du tronçon de la voie romaine *Lissus* – *Naissus*, de son articulation avec le tracé *Naissus* – *Scupi* et de l'ancienneté des routes romaines trans-balkaniques en général. Son texte fait état d'une *Via Nova*³⁰ qui mène de *Viminacium* à *Scupi*³¹ et *Thessalonica* en passant par *Naissus*, et à laquelle se rattache un *compendium* (raccourci) dont le rôle pourrait être, d'une part, de permettre à l'armée de faire mouvement le plus rapidement possible entre la côte adriatique et la frontière sur le Danube, et d'autre part, d'assurer dans des conditions optimales le transport des métaux jusqu'à la capitale. Selon toute vraisemblance, cette *Via Nova* aurait été la route *Viminacium* – *Naissus* – *Scupi*, tandis que le *compendium* aurait été le segment de la voie *Lissus* – *Naissus* jusqu'à la station de *Vicianum*³².

²⁸ TIR, L–34, Aquincum, 119; M. Mirković, *IMS*, II, Beograd, 1986, 21–59.

²⁹ D'après la *Tabula Peutingeriana*, à *Hammeum* (Prokuplje) sur l'axe *Lissus* – *Naissus*, la route bifurquait vers le sud, en direction de *Scupi*. Pour A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest, 1970, 18 sq., l'embranchement se trouvait bien à la station de *Hammeum*; M. Mirković prolonge le tracé commun des voies *Lissus*–*Naissus* et *Naissus*–*Scupi* jusqu'à la station de *Vicianum*, non loin de la ville d'*Ulpiana*, près d'Ugljari ou de Čaglavica aux environs de Priština, M. Мирковић, *Римску ным Naissus–Scupi u станица Ad Fines*, *ŽAnt*, 10, 249–257.

³⁰ [Imp. Caes]ar | Divi Tr[ai]ani Parthici f. | d[iv]i Nervae | [n]epos Tr[ai]anus Hadrianus Aug. pont. max. | [trib. pot. --- c]os. III p. [p.] | [per --- leg. Aug. pr. pr. ?viam] novam qua[e coe (?)] [pta a divo patre suo Traia]no compen[dio] | [facto per m.p. ---] a Ma[r]go flumine | in Dardania[m] | [direxit? et munivit? ita ut vehicula?] commeare | [possint ---] fe[cit], M. Mirković, *op. cit.*, 85–86, n° 50. Il existe plusieurs interprétations possibles de la 7e ligne, la plus vraisemblable serait: *a Ma[re Hadriano (Hadriaco vel sim.)]*, S. Dušanić, *The Frontier and the Hinterland: the Rôle of Scupi in Domitian's Wars on the Danube*, in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, 48, note 61. Le *compendium* reliait donc la mer Adriatique (*Mare Hadriacum*), plutôt que la rivière Morava (*Margus*), avec la Dardanie (?).

³¹ Des milliers de l'époque d'Hadrien attestent que la *Via Nova* arrivait jusqu'à *Scupi*, B. Dragojević-Josifovska, *IMS*, VI, Beograd, 1982, 155, n° 195; 157, n° 199 et M. Speidel, *The Road to Viminacium*, *AVes*, 35, 1984, 339–341.

³² Voir *supra* note 29. La voie *Lissus* – *Naissus* était certainement nettement plus courte que le tracé de la *Via Egnatia*, par laquelle on pouvait rejoindre *Scupi* et *Naissus* via *Lychnidus* et *Thessalonica*, se reporter à la carte TIR, K–34, *Naissus*.

La construction de la voie de communication *Lissus – Naissus – Ratiaria*, dont les itinéraires antiques font état, remonte à une époque très ancienne, peut-être même aux premières décennies du Ier siècle après J.-C. Cependant, tout porte à croire que la route romaine suivait le tracé d'une voie préromaine antérieure, de sorte qu'au lendemain de la conquête romaine il n'est question que d'une continuation de la circulation sur cet axe³³. Ce renforcement précoce du réseau routier à l'époque romaine s'explique par la grande importance stratégique des routes. De nombreuses légions ont emprunté la voie *Lissus – Naissus – Ratiaria* au temps où Rome affermissait son autorité dans les Balkans centraux et à l'heure où l'Empire établissait sa frontière sur les rives du Danube. Le fait que des villes importantes, comme *Municipium Dardanorum*³⁴ et *Ulpiana*, à l'ouest de la Dardanie (en Mésie Supérieure), se trouvent à l'écart de son itinéraire, témoigne, lui aussi, de l'ancienneté de la route. En l'occurrence, ces villes ont été édifiées, après la construction de l'axe principal de circulation. Au lendemain de son intégration dans l'Empire, la Dardanie voit un rapide développement de diverses activités économiques, en premier lieu l'exploitation à grande échelle des ressources minières³⁵. Simultanément, cette apparition de nouveaux centres urbains autour des gisements déjà connus ou des zones d'extraction nouvellement établies fait qu'au cours des IIe et IIIe siècles après J.-C., la voie de communication perd son caractère essentiellement militaire du Ier siècle après J.-C. pour jouer désormais un rôle économique majeur³⁶. L'éloignement de certaines régions riches en ressources naturelles par rapport à la voie d'origine impose à son

³³ Les échanges, en Dardanie préromaine, se faisaient essentiellement par la vallée de la rivière Drim, jusqu'aux colonies grecques sur les rives de l'Adriatique (Apollonia, Dyrrachium), et à l'est par les vallées des rivières Vardar et Strumica, en direction de la Macédoine, Н. Тасић, *Гвоздено доба*, dans *Археолошко благо Косова и Метохије: од неолита до раног средњег века*, I, Београд, 1998, 214 et М. Јоцић, *Римски пут Nissus–Lissus у Горњој Мезији*, *Нишки зборник*, 11, Ниш, 1982, 71–78.

³⁴ TIR, K–34, Naissus, 89; E. Čerškov, *Municipium D.D. kod Sočanice*, Београд, 1965; idem, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Београд, 1969.

³⁵ Sur les exploitations minières en Dardanie de Mésie Supérieure à l'époque romaine, voir S. Dušanić, *Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior*, ANRW, II, 6, Berlin – New York, 1977, 52–94; idem, *Iz istorije rimskog rudarstva u Gornjoj Meziji*, *AVes*, XXVIII, 1977, 163–179; idem, *Организација римског рударства у Норичу, Панонији и Горњој Мезији*, *Историјски гласник*, 1–2, Београд, 1980, 7–56; idem, *Epigraphical Notes on Roman Mining in Dardania*, *Starinar*, XLV–XLVI, 1995, 27–34; idem, *op. cit.*, dans Kaiser, *Heer und Gesellschaft*, 2000; idem, *Roman mining in Illyricum: historical aspects*, dans Dall' *Adriatico al Danubio – L'Ilirico nell'età greca e romana*, Cividale del Friuli, 2003, 247–270.

³⁶ Le *compendium* témoigne peut-être aussi de cette évolution, voir supra note 31.

tour la création de tout un réseau de routes secondaires pour permettre au mieux le transport des minerais et d'autres matières premières. Ainsi, grâce à l'abondance des minerais et suite à l'essor de l'exploitation minière, l'ensemble de ce réseau était dans une large mesure emprunté par de précieux chargements de métaux acheminés vers d'autres parties de l'Empire. À cet égard, la présence de troupes devient indispensable, comme celle de la *cohors I Aurelia Dardanorum* dans les environs de *Naissus* ou *cohors II Aurelia Dardanorum* à *Timacum Minus*. Ce type de milice locale protégeait les routes des brigands, les *latrones Dardaniae*, qui pillaient convois et marchands et ravageaient les exploitations aux alentours des postes fortifiés³⁷.

* * *

Les stations ***Ad Picaria***³⁸, 30 milles de *Lissus* (Puka?), ***Creveni***³⁹, 60 milles de *Lissus* (Spaž, Vau i Dajes) et ***Gabuleum***⁴⁰, 77 milles de *Lissus*, sont situées dans le territoire de l'Albanie contemporaine. Cependant, il est nécessaire de mentionner que l'emplacement de *Gabuleum* en littérature scientifique est resté indéfini jusqu'à présent. Il n'est pas certain que cette station se trouvait dans le secteur de la petite ville de Kuks en Albanie ou était à proximité du village moderne de Kušnin ou de Dobrušta qui sont les points les plus à occidentaux de la présence des légions de Mésie Supérieure, fait confirmé par plusieurs inscriptions de *beneficiarii consulares*⁴¹. Il est important de préciser que le village de Dobrušta est situé à la frontière actuelle de la Serbie et de l'Albanie qui semble identique à la frontière entre la Dardanie en Mésie Supérieure et la Dalmatie, selon les données de la géomorphologie et de l'épigraphie⁴².

Les stations ***Theranda*** (Suva reka, Ljubižda)⁴³, ***Vicianum*** (près d'Ulpiana, Priština)⁴⁴, ***Vindenae*** (Podujevo) sont situées⁴⁵, probablement, en

³⁷ Sur les *latrones Dardaniae*, voir A. Mócsy, *Latrones Dardaniae* et S. Dušanić, *op. cit.*, dans *Kaiser, Heer und Gesellschaft*, 2000, 347–352.

³⁸ Tab. Peut.; TIR, K–34, *Naissus*, 12.

³⁹ Liv. 44, 30; Tab. Peut.; Geogr. Rav. IV, 16; TIR, K–34, *Naissus*, 37.

⁴⁰ Tab. Peut.; M. Joцић, *op. cit.*, 75.

⁴¹ N. Vulić, *Антички споменици наше земље, Споменик*, LXXI, Београд, 1931, n° 321: *VII Claudia*, n° 325: *IV Flavia*, de village de Dobrušta.

⁴² F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*, Sarajevo, 1969, 150.

⁴³ TIR, K–34, *Naissus*, 124.

Dardanie dans la Mésie Supérieure ce qui correspond au territoire de la Serbie actuelle, c'est-à-dire, à Kosovo et Métochie. Parmi ces stations, il serait important pour notre sujet de mentionner que, selon M. Mirković, une partie de la route romaine bifurquait de *Vindenae* vers la ville de Scupi ce qui s'oppose aux données de la Table de Peutinger⁴⁶.

Les trois dernières stations sur la tronçon vers *Naissus*, *Ad Fines* (Kuršumlija)⁴⁷, *Hammeum* (Prokuplje)⁴⁸ et *Ad Herculem* (Žitorađa)⁴⁹ situées dans la vallée de la rivière Toplica, se trouvaient très probablement sur le territoire municipal de *Naissus*.

D'après la Table de Peutinger, la station d'*Ad Fines*⁵⁰ se trouvait à 40 milles (60 km) de *Naissus*, non loin de l'emplacement actuel de la petite ville de Kuršumlija. Son nom suggère que cette station se trouvait à la limite orientale du bassin minier de la rivière Ibar, dont le centre se trouvait à *Municipium Dardanorum* (Sočanica). Le poste douanier (?) voisin d'*Aquae Bas.* (Kuršumlijska Banja)⁵¹, marquait ainsi le point de contact entre le territoire municipal de *Naissus* et les terres impériales⁵². La fouille de vestiges d'édifices romains et d'une nécropole de l'antiquité tardive, avec tombeaux maçonnés, aux abords de cette station⁵³ s'est, entre autre, soldée par la découverte d'une

⁴⁴ TIR, K-34, Naissus, 131; Geogr. Rav., *Beclano*; *RE*, VIII, A 2045; M. Mirković, *op. cit.*, *ŽAnt*, 10, 249 sq.; F. Papazoglu, *op. cit.*, 154, 214, 193; A. Mócsy, *Gesellschaft...*, 22, 25.

⁴⁵ TIR, K-34, Naissus, 132; *RE*, IX, A 25; F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*, I-II, Wien, 1892, 118; K. Miller *Itineraria Romana: Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, 557; N. Vulić, A. v. Premerestein, *Антички споменици у Србији*, *Споменик*, XXXVIII, Београд, 1900, 25; E. Čerškov, *Oko problema komunikacija i položaja naselja na Kosovu i Metohiji u rimskom periodu*, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije*, II, Priština, 1957, 68.

⁴⁶ M. Mirković, *op. cit.*, *ŽAnt*, 10, 249 sq.

⁴⁷ TIR, K-34, Naissus, 11.

⁴⁸ TIR, K-34, Naissus, 61.

⁴⁹ TIR, K-34, Naissus, 11-12.

⁵⁰ TIR, K-34, Naissus, 11.

⁵¹ P. Petrović, *IMS*, II, 118, n° 104: l'autel de Kuršumlijska Banja que le *ser(vus) vilic(us)* du poste douanier (?) d'*Aquae Bas.*, a consacré à la divinité du nom de *Dar(dania)*. Manifestement, la station d'*Aquae Bas.* se trouvait là où se trouve aujourd'hui Kuršumlijska Banja, cf. S. Dušanić, *op. cit.*, *AVes*, XXVIII, 70, 72-73. A propos de la vignette de Kuršumlijska Banja sur la Table de Peutinger, voir M. Mirković, *op. cit.*, *ŽAnt*, 10, 249 sq.

⁵² С. Душанић, *op. cit.*, dans *Историјски гласник*, 1-2, 28-29.

⁵³ Sur l'emplacement des vestiges d'*Ad Fines*, voir F. Kanitz, *Römische Studien...*, 117 sq.; M. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд, 1951, 151; Ђ. Стричевић, *Рановизантијска црква код Куршумлије*, *Зборник Византолошког*

borne milliaire dont le texte simple, *mil(ia) II*, permet déjà de conclure à la présence d'une agglomération à proximité⁵⁴. Par la suite, une monnaie d'argent de *Dyrrachium* trouvée sur le site même d'*Ad Fines*⁵⁵ est venue indiquer l'existence d'un lien évident entre la voie *Lissus – Naissus* et cette cité portuaire de la côte⁵⁶.

Plus avant, des monuments votifs ont été découverts à Kuršumlijska Banja (Aquae Bas.), à environ 12 km de Kuršumlija⁵⁷. Ajoutons aussi qu'à côté de la voie romaine, qui suivait la vallée de la Toplica, se trouve la localité actuelle de Pločnik⁵⁸ où les restes d'une nécropole et des thermes romains ont été mis au jour⁵⁹. Il importe de souligner un autre aspect du travail archéologique lié au territoire de Kuršumlija. Les données dont on dispose indiquent en effet qu'à l'époque antique, l'exploitation minière était à la base de la vie économique de la vallée de la Toplica et, plus largement, de toute la région qui s'appuie sur les contreforts orientaux de la montagne de Kopaonik et le bassin minier de Lece. En témoigne le lingot de plomb, *massa plumbea*⁶⁰, qui porte le sceau *Metallo Imp(eratoris) Aug(usti) Q(vinti) G(norii)* et peut ainsi être rapproché des rares lingots provenant des mines impériales répertoriés jusqu'à présent sur le territoire de l'Empire. Quant à

института, 2, Београд, 1953, 191. Mirjana Ljubinković a dirigé pendant de nombreuses années les recherches sur la nécropole.

⁵⁴ Jusqu'à récemment, on considérait que deux bornes milliaires avaient été découvertes à cet endroit: l'une publiée par Đorđević, cf. T. Ђорђевић, *Поред Топлице, путописне белешке од Тух. Р. Ђорђевића, Братство*, 7, Београд, 1896, 60 et *CIL*, III, 14595, et l'autre signalé par Vulić, cf. Н. Вулић, *Антички споменици у Србији, Споменик*, XLVII, Београд, 1909, 164, n° 101; la première a été lue *MIL IX* (Đorđević) et la seconde *mil(ia) II* (Vulić). Compte tenu des emplacements où elles ont été découvertes et des similitudes de leurs dimensions respectives, il s'agit à l'évidence du même monument; la lecture qu'en a faite Vulić semble la plus vraisemblable, cf. P. Petrović, *IMS*, IV, 132, n° 128.

⁵⁵ М. Ст. Ризнић, *Разне вести: Поклони Српском археолошком друштву, Starinar*, I, 1884, 84.

⁵⁶ М. Јоцић, *op. cit.*, 74.

⁵⁷ P. Petrović, *IMS*, IV, 118, n° 104: *Dar(daniae) sac(rum) | Philoxenus Auggg(ustorum) | nnn(ostrorum trium) ser(vus) vilic(us) | stat(ionis) Aquar(um) Bas(sianarum?) | ⁵ templum ex voto | a solo restituit | v(otum) l(ibens) s(olvit) | [---] A]ug(ustas) Senec(ione) et Aemiliano co(n)s(ulibus); ibidem, 119, n° 105: *Nymphis | salutaribus | [---] Catius Cele[r] | [p]ontifexs(!) [---] | ⁵ [L]ucilla co(n)iug(e) | [et] Lucio et Sexsto(!) | filiis*.*

⁵⁸ М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *op. cit.*, 207. Il n'est pas exclu qu'il y ait un lien entre la dénomination serbe Pločnik [dalle] et le pavement de la voie romaine (?).

⁵⁹ La documentation relative aux thermes est conservée au musée de Prokuplje. Les thermes ont fait l'objet de fouilles et de travaux de conservation. Ils sont visibles depuis la route actuelle Prokuplje–Kuršumlija.

⁶⁰ P. Petrović, *IMS*, IV, 138, n° 136.

Qvintus Gnorius, dont le nom figure sur le sceau, c'était probablement lui qui exploitait le gisement minier ; peut-être faisait-il partie des affranchis de la région dalmate de *Nedunum* en Liburnie⁶¹ ? Cette hypothèse pourrait être étayée par les nombreux cas connus d'immigrants venus de Dalmatie, dont la présence dans les mines de Mésie, celles du Kosmaj par exemple, est attestée très tôt. Un autel de la Jankova klisura [défilé „de Janko”] consacré à Apollon, *pro salute* de l'empereur Gordien, pourrait être un autre témoignage, indirect, de l'activité minière dans la vallée de la Toplica, sachant que le culte d'Apollon et de Diane était très répandu parmi les mineurs⁶².

Le caractère minier des régions de la Toplica, leur régime administratif et quelques autres de leurs spécificités sont encore plus sûrement attestés par une autre borne milliaire des environs d'*Ad Fines*, découverte en 1875 sur le parvis de l'église Saint-Nicolas à Kuršumlija⁶³. Le texte est le suivant: *Imp(eratori) Caes(ari) | M. Antonio | Gordiano | P(io) F(elici) Invicto | Aug(usto) p(ontifici) m(aximo) tr(ibunicia) p(otestate) |⁵ IIII co(n)s(uli) II p(atri) p(atriae) | et Sabiniae | Tranquilli|nae] Aug(ustae)| [---]N E L(ucio) | Catio Celere | leg(ato) Aug(usti) | pr(o) pr(aetore)*. L'inscription mentionne un *L. Catius Celer* avec son titre *legatus Augusti pro praetore*⁶⁴ signalé aussi comme *pontifex* sur l'autel de Kuršumlijska Banja⁶⁵ qui doit être rapproché du *Lucius Catius Celer* du Timok qui, en 242 après J.-C., dans la localité de Ravna (*Timacum Minus*)⁶⁶, élève une base honorifique à Gordien au nom de la deuxième cohorte de Dardaniens⁶⁷. La haute fonction qu'il occupait dans la province et les travaux dont il était chargé sur les gisements du domaine impérial de *Timacum Minus* pourraient expliquer sa présence dans le bassin minier du Timok.

⁶¹ S. Dušanić, *op. cit.*, *AVes*, XXVIII, 163–167 et S. Dušanić, *Epigraphical Notes...*, 27–30.

⁶² P. Petrović, *IMS*, IV, 119–120, n° 106.

⁶³ P. Petrović, *IMS*, IV, 127.

⁶⁴ P. Petrović, *L. Catius Celer*, dans *Mélanges d'Histoire et d'Epigraphie offerts à Fanoula Papazoglou*, Beograd, 1997, 125–136.

⁶⁵ P. Petrović, *IMS*, IV, 119, n° 105.

⁶⁶ Sur *Timacum Minus* et les inscriptions romaines de la vallée du Timok, voir P. Petrović, *IMS*, III/2, Beograd, 1995.

⁶⁷ *AE*, 1952, 191; *ILJug.*, III, 1287; P. Petrović, *IMS*, III/2, 76, n° 22. Le texte de l'inscription est le suivant: *[Im]p(eratori) Caes(ari) M. Antonio | [Go]rdiano Pio Felici | [In]victo Aug(usto) trib(unicia) p(otestate) V | [c]o(n)s(uli) II p(atri) p(atriae) proco(n)s(uli) coh(ors) |⁵ [I]I Aurel(ia) Dardanor(um) | [G]ordiana devota | [n]umini maiestati|[q]ue eius dedicante | [Lu]cio Catio Celere |¹⁰ [leg(ato) Aug(usti) p]r(o) pr(aetore) Attico | [et Prae]textato | [co(n)s(ulibus)]*.

Cette borne milliaire a été offerte à l'empereur Gordien et à son épouse *Sabina Tranquillina*. On pense qu'elle a été érigée à l'occasion de la réfection des voies, à l'époque des campagnes menées par Gordien contre le roi perse Sapor⁶⁸.

Vers la fin du mois d'octobre 2005, lors des travaux de terrassement effectués à Kuršumlijska Banja, on a creusé une tranchée. Dans l'un des segments on a constaté, en surface et à plusieurs endroits, des restes de matériaux de construction, blocs de mortier et fragments de briques pour la plupart. Dans la tranchée même, *in situ*, on a trouvé la partie supérieure d'une borne milliaire brisée, de section circulaire, au sommet arrondi, de 0,37 m de hauteur et 0,32 m de diamètre⁶⁹. Une inscription, qui semble visible dans sa totalité, s'y réduit à deux lignes: *Imp(eratori) Caesa|ri*. On peut en déduire soit que le texte n'a pas été achevé, soit qu'il s'agit seulement de la propagande impériale qui n'impliquait pas forcément la remise en état de la voie. La hauteur des lettres, de 5 à 6 cm, est légèrement inégale. La borne est en marbre blanc et a pu être conservée grâce à l'intervention des riverains et des collègues du musée de la Toplica à Prokuplje. Les éléments paléographiques qui peuvent nous renseigner sur la datation de l'inscription iraient en faveur d'une période plutôt tardive, peut-être la première moitié du IIIe siècle après J.-C.⁷⁰: la gravure du texte, l'entaille triangulaire servant de signe de séparation et la forme des lettres (A aux hastes d'égale longueur et soulignés par des empattements horizontaux; C aux extrémités incurvées vers l'intérieur et soulignées par des empattements verticaux; M aux hastes obliques avec empattements et aux traits médians se rejoignant sur la ligne de pied; S aux panses se terminant par des empattements triangulaires). L'analyse paléographique du texte de l'inscription et les rares analogies relevées sur le territoire de l'Empire⁷¹ ne permettent pas, toutefois, d'en proposer une datation précise, laquelle pourrait aussi être située à une date nettement antérieure (forme de la lettre M)⁷². Cette hypothèse est confortée par l'ancienneté de la

⁶⁸ P. Petrović, *op. cit.*, dans *Mélanges ...*, 132.

⁶⁹ V. Petrović, *Une nouvelle borne milliaire découverte sur la voie romaine Naissus – Lissus*, *Starinar*, LVI/2006, 2008, 367-376.

⁷⁰ P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*, Beograd, 1975, 108-121.

⁷¹ Selon les données du *CIL* il n'existe que deux bornes milliaires publiées portant un texte pratiquement identique à celui de notre milliaire de Kuršumlijska Banja, l'une de Dalmatie, *CIL*, III, 15108 et l'autre d'Aquitaine, *CIL*, XVII-2, 327. Malheureusement, ces miliaries ne sont pas datés.

⁷² P. Petrović, *Paleografija...*, 115-116.

voie romaine, attestée par l'inscription et les bornes milliaires de l'époque d'Hadrien⁷³.

Cette nouvelle borne milliaire trouvée à Kuršumlijska Banja est une confirmation supplémentaire du tracé que suivait la voie romaine *Lissus – Naissus* sur le tronçon qui allait d'*Ad Fines* à la station de *Vindenae* traversant certainement le territoire de Kuršumlijska Banja⁷⁴. La découverte des restes de bâtiments et d'un tombeau semblent indiquer qu'une agglomération assez importante se trouvait dans les environs ; pourtant, il conviendrait d'entreprendre des recherches archéologiques afin d'enrichir les connaissances dont on dispose sur cette localité.

La station **Hammeum**⁷⁵, étaient éloignée 20 milles (30 kilomètres) de *Naissus*. *Hammeum* est mentionné sous le nom d'*Acmeon* dans l'itinéraire de géographe de Ravenne. Suivant les indications de la Table la route se sépare ici en deux branches: la première va vers le sud en direction de *Scupi* et l'autre continue dans la direction de *Naissus*.

Timacum Maius se trouve, d'après la Table de Peutinger, à 28 milles (41 km) de *Naissus*⁷⁶. La route romaine qui menait de *Naissus* vers le nord entraînait dans une région montagneuse. La première agglomération romaine significative se situe dans les environs du village moderne de Niševac, dans la vallée de Timok. Pas loin se trouve la forteresse ottomane de Svrljig grad, d'où proviennent le monument votif d'un stratège thrace et un autel consacré à Jupiter⁷⁷, tandis que dans le village voisin, Plužine, on a découvert, *in situ*, une borne miliare de Trebonianus Gallus⁷⁸: *Imp(eratori) Caes(ari) C(aio) | Vibio Trebo|niano Gallo | P(io) F(elici) Invicto Aug(usto) |⁵ et C(aio) Vibi Anifi|no(!) Volumni|ano(!) Volusi|ano Aug(usto)*.

Entre le village de Niševac et la forteresse de Svrljig grad on a localisé les vestiges de la route romaine ainsi que les restes d'un pont qui traversait la rivière Timok⁷⁹. Dans la littérature scientifique, la station de *Timacum Maius* est très souvent et, par erreur, reliée avec la ville moderne de

⁷³ Voir *supra* note 30 et note 31.

⁷⁴ Le milliaire atteste que Kuršumlijska Banja se trouvait certainement sur le tracé de la voie *Naissus – Lissus*, contrairement à la supposition avancée par M. Mirković, *op. cit.*, *ŽAnt*, 10, 253.

⁷⁵ V. P. Petrović, *Dardanie ...*, 89-90.

⁷⁶ TIR, K-34, *Naissus*, 125; P. Petrović, *IMS*, III/2, 37-50, V. P. Petrović, V. Filipović, *Newly-discovered Traces...*, 29-44.

⁷⁷ P. Petrović, *IMS*, IV, 98, n° 62.

⁷⁸ *Ibidem*, 131-132, n° 127.

⁷⁹ V. P. Petrović, V. Filipović, *Newly-discovered Traces...*, 34-35.

Knjaževac à cause des différences entre les données de la Table de Peutinger et la situation géomorphologique et archéologique sur le terrain⁸⁰ (fig. 2).

Selon la Table de Peutinger, **Timacum Minus** se trouve à 37 milles (55 km) de *Naissus*⁸¹. La majorité des auteurs considère qu'il pourrait s'agir du village moderne de Ravna où ont été identifiées une forteresse et une agglomération romaine considérable d'où proviennent de nombreuses inscriptions publiées dans *Les inscriptions de la Mésie supérieure, III/2*. L'auteur de la Table de Peutinger n'aurait sûrement pas oublié de mentionner cette agglomération sachant que de là la route romaine quittait la vallée de Timok et se dirigeait vers l'est en direction de *Ratiaria* et du Danube.

Timacum Minus, l'une des forteresses les plus anciennes de Mésie Supérieure, est aussi connue comme un centre administratif, économique, culturel et religieux. L'activité principale de ses habitants était probablement liée aux mines. C'était le siège d'un préfet du territoire peuplé par des légionnaires de la *VII Claudia* dont les compétences n'étaient pas seulement militaires, mais aussi appliquées dans la gestion minière.

La première forteresse à *Timacum Minus* est érigée dès la moitié du Ier siècle, et cela pour les cohortes *I Thracum Syriaca* et *I Montanorum*. A la fin du siècle toutes les deux ont été transférées sur le Danube pour prendre part à la conquête de la Dacie. Dans la seconde moitié du IIe siècle, c'est-à-dire vers l'année 169, la cohorte *II Aurelia Dardanorum, equitata, milliaria* a été formée à *Timacum Minus*. Son principal but était de protéger les convois miniers et de maintenir l'ordre⁸².

Naissus – Scupi

Selon la Table de Peutinger, à *Hammeum* sur la route *Lissus – Naissus – Ratiaria*, une bifurcation menait au sud, en direction de *Scupi*⁸³, mais seule une ligne la dessine, sans mentionner les relais qui devaient certainement exister sur cet itinéraire. Il s'agit de toute évidence d'une erreur du copiste, ou bien, selon certaines interprétations, d'une omission volontaire, faute de place sur la carte. Pour résoudre ce dilemme, il est nécessaire de mentionner qu'un nombre excessif de relais apparaît dans la section suivante de la route indiquée dans la Table, allant de *Scupi* à *Stobi*, ce qui prolonge cet itinéraire

⁸⁰ *Ibidem*, 35-42.

⁸¹ TIR, K-34, Naissus, 125; P. Petrović, *IMS*, III/2, 37-50.

⁸² P. Petrović, *IMS*, III/2.

⁸³ V. P. Petrović, *Dardanie...*, 89-90.

de plus de 60 milles par rapport à la distance réelle. Parmi les diverses tentatives pour résoudre ce problème (Miller, Vulić, Mócsy)⁸⁴, il est nécessaire de souligner l'avis du professeur M. Mirković, selon laquelle la route vers *Scupi* se détachait près de la localité *Vicianum*, et ce segment comportait les relais suivants⁸⁵: Naissus XIII Ad Herculem VI Hammeo XX Ad Fines XX Vindenis XIX Viciano XII Anausaro XXXV Ad Fines VIII Ad Hercule VIII Scupis. L'argument principal venant appuyer cette théorie est la borne miliaire portant un nombre supérieur à 200, découverte sur l'axe *Vicianum–Scupi*, près de la localité actuelle Kačanik⁸⁶. Le nombre de milles notés était probablement compté à partir de *Viminacium* et confirme que cette voie peut être considérée comme étant la route principale *Viminacium – Naissus – Scupi*, *Via Nova* de l'inscription mentionnée⁸⁷. De l'ancienneté de cette route témoignent de nombreuses bornes milliaires qui datent de l'époque d'Hadrien⁸⁸.

Outre ce segment de route indiqué dans les itinéraires, se pose la question à savoir si une autre voie existait entre *Naissus* et *Scupi*, le long de la vallée de la rivière Južna Morava. De nombreux sites archéologiques témoignent de l'existence d'une telle route, qui était en même temps le lien de communication le plus court entre *Naissus* et *Scupi* comme c'est encore le cas aujourd'hui⁸⁹.

3. Les Romains sur le Danube

Remontant du sud, les Romains ont pu entrer en contact avec la population autochtone du bassin du Danube à l'époque de la guerre dardaniennne de 75 à 73 avant J.-C. (*Bellum Dardanicum*) et de l'expédition de Scribonius Curio contre les Dardaniens et les tribus mèses. Ce chef militaire romain a parcouru alors toute la Dardanie et a été le premier Romain à atteindre le Danube⁹⁰. L'expédition de Marcus Crassus en pays triballes et en Mésie entre 29-28

⁸⁴ K. Miller, *Itineraria Romana*; Н. Вулић, *Територија римског Скопља*, Гласник Скопског научног Друштва, I, Скопље, 1925, 1–4; A. Mócsy, *Gesellschaft...*, 18 sq.

⁸⁵ M. Mirković, *op. cit.*, *ŽAnt*, 10, 249 sqq.

⁸⁶ *CIL*, III, 8270, 6.

⁸⁷ Voir *supra* note 30.

⁸⁸ Voir *supra* note 31.

⁸⁹ V. P. Petrović, *Dardanie...*, 100.

⁹⁰ Le principal théâtre des combats fut la région méridionale de la Dardanie touchant à la Macédoine, mais Curion a de toute évidence traversé toute la Dardanie et s'est avancé au Nord jusqu'au Danube (*Ruf. Fest. VII, 5: Dardanos et Moesiacos Curio proconsul subegit et primus Romanorum ducum ad Danuvium usque pervenit*), Cf. F. Papazoglu, *Plemina*, 179–183, 409.

avant J.-C. a atteint sûrement, elle aussi, le Danube puisque des affrontements ont eu lieu à proximité immédiate du fleuve⁹¹.

Les débuts de l'organisation militaire romaine au sud du Danube doivent être analysés tenant compte de plusieurs faits importants. Il s'agit, en premier lieu, de la menace permanente que faisaient peser sur cette rive les incursions daces, et notamment celles empruntant une direction permettant de s'avancer profondément au coeur de la péninsule balkanique⁹². Le large bassin de la rivière Timok et les vallées de plusieurs grands affluents du Danube constituaient en ce sens des axes d'attaque particulièrement propices. Les autres événements qui ont joué un grand rôle sont, tout d'abord, la formation d'une base de commandement en Dardanie au cours des premières années de notre ère, avec état-major principal installé à *Scupi* ou à *Naissus*⁹³, puis les mesures prises sous Auguste afin d'assurer la protection de la frontière danubienne, et avant tout, comme le notent les auteurs antiques, l'érection de *praesidia* sur le *limes*⁹⁴. Un tournant capital dans la stratégie romaine dans ces contrées est survenu lors du transfert des légions *III Scythica* et *V Macedonica* sur le Danube et de l'organisation de la province de Mésie – événements qui trouvent probablement place au cours des premières années du règne de Tibère⁹⁵.

La première phase de la construction du *limes* en Mésie Supérieure est marquée par l'aménagement d'une route à travers le défilé du Djerdap, c'est-à-dire des Portes de Fer, et des travaux de régulation sur le Danube puisque

⁹¹ Le motif de l'intervention romaine fut l'irruption des Bastarnes qui, après avoir traversé le Danube, ont conquis la Mésie, soumis les Triballes et les „Dardaniens qui vivaient sur la terre de ceux-ci”, puis attaqué les Denthelètes, alliés des Romains (Dion Cassius, LI, 23, 2 sq.). Les régions touchées par ces luttes s'étendaient aux environs du cours inférieur de la rivière Nišava (cf. P. Petrović, *IMS*, IV, 30, note 3). Sur les directions possibles de l'expédition de Crassus sur le Danube, v. F. Papazoglu, *Plemena*, 421 sq., et note 103, avec bibliographie.

⁹² L'occupation militaire de la région dès une haute époque ressort du fait que les plus anciennes inscriptions militaires en Mésie Supérieure proviennent de la région comprise entre le Timok, la Porečka reka et la Cibrica, v. M. Mirković, *ŽAnt*, 27, 1977, p. 177 sqq.; P. Petrović, *IMS*, III/2, 33.

⁹³ Hypothèse de Domaszewski (*Neue Heidelb. Jahrb.*, I, 1, 1891, p. 199), acceptée par la suite par d'autres savants, cf. P. Petrović, *IMS*, IV, 30, note 7.

⁹⁴ Flor. II 28.

⁹⁵ Cf. M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd, 1968, 24 sq. Tacite nous renseigne sur les deux légions stationnées sur le Danube en l'an 23 de notre ère (*Ann.*, IV 5: *duae in Moesia attinebant*). Leurs noms sont connus par l'inscriptions gravées sur le roc au-dessus de la voie romaine dans le défilé du Djerdap et datant de 33/34 (Tables de Tibère).

des embarcations étaient utilisées tant pour le transport des hommes que pour l'approvisionnement. Tout le premier siècle voit ainsi d'importants travaux de construction entrepris par étapes que commémorent les inscriptions gravées sur les falaises du Djerdap. On considère que les faibles traces de bâtiments, relevées dans les plus anciens horizons d'occupation des camps de Čezava (Novae) et Boljetin, peuvent être rattachées aux troupes qui ont participé à la construction de la route, puis y assuré la surveillance. Peu de temps après leur érection, ces premiers camps étaient détruits par le feu, vraisemblablement à l'époque des guerres civiles entre 68-69, peut-être lors d'une incursion des Daces sur la rive droite du Danube⁹⁶.

Sous Vespasien ou Domitien on enregistre une consolidation du *limes* sur le Danube. Des fortifications datant de cette époque sont attestées tout le long de la frontière du *limes*, depuis Singidunum jusqu'à Prahovo (Aquae), et ce aussi bien dans les camps légionnaires de Singidunum (Legio IV Flavia) et Viminacium (Legio VII Claudia), que dans toute une série de petits fortins. Hormis les forteresses ceintes de murs en terre surmontés d'une palissade de pieux, cette époque voit aussi l'érection de tours de guet et de signalisation (Gospodjin Vir, Mora Vagei). Tous ces ouvrages défensifs étaient d'ordinaire entourés d'un fossé et probablement d'autres obstacles de types divers⁹⁷.

La voie romaine dans les Portes de Fer

La voie romaine dans les Portes de Fer, segment de la route *Viminacium – Ratiaria*, reliait les villes et les forteresses du limes de Mésie Supérieure le long de la rive droite du Danube. Les itinéraires antiques y indiquent les stations suivantes:

Tabula Peutingeriana, *segm.* VII: Viminatio XIII Punicum XI Vico Cuppe XII Ad Novas X Ad Scrofulas XV Faliatis VIII Gerulatis VI Unam VI Egeta VIII Clevora VIII Ad Aquas XXIV Dortico XXV Ad Malum XVI Ratiaria.

Itinerarium Antonini: Viminacio XXIV Cuppe XXIV Novas XII Talia XXI Egeta XVI Aquis X Dortico XVII Bononia XVIII Ratiaria (fig. 3).

⁹⁶ P. Petrović, M. Vasić, *op. cit.*, dans *Roman limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, 20–23.

⁹⁷ P. Petrović, M. Vasić, *The Roman Frontier in Upper Moesia: Archaeological Investigations in the Iron Gate Area – Main results*, dans *Roman limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, 18–19.

Certains tronçons de la voie romaine qui traversent le défilé difficilement praticable du Djerdap furent achevés dès le quatrième quart du Ier siècle après J. C. parallèlement à l'organisation des camps permanents et l'établissement des premières garnisons militaires sur le *limes*⁹⁸. Durant tout le Ier siècle d'autres travaux ont été également entrepris dont la majorité était liée à la construction de la route et à l'amélioration des conditions de navigation sur le Danube. A cause de la présence des cataractes (écueil rocheux, rapides et tourbillons) qui entravaient, ou même, par endroits, interdisaient le trafic fluvial, il s'est montré notamment nécessaire d'assurer le halage des navires pour franchir le Djerdap. Ceci explique que le tracé de la voie terrestre suivait strictement la berge, y compris aux endroits où les falaises tombent à pic dans le fleuve⁹⁹.

Les vestiges de la voie romaine, parfaitement visibles dans la partie supérieure du défilé (Gornja klisura) avant la construction du barrage et la formation du lac artificiel, illustrent diverses techniques de construction: sur sa plus longue partie, la route présente des encoches taillées perpendiculairement à son axe dans la roche afin de servir de lits à des poutres de section carrée (20 x 20 cm); on note aussi la présence dans la berge rocheuse, environ 2 m au-dessous de la voie, de trous profonds d'environ 70 cm destinés à accueillir des étais (50 x 50 cm). Ces encoches et trous servaient à fixer des consoles, une structure élargissant la voie au-dessus du fleuve. Par endroits, comme à proximité de Lepenska stena, on a également recouru au creusement des falaises en arc de cercle afin d'élargir d'autant la voie laquelle a reçu une structure suspendue au-dessus de l'eau comme l'atteste la présence d'encoches perpendiculaires à la route (larges de 20 cm) en partie creusées dans le profil de la voie¹⁰⁰.

Nous sommes renseignés sur la date des travaux de construction et de réfection de la voie grâce aux inscriptions gravées au-dessus de celle-ci. Les plus anciennes sont les deux tables de Tibère datant de l'an 33/34 dans lesquelles

⁹⁸ *Ibidem*, 19.

⁹⁹ Pour la voie romaine dans les Portes de Fer, F. Kanitz, *Römische Studien*, 4–59; П. Петровић, *Римски пут у Бепџану* (*La voie romaine dans les Portes de Fer*), *Starinar*, XXXVII, 1986, 41–52; P. Petrović, *Die römische Strasse in Djerdap: ein Rekonstruktionversuch*, dans *Akten des 14. international Limes kongresses 1986 in Carnuntum*, Wien, 1990, 883–895; P. Petrović, M. Vasić, *op. cit.*, dans *Roman limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 1996, 19–20.

¹⁰⁰ P. Petrović, *op. cit.*, *Starinar*, XXXVII, 44–45.

sont mentionnés les noms des deux légions qui ont participé à la construction de la route: *legio IIII Scythica* et *Legio V Macedonica*¹⁰¹.

Ces deux mêmes unités sont attestées une décennie plus tard dans la Table de Claude (Gospodjin Vir) datant de l'an 46 dont le texte précise que la route a été construite *montibus excisis factisque anconibus* – après avoir retaillé les rochers et aménagé les consoles (ancones)¹⁰². La même expression apparaît dans deux tables avec presque le même texte de Domitien (Gospodjin Vir, Lepenska stena), qui font également état d'une réfection de la voie *vetustate et incursu Danuvii corruptum*, „endommagée à cause de l'ancienneté et des crues du Danube”¹⁰³.

Dans la partie inférieure du défilé du Djerdap (Donja klisura) on trouve au-dessous de la route un rang de trous qui accueilleraient des poutres peu profondes, faisant un angle de 45°, destinées de toute évidence à soutenir des consoles et à renforcer ainsi l'ensemble de la construction¹⁰⁴ (fig. 4).

D'après l'inscription gravée dans la roche (Tabula Traiana)¹⁰⁵, cette partie de la voie a été construite par Trajan dans le cadre des préparatifs de sa campagne contre les Daces. Menacée par l'élévation des eaux en raison de la construction du barrage du Djerdap, cette inscription a été déplacée environ

¹⁰¹ CIL, III, 1698 = 13813b = ILJug, 1, 57 = 60 = IMS, I, 162 = AE, 1910, 176: *Ti(berio) Caesare Aug(usti) f(ilio) | Augusto Imperatore | pont(ifice) max(imo) tr(ibunicia) pot(estate) XXXV | leg(io) IIII Scyt(hica) leg(io) V Maced(onica)*.

¹⁰² ILJug, 1, 56 = AE, 1944, 70: *Ti(berio) Claudio Drusi f(ilio) Caesare | Aug(usto) Germanico pontif(ice) max(imo) | trib(unicia) pot(estate) VI imp(eratore) XII p(atre) p(atriciae) co(n)s(ule) desig(nato) IIII | Leg(io) IIII Scyth(ica) Leg(io) V Mac(edonica) |⁵ montibus excisis [factisque anc]on[ib]us [s(ub) c(ura)] | Mar(tii) Macri leg(ati) Aug(usti) propr(aetore)*.

¹⁰³ CIL, III, 13813c = ILJug, 1, 58 = AE, 1896, 17 = 1944, 71a: *Imp(erator) Caesar [Divi] | Vespasian[i] f(ilius) Domi[[t]ianus Aug(ustus) Germani]cus pont(ificex) m[ax(imus) tr(ibunicia) p(otestate) XII] |⁵ impe[r(ator) XXII co(n)s(ul) XVI cen]sor perp(etuus) [p(ater) p(atriciae) iter Scor]f[ularum] [vetustate et in]cursu Danu[vi corr]uptu[m] | oper[ibus] iterat[is] re[s] |¹⁰ titui[t-]; CIL, III, 13813a = 13813d = ILS, 9373 = ILJug, 1, 55 = AE, 1896, 18 = 71b: *Imp(erator) Caesar Divi | Vespasiani f(ilius) Domi[[t]ianus] Aug(ustus) Germ(anicus) pont(ificex) | maximus trib(unicia) pot(estate) XII |⁵ Imp(erator) XXII co(n)s(ul) XVI censor | perpetuus p(ater) p(atriciae) i[t]er Scor[fularum] vetu[s]tate [e]t incursu Danuvi c[or]ruptum operibu[s] i |¹⁰ teratis [reparavit | leg(atum?)] [---]*.*

¹⁰⁴ P. Petrović, *Starinar*, XXXVII, 47-48.

¹⁰⁵ CIL, III, 1699 = 8267 = ILS, 5863 = ILJug, I, 63 = AE, 1978, 474: *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) | Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) | pontif(ex) maximus trib(unicia) pot(estate) IIII | pater patriae co(n)s(ul) III |⁵ montibus excisi[s] anco[ni]bus | sublat[is] via[m] r[e]fecit*.

14 m au-dessus du niveau actuel du lac. Dans ce secteur la construction de la voie a été confiée aux *lapidarii* de la légion *VII Claudia* comme l'indique une seconde inscription dédiée à Hercule, gravée dans le rocher non loin de la Table de Trajan¹⁰⁶.

La flotte romaine et les ports sur le Danube

Nous savons peu de choses sur la flotte romaine en Mésie Supérieure, du fait du caractère limité des données fournies par les sources écrites. Malgré une première confirmation de la *Classis Flavia Moesica* relativement tardive, dans un diplôme militaire de Dacie daté de l'année 92¹⁰⁷, il est généralement admis que la flotte devait déjà exister à l'époque d'Auguste¹⁰⁸.

Des vestiges de constructions qui pourraient être mises en relation avec la flotte et ses stations ont été enregistrées à plusieurs endroits dans le défilé du Djerdap. Plusieurs ports avaient sûrement été aménagés dans les vastes confluent des affluents du Danube, sites offrant d'indéniables facilités pour l'accostage, la construction et la réparation des navires (Porečka reka, Kožica, Brnjica, Pesača, etc.). D'autres ports se trouvaient sur des îles réunissant les conditions pour l'accostage mais aussi l'amarrage prolongé des embarcations (Sapaja). Enfin, les navires pouvaient facilement accoster le long des remparts et des tours des forteresses s'élevant sur la berge même (Saldum, Boljetin)¹⁰⁹. Une telle position a également été reprise pour certaines forteresses tardives, telle Bosman (VIe s.) dont le rempart nord est de forme concave et ouvert d'une porte en son centre¹¹⁰.

Le port de Hajdučka Vodenica offrait une solution spécifique. Depuis un fortin (43 x 41 m) érigé sur la berge élevée, deux courtines latérales s'abaissaient vers le fleuve pour se terminer dans son lit même par des tours circulaires, et enfermer ainsi un espace d'une largeur d'environ 50 m. Les ports

¹⁰⁶ AE, 2003, 1533: *Herculi sacrum | lapidarii qui exieru|nt ancones facien|dos legionis III Fl(aviae) |⁵ et legionis VII Claudia | vo(tum) so(lverunt)*; P. Petrović, *Starinar*, XXXVII, 49.

¹⁰⁷ CIL, XVI, 37

¹⁰⁸ Cf. H. D. L. Viereck, *Die römische Flotte Classis Romana*, Herford, 1975, 255; П. Петровић, *Classis Flavia Moesica на Дунаву у Горњој Мезији (Classis Flavia Moesica on the Danube in Upper Moesia)*, *Starinar*, XL-XLI, 1991, 207-208.

¹⁰⁹ П. Петровић, *Starinar*, XL-XLI, 210-211.

¹¹⁰ В. Кондић, *Босман, рановизантијско утврђење (Bosman, fortification paléo-byzantine)*, *Starinar*, XXXIII-XXXIV, 1984, 137-145.

fortifiés assuraient la protection des navires (qui étaient mis en cale sèche en cas de danger) tout en constituant d'excellents postes d'observation¹¹¹.

Le port de Kusjak, à proximité de Prahovo (Aquaë), avec son quai en pierre aménagé parallèlement au cours du fleuve et présentant au moins deux docks, vient compléter l'image que nous avons de l'aspect des ports, de la flotte romaine et de son rôle capital lors des guerres daces de Trajan. Les vestiges de ce port ont été découverts en 1987 lors de la construction du barrage de Djerdap II¹¹². L'assèchement du lit du Danube a alors mis au jour des dizaines de blocs de pierre massifs (2 x 1 x 1 m) qui formaient un quai dont certaines parties étaient intactes, uniquement recouvertes d'une fine couche de vase. Entre les blocs équarris de forme allongée apparaissent également des blocs cubiques massifs (1 x 1 x 1 m) et des colonnes monolithes de calcaire de grandes dimensions (environ 80 cm de diamètre et mesurant jusqu'à 6 m de haut) dont certaines présentent des rainures laissées par les cordages qui renaient les navires. La position de ces colonnes, des blocs cubiques et des blocs rectangulaires dispersés permet de conclure à l'existence d'au moins deux murs se détachant perpendiculairement du quai et s'avancant dans le fleuve pour former des docks qui facilitaient l'accostage et l'amarrage prolongé des navires, ainsi que les opérations de chargement et déchargement.

Le long du port s'élevaient des entrepôts, ainsi que d'autres bâtiments plus luxueux (temples?) à en juger par la présence de colonnes de petites dimensions, de poutres d'architrave, de plafonds alvéolés et de pilastres ornés de reliefs. Certains de ces ornements architecturaux rehaussait peut-être un édifice semblable à celui dont la reproduction constitue le cadre de la table de Trajan. Une inscription commémorative de cet empereur, datant de l'année 99 et trouvée non loin de là, à Prahovo, pourrait provenir de cet édifice. Son texte signifiait vraisemblablement la fin des travaux de construction du port, à l'instar des tables gravées dans le rocher, au-dessus de la voie terrestre¹¹³.

Le canal romain près de Sip

A l'époque de Trajan a été entrepris dans le secteur des Portes de Fer le creusement d'un canal qui a permis de contourner les obstacles entravant

¹¹¹ А. Јовановић, *Хајдучка Воденица, касноантичко и рановизантијско утврђење (Hajdučka Vodenica, fortification antique tardive et paléobyzantine)*, *Starinar*, XXXIII-XXXIV, 1984, 319-331.

¹¹² П. Петровић, *Starinar*, XL-XLI, 212-215.

¹¹³ *CIL*, III, 1642.

la navigation sur le Danube. L'existence de ce canal est attestée par une inscription commémorative découverte à proximité de Karataš (Diana) en 1969. Son texte nous apprend, sous forme de sentence, que l'empereur, après avoir détourné le fleuve (*derivato fulmine*) à cause du danger représenté par les cataractes, a rendu la navigation sûre (*tutam Danuvi navigationem fecit*). Il s'agissait de toute évidence d'un canal de navigation qui, comme cela ressort de cette inscription, a tout d'abord été creusé à sec, avant d'y détourner le fleuve¹¹⁴. Les *cataractae* mentionnées sont en fait des écueils, des rapides, des goulets et des tourbillons qui, dans ce secteur, abondent dans le lit du Danube¹¹⁵.

Le canal romain dont fait état l'inscription de Karataš passait vraisemblablement à proximité même de l'endroit où a été découverte cette inscription¹¹⁶. Le principal obstacle à la navigation était en effet constitué par les nombreux rapides et écueils situés entre Tekija (Transdierna) et Karataš (Diana), à l'endroit connu sous le nom de „Portes de Fer”. Bien que relativement large, le lit du fleuve est ici encombré de rochers qui, à plusieurs endroits, pointent même à la surface. Il s'agit là, en fait, d'un véritable barrage naturel: à l'époque des basses eaux la navigation était ici impossible, alors que le franchissement de cette même passe restait très dangereux lorsque le niveau des eaux était suffisant.

La présence de murs de terre à proximité immédiate de cet endroit a été notée, déjà à la fin du XIX siècle, par Felix Kanitz qui est le premier à avoir émis l'hypothèse qu'il s'agissait vraisemblablement des vestiges d'un canal romain¹¹⁷. Ce chercheur a établi que ce canal passait à environ 150 m de la rive rocheuse du fleuve, et que ses deux murs artificiels avaient 14 m de haut pour une distance de 10 et 75 m respectivement à leur base et à leur sommet. D'après les mesures effectuées par Kanitz, la longueur total du canal atteignait 3220 m.

¹¹⁴ *ILJug*, II, 468 = *AE*, 1973, 475: *Imp(erator) Caesar divi Nervae f(ilius) | Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) | pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) V p(ater) p(atriciae) co(n)s(ul) IIII | ob periculum cataractarum | derivato flumine tutam Danuvi navigationem fecit*, П. Петровић, *Нова Трајанова табла у Бердани* (Nouvelle table de Trajan dans le Djerdap), *Starinar*, XXI, Београд, 1972, 31-40.

¹¹⁵ Pour la signification du mot latin *cataractae*, *ThLL*, III, 1912, 59559.

¹¹⁶ Le canal romain se trouvait près du village Sip, П. Петровић, *op. cit.*, *Starinar*, XXI, 33-37.

¹¹⁷ F. Kanitz, *Römische Studien*..., 50; idem, *Königreich Serbien*, Leipzig, 1909, 494.

Le pont sur le Danube près de Kostol

Le pont de Trajan qui reliait les castella de *Pontes*, près de Kladovo, et de *Drobeta* sur les rives droite et gauche du Danube, était considéré comme une merveille de technique; moins par ses formes et sa construction qu'en raison de ses dimensions exceptionnelles¹¹⁸.

Dio Cassius nous offre une série de données sur un pont en pierre franchissant le Danube¹¹⁹. Cet ouvrage a été érigé à un endroit où un rétrécissement du lit du fleuve entraîne une accélération du débit des eaux. Il comportait 20 piles mesurant environ 60 pieds (18-19 m) de large et distantes de 170 pieds (56,70 m), tandis que sa hauteur s'élevait en son centre à 150 pieds (50 m). Il ressort de l'ordre d'exposition dans le récit de Dio Cassius que le pont de Trajan n'a été construit qu'après la fin de la première, et avant le début de la seconde guerre dace, donc entre 103 et 105. Selon une donnée discutable communiquée par ce même auteur, ce pont était mis hors d'usage par l'empereur Hadrien, successeur de Trajan (117-138), ce qui ne doit pas être forcément compris comme sa destruction définitive. Un écrit dû à l'architecte du pont, Apollodore de Damas, contenant entre autres nombreux détails techniques, ne nous est pas parvenu.

Un pont apparaissant à deux reprises sur la colonne Trajane à Rome pourrait bien être celui que Trajan a fait bâtir dans le secteur du *limes* de Mésie Supérieure. On pense en effet que les scènes qui se succèdent sur cette colonne illustrent des situations réelles lors des guerres daces, ce que confirme l'identification sur le terrain de plusieurs ouvrages qui apparaissent sur ce monument. Le pont reproduit sur deux métopes de la colonne Trajane (XCVIII/XCIX), présente une construction en bois dans toute sa structure supérieure, excepté dans sa partie comprise entre le portail et la quatrième pile, où s'élancent des arcs en pierre.

Le castellum de *Pontes* qui protégeait l'accès au pont est connu de longue date grâce à de remarquables trouvailles fortuites telles la tête en bronze du „père de Trajan” qui, comme on le suppose, pouvait orner le portail s'élevant à l'entrée du pont. Les quatre supports de rive sont assez bien conservés. Le quatrième, une pile-culée (cca 10 x 3 m, conservée sur une hauteur

¹¹⁸ Pour le pont de Trajan, F. Kanitz, *Römische Studien...*, 45; idem, *op. cit.*, 1909, 483; P. Petrović, *Le limes romain*, dans *Les Dossiers d'Archéologie* 220, Dijon, 1997, 67–68; M. Serban, *Trajan's Bridge over the Danube*, *The International Journal of Nautical Archaeology*, Oxford-Malden, 2009, 1-12.

¹¹⁹ Dio, LXVIII, 13.

de 8 m) avec plateforme (sur laquelle venait s'appuyer la construction en bois) reposait sur un puissant soubassement qui, du côté regardant en amont, se termine en bec d'éperon afin de briser le flot des eaux lors des crues. Le corps des quatre piles et la plateforme étaient revêtus d'un parement en pierre. La première pile était de dimensions quelque peu supérieures du fait de la présence d'élargissements latéraux massifs avec parement en pierre. Il pourrait s'agir là des vestiges du portail s'élevant autrefois à l'entrée du pont.

De récentes recherches archéologiques qui ont recouru à l'emploi d'échosondeurs et amené le dégagement de la partie de la construction située sur la berge, ont permis de confirmer les données communiquées par Dio Cassius, notamment celle concernant la hauteur des piles atteignant 150 pieds (44-45 m). Cette dimension exceptionnelle est une conséquence du rétrécissement d'environ 30% du cours du Danube en raison des puissants soubassements des piles, de sorte qu'il s'est avéré indispensable de surélever le tablier du pont en son milieu; surtout en prévision de l'époque où les eaux en crue transportent des troncs d'arbre et des blocs de glace.

4. Conclusion

Les voies de communication sur le territoire de la Mésie Supérieure, notées dans les itinéraires antiques, ont été construites très tôt, peut-être dès les premières décennies du Ier siècle après J.-C. Cela peut certainement s'expliquer par leur grande importance stratégique, car ces routes étaient empruntées par les nombreuses légions à l'époque de la consolidation du pouvoir romain dans les régions centrales des Balkans, ainsi qu'à l'époque de l'établissement des frontières de l'Empire sur les rives du Danube. L'absence de certaines villes importantes dans les itinéraires, telles *Municipium Dardanorum* et *Ulpiana*, situées dans l'actuel Kosovo et Métochie, témoigne également de l'ancienneté des routes de Mésie Supérieure. Il est évident que ces villes, qui étaient avant tout des centres économiques, ont été fondées après la construction des routes principales. Notamment lorsque les régions de la Mésie ont été incorporées dans l'Empire, de nombreuses activités économiques ont commencé à se développer, dont avant tout, une exploitation importante de minerais. De nouveaux centres urbains sont apparus à proximité des zones minières connues ou récemment découvertes; ainsi, les routes construites au début du Ier, et au cours du IIe et IIIe siècles après J.-C., ont perdu leur caractère essentiellement militaire pour devenir des voies de communication d'une très grande importance économique. Vu que certaines régions

riches en ressources naturelles étaient souvent éloignées des axes routiers initialement construits, tout un réseau de routes locales fut rapidement établi, servant au transport de minerais et autres matières premières.

Même si dans l'Antiquité, les routes ont été régulièrement entretenues et maintenues en bon état, il est tout à fait raisonnable de supposer que les chargements particulièrement lourds étaient transportés par des moyens moins coûteux. Outre le transport terrestre, il ne faut pas négliger les voies fluviales, surtout lorsque nous savons que le climat humide de l'époque antique rendait également navigables les rivières de moindre importance. Même les petites rivières étaient navigables comme le Drim en direction du Strabon depuis le confluent en amont de la Dardanie¹²⁰. La Nišava était également navigable en partie, selon les écrits d'un marin, soldat de la légion *VII Claudia* de *Naissus*¹²¹. La découverte à Gamzigrad de briques portant l'estampille de la légion *V Macedonica* stationnée à *Oescus*, sur le Danube, semble indiquer que le matériel a pu être transporté jusqu'ici par bateaux, en suivant le Danube et le Timok¹²². Les marchandises pouvaient facilement être acheminées par voie fluviale jusqu'aux ports maritimes les plus proches, où elles étaient transbordées sur de plus grands navires pour être transportées ensuite dans les régions éloignées de l'Empire.

¹²⁰ Strab. VII, 5, 7.

¹²¹ P. Petrović, *IMS*, IV, 82–83, n° 31.

¹²² P. Petrović, *IMS*, III/2, 21.

LISTE DES ILLUSTRATIONS

- fig. 1, La carte de Dardanie en Mésie Supérieure.
- fig. 2, Les vestiges de la route romaine *Lissus – Naissus – Ratiaria*, près de Niševac (Timacum Maius).
- fig. 3, Les vestiges de la route romaine *Lissus – Naissus – Ratiaria*, près de Niševac (Timacum Maius).
- fig. 4, La borne milliaire de Kuršumlijska banja (*Aquae Bas.*).
- fig. 5, *Massa plumbea* du bassin minier de Lece.
- fig. 6, Les vestiges de la route romaine dans les Portes de Fer.
- fig. 7, L'élargissement de la route romaine dans les Portes de Fer.
- fig. 8, Le rang de trous au-dessous de la route dans les Portes de Fer.
- fig. 9, *Tabula Traiana* et la route romaine.
- fig. 10, Le port de Kusjak à proximité de Prahovo (*Aquae*).
- fig. 11, L'inscription commémorative découverte à proximité de Karataš (*Diana*) de l'époque de Trajan.
- fig. 12, Le pont de Trajan.

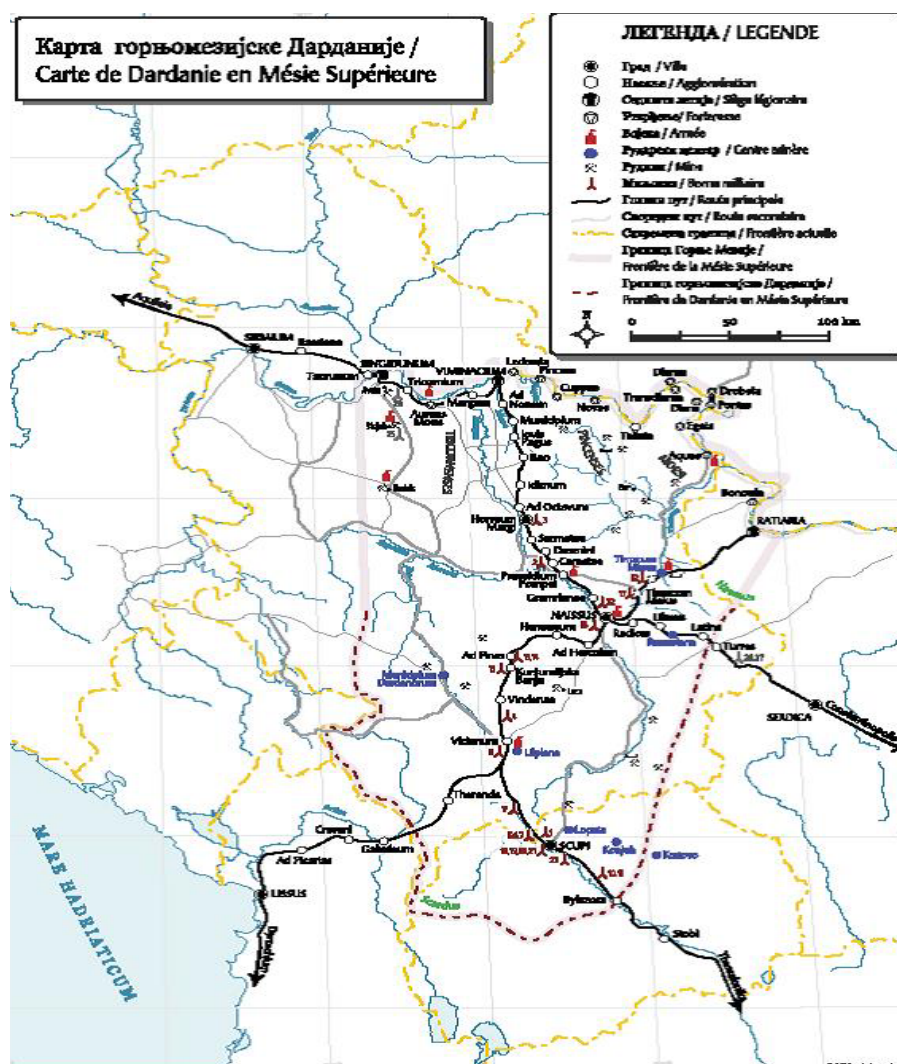

Fig. 2

Fig. 3

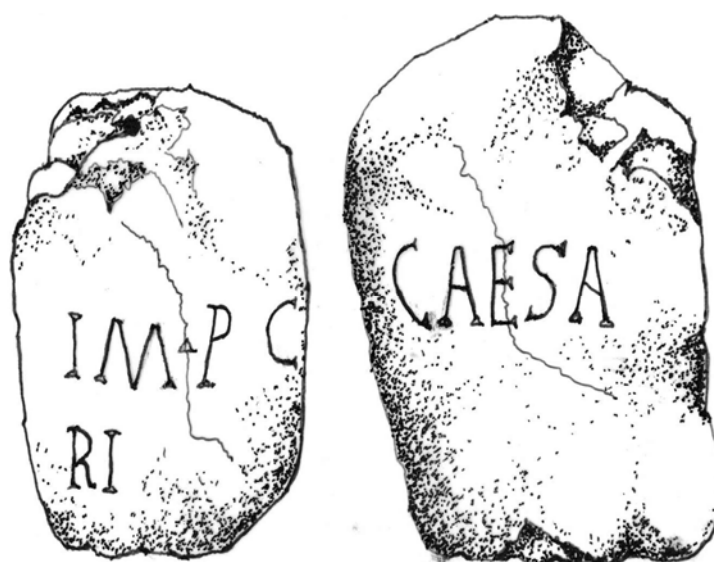

Fig. 4

Fig. 6

Fig. 5

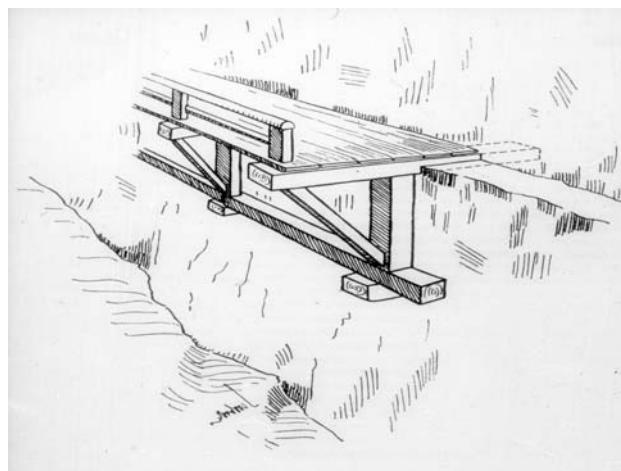

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

I PROBLEMI DI TRASMISSIONE DELLA MUSICA IN ETÀ CLASSICO-ELLENISTICA

Francesco SCODITTI
(Università degli Studi di Bari)

A seguito di un precedente articolo pubblicato su questa stessa rivista¹, l'autore intende nel presente lavoro approfondire la medesima questione, soffermandosi però sugli aspetti inerenti la trasmissione musicale soprattutto in età classica ed ellenistica.

Da sempre, difatti, ci si è chiesti il perché della sparizione di una produzione musicale come quella greco-ellenistica, per quanto estesa nei secoli ma della quale ci sono pervenuti solo pochi frammenti, fra l'altro quasi tutti incompleti². Su tale profonda e incolmabile lacuna già in passato ampie e adeguate ipotesi sono state avanzate; tenteremo quindi in questa sede di vagliarle in maniera essenziale ma con spirito costruttivo, proponendo una serie di riflessioni che lasciano aperto il campo di ricerca ad ulteriori sviluppi da parte di studiosi che vogliano avvicinarsi a questa delicata questione.

La prima riflessione è che già alle origini il termine *Mousiké* non aveva l'attuale significato di Musica, ma esprimeva un concetto ben più complesso, riferendosi non solo all'arte dei suoni ma ad un insieme di attività artistiche comprensive di musica, poesia e danza. Non a caso, ancora nel IV secolo a.C., *mousikós anér* designava non strettamente il musico, ma l'uomo colto, capace di comprendere il messaggio poetico nella sua completezza³. La parola *Mousiké*, in definitiva, esprimeva più che una semplice pratica artistica, una più ampia funzione, una sorta di esperienza completa, formativa, intellettuale ed anche emotivamente coinvolgente⁴, sia quando operava nelle cerimonie festive e celebrative, nei *tiasi* femminili e nei simposi,

¹ F. Scoditti, *La trasmissione della musica nella società latina - alcune riflessioni*, *Cl&Chr*, 3, 2008, 247-256.

² Cfr. il prezioso volume di E. Pöhlmann e M. L. West, *Documents of ancient Greek music*, Oxford, 2001.

³ Cfr. G. Comotti, *La Musica nella cultura greca e romana*, Torino, 1979, 5.

⁴ Cfr. B. Gentili, *Metro e Ritmo nella dottrina degli antichi e nella prassi della "performance"*, in *La Musica in Grecia*, Bari, 1988, 5.

sia quando, trasferendosi sulla scena, era ampiamente impiegata nella rappresentazione teatrale.

Tale connotazione culturale così ampia e molteplice della *Mousiké*, resiste e s'impone per quasi tutta l'antichità: difatti, ancora in epoca tarda (III-IV sec. d.C.)⁵, il musicologo greco Aristide Quintiliano⁶ riteneva che la poesia, senza la melodia e la danza, poteva influire sull'animo umano, ma sempre in maniera ridotta, solo attraverso l'udito e non poteva certo destare l'esperienza formativa, il *pathos*, al contrario della *Mousiké* la quale, grazie alla parola unita alla danza ed alla melodia, era un potente mezzo di educazione che permetteva il raggiungimento del più alto grado di mimesi possibile. In definitiva, la Musica era dunque fundamentalmente subordinata alla poesia, in grado di interagire per la creazione di prodotti artistici ma, se disgiunta dalla stessa poesia, non sempre possedeva un'autonoma capacità d'espressione artistica, almeno per un certo periodo della storia musicale antica⁷.

Ciò è a conferma che nel sistema di trasmissione musicale dell'età classica il messaggio poetico mantenne per secoli la preminenza assoluta, comunque esaltato nella sua forza espressiva dai mezzi musicali e dalla visualità della sua ricezione; nel tempo, in generale, la tradizione culturale ha conservato solo alcuni aspetti ritenuti degni di essere tramandati, soprattutto i testi poetici, mentre gli elementi musicali, strettamente connessi alla parola, furono affidati alla trasmissione orale⁸ e sostanzialmente alla pratica ed alla tradizione degli attori e musicisti professionisti⁹.

La seconda constatazione è che una qualsiasi trasmissione orale della Musica è possibile solo se l'attività esecutiva si mantiene fedele a schemi strutturali e melodici codificati, caratterizzanti diversi generi di espressione poetico-musicale, ciascuno con il suo temperamento ben definito: la preghiera, l'inno, il canto funebre. In quest'ottica evidentemente non si rende necessario scrivere la musica, poiché la melodia si basa su moduli ripetitivi, determinati e fissati dalla tradizione; ne deriva che anche l'insegnamento del canto e della pratica strumentale possono svolgersi per via orale.

Tutto ciò accadeva puntualmente nella Grecia del VIII-VII sec. a.C.: ogni regione possedeva un repertorio di melodie tradizionali legate a situa-

⁵ Il problema della datazione biografica di questo importante autore, in definitiva, è ancora irrisolto, poiché gli studiosi oscillano fra il II e il IV secolo d.C. Cfr. a riguardo L. Zanoncelli, *La filosofia musicale di Aristide*, QUCC, 24, 1977, 87-93.

⁶ Arist. Quint. 2, 4, 56 W. I.

⁷ Cfr. R. Ballerio, *Introduzione a Plutarco, La Musica*, Milano, 2000, 5 sgg.

⁸ Cfr. E. Fubini, *La musica nel mondo antico*, in *Storia della Musica*, Torino, 1995, 5.

⁹ Cfr. Gentili, *op. cit.*, 279.

zioni specifiche tramandate oralmente attraverso diverse generazioni; alcune di queste melodie, nel tempo, furono esportate al di fuori dei luoghi di origine¹⁰. In seguito, accanto a questo repertorio tradizionale, grazie soprattutto all'attività di alcuni musicisti puntualmente ricordati dallo Pseudo-Plutarco nel *De Musica*¹¹, i virtuosi Terpandro, Clona, Polimnesto di Colofone, furono creati nuovi generi musicali, destinati essenzialmente alla pratica vocale accompagnata strumentalmente dall'*aulos* e dalla *cithara*.

Tale complesso di linee melodiche, ossia canti regolati da precise leggi compositive ed esecutive, definiti *nómoi* (leggi)¹² e risalenti al VII secolo a.C., divennero patrimonio comune, per cui non potevano più essere modificati nei loro elementi costitutivi, nel ritmo, nell'*harmonía* modale, né si poteva variarne il carattere e l'intonazione¹³.

Queste strutture ritmico-melodiche ben definite, originariamente collegate ciascuna ad occasioni di vario tipo, spesso rituali, vennero a formare il repertorio di base di gran parte dei musicisti professionisti e, come tali, divennero i brani di riferimento che potevano essere eseguiti in versione di virtuosi pezzi a solo negli agoni musicali e nelle feste religiose¹⁴; i loro titoli solitamente ricordavano i luoghi d'origine, (*Beotico* e *Eolico*), o anche i ritmi e le melodie tradizionali usati di volta in volta nei canti (*Trochaíos*, *Oxýs*, *Kepíon*, *Terpándreios*, *Tetraídiōs*)¹⁵.

Verosimilmente, è ampiamente ipotizzabile che l'artista professionista, sia solista che accompagnatore strumentale, a partire dallo schema imposto dal *nómos*, poteva improvvisare con figure melodiche organizzate intorno a note e regole stabilite dalla prassi musicale; l'esecuzione, quindi,

¹⁰ Cfr. Comotti, *op. cit.* 18.

¹¹ Ps.-Plut. *mus.* 3 Ballerio. Il *De Musica*, lavoro fondamentale per tutte le informazioni che fornisce sulla musica antica, probabilmente fu opera di uno scrittore vissuto in epoca non lontana dallo stesso Plutarco ed in possesso di una buona conoscenza delle opere dell'autore di Cheronea. Cfr. R. Ballerio, *op. cit.*, 5-11.

¹² Un'interpretazione assai particolare di questo rapporto fra elementi musicali e termine giuridico è offerta dallo Pseudo-Aristotele (*Probl.* 19, 28), il quale ipotizza che prima dell'avvento della scrittura era usanza cantare le leggi per non dimenticarle. Secondo A. Barker, *Greek Musical Writings I: "The Musicians and his Art"*, Cambridge, 1984, 250-254, invece, il termine risale all'opera dei classificatori del tardo V secolo a.C., i quali, in un periodo di profonde trasformazioni artistiche, distinsero la musica arcaica in precise tipologie, ciascuna fissata su norme precise, o meglio, su „leggi” ben determinate.

¹³ Cfr. Ps.-Plut. *mus.* 6 Ballerio.

¹⁴ Cfr. Strab. 9, 3, 10.

¹⁵ Ad esempio, *Trochaíos* ha una connotazione chiaramente metrica, *Oxýs* rimanda ad una forma melodica essenzialmente acuta, la *Tetraídiōs* al numero delle sezioni in cui il canto è diviso. Cfr. Ps.-Plut. *mus.* 4 Ballerio.

finiva per basarsi essenzialmente su forme di variazione vocale e strumentale, mantenendosi comunque fedele a schemi tradizionali in ossequio ai modelli codificati, essendo i *nómoi*, come abbiamo visto, strutture determinate in base al soggetto tematico, al numero delle sue sezioni, al modo di accordatura ed al ritmo¹⁶. Di conseguenza la scrittura musicale non era indispensabile, poiché tutto ciò che era necessario per far musica si era trasmesso oralmente attraverso le generazioni, almeno fino alla determinazione di una superiore e più complessa pratica professionale dell'attività musicale.

Proprio il noto *nómos pitico*, la più importante prova musicale caratterizzante l'importante concorso Pitico (agone di straordinario prestigio internazionale che si svolgeva a Delfi con cadenza penteterica)¹⁷, può essere utile ad inquadrare meglio la suddetta ipotesi.

Il *nómos pitico* consisteva in un brano strumentale composto da diverse sezioni ed affidato ad un interprete solista, per lo più un auleta, ma anche ad un citarista o, nella versione vocale, ad un citarodo. Oltre all'avvincente esecuzione musicale ricca di effetti timbrici, il *pitico* aveva in sé un carattere profondamente drammatico poiché, come una sorta di antica musica a programma, rappresentava in veste musicale la lotta vittoriosa del dio Apollo sul serpente Pitone¹⁸. La prova musicale era valutata dalla commissione del concorso e doveva essere in grado di riprodurre la lotta e la vittoria della divinità sul mostruoso serpente, notissimo episodio mitologico di cui esistono rappresentazioni iconografiche anche nel mondo romano¹⁹.

É immaginabile che per un *aulos*, strumento a fiato dotato di fori, fosse particolarmente agevole rendere alcuni aspetti mimetici della *performance* pitica, come ad esempio imitare i soffi sinistri del rettile attraverso la progressiva apertura o chiusura dei fori, producendo in tal maniera sottilissimi micro-intervalli sonori. Anche il citarista, per riprodurre tale effetto, poteva ricorrere ad una tecnica particolare, denominata *sirigmós*, che verosimilmente consisteva nell'ottenere un suono capace di suggerire il verso

¹⁶ Cfr. a riguardo anche Comotti, *op. cit.*, 9. I *nómoi* erano, in definitiva, raggruppati in quattro classi esecutive: citaredici (canti accompagnati dalla cetra), citaristi („a solo” strumentali con la cetra), aulodici (canti accompagnati dall'aulo) e aulettici („a solo” eseguiti solo con l'aulo). Vedi Ballerio, *op. cit.*, 21, n. 18.

¹⁷ Il concorso pitico faceva parte del prestigioso circuito (*períodos*) dei quattro grandi concorsi panellenici, Delfi, Corinto, Argos e Olimpia, quest'ultimo, però, molto più tardo in quanto istituito direttamente da Nerone. Cfr. C. Vendries, *Instruments a cordes et musiciens dans l'Empire Roman*, Montreal, 1999, 235 sgg.

¹⁸ Cfr. Ballerio, *op. cit.*, 32, n. 48; 50 n. 93.

¹⁹ Ad esempio, su una pittura murale della casa dei Vetii a Pompei. Cfr. M. De Franciscis et alii, *La pittura di Pompei*, II, Parigi, 1993, n. 216.

inquietante del serpente tramite un sorta di „*glissato*”, strisciando cioè l’unghia o il plettro sulle corde e producendo così ambigui suoni armonici²⁰.

Si tenga conto che per rendere nella versione auletica ancora più spettacolare e drammatica l’esecuzione del *nómos pitico*, per sua natura basato su un registro basso²¹, si modificava l’*aulos* con l’aggiunta di un foro (*syrinx*) applicato all’estremità superiore, in maniera da ottenere una maggiore estensione verso l’alto del registro timbrico, con suoni acuti, tesi e violenti²². È del tutto evidente che lo strumentista doveva cercare liberamente di imitare in maniera quanto più verosimile possibile la dura battaglia del dio Apollo e l’agonia dell’animale, partendo sempre da figure melodiche organizzate su strutture di base a lui ben note. Un’esecuzione di questo tipo, costruita sulla *mimesis* sonora, non poteva basarsi su una partitura dettagliata: tutto si giocava sull’abilità estemporanea dell’esecutore, su una immedesimazione ed una partecipazione interpretativa di volta in volta diverse, capaci di combinare l’antica *legge* musicale con l’intervento personale del musicista.

Tutto questo chiaramente non esclude, almeno a partire da un certo momento storico, la presenza nell’antichità di forme di notazione musicale. Sicuramente a partire dal III secolo, dopo un periodo di importanti innovazioni strumentali, complesse forme di scrittura musicale si andarono costituendo e continuarono ad essere utilizzate per tutto il periodo imperiale²³.

Pur evitando di dilungarmi troppo su un argomento ampiamente studiato dai musicologi, cioè la nota rivoluzione musicale avvenuta a cavallo fra il V e il IV secolo grazie soprattutto a Timoteo di Mileto (circa 450-360 a.C.)²⁴, sta di fatto che le sue straordinarie novità in campo musicale si rifletterono sostanzialmente proprio sugli aspetti strettamente esecutivi e strumentali, provocando quella sorta di definitiva, rivoluzionaria e discussa se-

²⁰ Cfr. A. Barker, *Euterpe. Ricerche sulla musica greca e romana*, Pisa, 2002.

²¹ Cfr. Poll., 4, 81; anche Arist. Quint. 2, 85, 5-7 W. I.

²² Cfr. Ballerio, *op. cit.*, 67 n. 132. Uno dei movimenti del *nómos pitico* era chiamato, secondo Strabone (9, 3,10), *syringes*: era il momento più drammatico dell’esecuzione, destinato a rappresentare gli spasmi mortali del serpente.

²³ Cfr. F. A. Gevaert, *Histoire et theorie de la musique dans l’antiquité*, II, Hildesheim, 1965, 435.

²⁴ Timoteo è riconosciuto nell’antichità come il più ardito degli innovatori, il quale compendì nella sua arte tutte le più importanti innovazioni dell’epoca, utilizzando complessi disegni melodici, frequenti modulazioni e cromatismi, tanto da far definire la sua musica „tortuosi formicai” (*ektrapélous myrmekias*). Cfr. Ps. Plut. *mus.* 30 Ballerio.

parazione della pratica musicale dalla poesia²⁵. Lo stesso Platone, accogliendo le idee di Damone, maestro di Pericle, criticò apertamente le forme musicali del suo tempo, dominate da innovazioni tecniche, armonie inusitate e nuovi ritmi che stavano inevitabilmente contaminando gli ideali musicali del passato²⁶.

Come è noto, il filosofo non riusciva moralmente ad accettare tali novità, capaci solo di eccitare gli animi, nei teatri come nei banchetti: la Musica, in quanto scienza divina ed espressione dell'armonia cosmica, si basava su leggi eterne rispettate nelle antiche e tradizionali espressioni artistiche. Al contrario, le nuove scuole ditirambiche come quella di Cinesia, con musicisti innovatori quali Filosseno e Timoteo, sfruttavano una indubbia genialità musicale per cercare solo effetti sensazionali, rifiutando consapevolmente i principi della tradizione. Lo stesso Aristotele, pur approvando in linea di massima la libertà di scelta necessaria a qualsiasi artista, mantenne un atteggiamento di rifiuto nei confronti della mera attività strumentale ed esecutiva, una pratica considerata semplicemente „volgare manovalanza”²⁷.

La terza constatazione è che quindi probabilmente i pesanti giudizi platonici ebbero i loro effetti nei secoli a seguire: dal IV secolo in poi l'arte musicale intesa come attività strumentale ed esecutiva, sganciata dal testo poetico, fu ritenuta non degna di uno studio metodico. Tanto più la musica „scritta”, magari collegata alle innovazioni di Timoteo e degli altri „rivoluzionari” e destinata ai nuovi professionisti e virtuosi degli strumenti.

Al contrario, la trattatistica teorica, connessa proprio al concetto platonico di musica come *scientia*, per tutto il periodo ellenistico e poi romano continuò ad essere ampiamente presente, come dimostra l'esistenza di numerosi manuali a noi pervenuti e che si occupano essenzialmente degli aspetti matematici e teorici della Musica, evitando di interessarsi delle fatiche pratiche musicali.

La questione essenziale per secoli fu quella di stabilire se la musica fosse *ars*, intesa come pratica, o *disciplina*, intesa come scienza teorica: a riguardo Agostino, ormai nel IV sec. d. C., ancora concepiva la musica soprattutto come una forma di dottrina matematica (*scientia*), tanto che egli raramente utilizzò il termine *musica* per sottolineare la stretta pratica musi-

²⁵ Almeno sino ai primi decenni del V secolo il rapporto parola-musica si poneva come un adeguamento del disegno melodico al processo testuale. Vedi su questo la testimonianza di Platone in *resp.* 398 c, 400 a-c.

²⁶ Plat. *Resp.* 4, 424 b-c.

²⁷ Arist. *Pol.* 8, 1340b.

cale, preferendo sottolinearla con il termine *cantare*²⁸. Più tardi, nel V secolo d.C., Boezio (*mus.* 1, 34) così sentenziava: „l'uomo che suona strumenti musicali, li utilizza e si concede ad essi totalmente, sia citaredo o suonatore di organo o di altri strumenti, è lontano dalla comprensione della scienza musicale, poiché egli assolve ad un servizio, ma non procura niente che sia utile alla ragione ed alla meditazione” (trad. C. Vendries, Montreal 1999).

Torniamo al problema della notazione musicale, dove è d'obbligo il riferimento ad Aristosseno di Taranto, straordinario studioso e musicologo vissuto fra la fine del IV e l'inizio del III secolo a.C. Una prima riflessione può essere suggerita da un passo, fra l'altro assai controverso, nel quale Aristosseno, pur accennando ad una notazione, la riteneva per lo più „utile ai teorici, non certo ai compositori”, in ogni caso non attribuibile alla scienza musicale²⁹. È possibile, egli si chiede, che un semplice „copista” trascriva una melodia nota in modo Lidio, senza sapere in che cosa questo „modo” consista? Cosa significa tutto ciò? Che la musica, ancora nel IV-III secolo, era messa su partitura da scrivani professionisti, esperti di teoria e capaci di trascrivere „ad orecchio”, ma non dai compositori; considerata poi tale scarsa importanza della scrittura musicale, probabilmente anche a livello didattico i concetti teorici in quell'epoca dovevano essere trasmessi oralmente, mentre le scale, i modi e le composizioni venivano appresi tramite l'esempio e la pratica esecutiva diretta³⁰.

In definitiva, se pur in chiave negativa, la testimonianza aristossenica attesta comunque l'esistenza di una notazione musicale sin dal IV secolo a.C., anche se bisogna attendere il trattato di Alipio (*Eisagoghé musiké*) per

²⁸ Aug. *mus.* 1, 6, 11-12 Marzi *sine ista scientia...nullo modo esse posse histriones musicae studiosos peritosque constiterit...Qui ergo cantat vel cantare discit, non ob aliud nisi ut laudetur a populo*. Sull'argomento vedi H. I. Marrou, *Sant'Agostino e la fine della cultura antica*, Roma, 1985, 197-198.

²⁹ Aristox. *Harm.* 395-41, 10 Meib.

³⁰ Ciò sarebbe ulteriormente confermato dalla ricca iconografia fornita dai vasi greci, dove i musicisti, cantori e strumentisti, si esibiscono senza spartito, per cui o conoscevano la musica a memoria o, molto probabilmente, improvvisavano su linee melodiche prestabilite. Le scene di insegnamento sono estremamente rappresentative; l'allievo ed il maestro sono seduti uno di fronte all'altro e ciascuno regge la propria lira: l'insegnante suona un esempio musicale, il discepolo si sforza di imitarlo. Famosa, a riguardo, è la scena dell'*Hydria* di Phintias (500 a.C.), conservata allo Staatliche Antikensammlungen di Monaco, n. 2421. Anche altre immagini su vasi, con musicisti che suonano di fronte a rotoli di papiro, non ci danno la sicurezza dell'esistenza di testi con note musicali. Nel caso in cui è stato possibile identificarli, questi testi in realtà erano incipit di opere ben note e non di partiture. Vedi A. Belis, *La trasmissione della musica nell'antichità*, in *Lo specchio della Musica*, 1988, 34.

ottenere dall'antichità le indicazioni più chiare sulle due serie di note vocali e strumentali³¹, le due notazioni cosiddette „alipiane”, dal nome dell'autore del trattato risalente circa intorno al 360 della nostra era, dove esse sono presentate in maniera definitiva e completa. Tali notazioni sono comunque di epoca piuttosto tarda: secondo alcuni studiosi esse risalgono al III secolo a.C.³², ma ci interessano comunque in maniera particolare in quanto sono quelle per lo più utilizzate nelle partiture antiche a noi pervenute. Attualmente si conoscono un certo numero di papiri con notazione musicale distribuiti nell'arco di tempo che va dall'inizio del III secolo a.C. fino al IV d.C., in buona parte riferiti a drammi teatrali³³. Alcune di essi molto probabilmente erano copie destinate alla messa in scena ed appartenenti alle compagnie teatrali; si tenga conto che già prima della costituzione ufficiale della „compagnie di artisti dionisiaci” (*Technitai*), avvenuta ad Atene nel 279 a.C., agivano stabilmente compagnie stabili di artisti professionisti in grado di utilizzare queste copie³⁴.

Per quanto riguarda la messa in scena dei drammi classici, esisteva quindi una tradizione diversa rispetto alle edizioni alessandrine, fondamentali quest'ultime per la documentazione manoscritta riguardante i testi di letteratura greca antica giunti sino a noi; tale differente corpus testuale fu indispensabile per gli attori impegnati nello sviluppo di un teatro di repertorio. Nel corso del V secolo la splendida fioritura del teatro, accanto all'ampliamento culturale della società greca, comportò una potente affermazione del commercio librario, con testi destinati solo alla lettura³⁵; tali testi, nel corso del tempo, furono spesso soggetti a varie interpolazioni o modernizzati in occasione delle diverse riprese³⁶, tanto che nel 330 a.C. nacquero le ben note

³¹ Vedi anche *An. Bellermand*, 19 sgg., 66 sgg. Najock. Fondamentale e ormai notissima è l'opera di trascrizione svolta da J. Chailley, *Nouvelles remarques sur le deux notations musicales grecques*, *Recherches de Papyrologie*, 4, 1967, 201-216.

³² Vedi sull'argomento A. Bataille, *Remarques sur le deux notations mélodiques de l'ancienne musique grecque*, *Recherches de Papyrologie*, 1, 1961, 5-20.

³³ Cfr. E. Pöhlmann, *op. cit.*, 4; vedi anche *Tragicorum Graecorum Fragmenta*, II, nr. 678-686.

³⁴ Cfr. E. Pöhlmann, *Sulla preistoria della tradizione di testi e musica per il teatro*, in *La musica in Grecia*, Bari, 1998, 132-144.

³⁵ Cfr. U. von Wilamowitz, *Euripides Herakles I, Einleitung in die attische Tragödie*, Berlin, 1889, 120 sgg.

³⁶ Fino alla metà del V secolo Atene era solita ospitare solo le „prime teatrali” mentre le repliche si svolgevano fuori città; a partire dal 386, però, anche le repliche di tragedie antiche, come accadeva già per le moderne, poterono accedere ai concorsi ateniesi. Cfr. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*, Oxford, 1968, 99-125.

„copie di Stato” riferite ai tre grandi tragici, trascritte e custodite ufficialmente, probabilmente derivate dalle suddette copie in circolazione. Queste versioni approvate universalmente, prive di qualsiasi riferimento musicale perché destinate essenzialmente alla lettura, giunsero ad Alessandria all’inizio del III secolo³⁷ e furono le copie utilizzate dai filologi. Esse si sono trasmesse nelle edizioni conservate nei codici medievali e sono pervenute in età moderna. Diversamente, accanto alla tradizione di testi destinati alla lettura e che convergevano in Alessandria, gli attori conservarono esemplari, probabilmente d’autore³⁸, influenti sulle edizioni alessandrine e dotati di notazione musicale, la cui comprensibilità, al di fuori della cerchia delle compagnie teatrali, doveva risultare alquanto difficile per il grande pubblico³⁹. Queste copie complete di scrittura musicale ebbero sicuramente un ruolo importante nella tradizione del repertorio per le riprese teatrali, soprattutto per quelle riguardanti opere di successo. I due più importanti antichi papiri con notazione musicale propongono estratti euripidei⁴⁰, e l’aspetto più interessante è che questi papiri contengono indubbe anomalie rispetto ai testi alessandrini. Sia il *Papiro Vindob. G 2315*, contenente alcuni versi dell’*Oreste*, sia il *papiro Leida 510*, relativo all’*Ifigenia in Aulide*, attestano varianti testuali non tramandate dai codici⁴¹; in particolare, nel *papiro Leida*, si riscontrano parti di due canti senza alcun collegamento fra loro ed in ordine invertito⁴². In altri papiri con notazione musicale si ritrovano ulteriori diversità rispetto alle edizioni alessandrine: i testi sono scritti continuativamente, senza colometria e i canti spesso non appartengono allo stesso dramma. La conclusione più ovvia è che probabilmente si tratta di papiri appartenenti ad una tradizione differente da quella alessandrina. Il processo è abbastanza chiaro: nei testi destinati alla lettura, utilizzati dagli alessandrini, si rinunciò

³⁷ Galeno (Hp. *Epid.* 3 comm. II 4, 607, 79 Wenkebach) ci informa che Tolomeo III Evergete ottenne in prestito, dietro cauzione, i *volumina* di Sofocle, Eschilo ed Euripide.

³⁸ Esemplari d’autore erano tramandati all’interno della cerchia familiare dello stesso drammaturgo, come nel caso di Eschilo, alla cui famiglia appartengono ben sette autori drammatici. Sofocle, a sua volta, fondò una scuola di attori, una comunità di culto che probabilmente si occupò di conservare i testi del fondatore. Vedi Lesky, *Die Tragische Dichtung der Hellenen*, Göttingen, 1972, 69, 171.

³⁹ Pöhlmann, *op. cit.*, 136.

⁴⁰ Le arie di Euripide, compositore particolarmente ammirato, perdurarono nella memoria collettiva e sopravvissero per secoli; per molto tempo i grandi virtuosi eseguirono brani di Euripide nei concorsi e nei concerti destinati al piacere del pubblico che, verosimilmente, riconosceva le melodie sin dai primi suoni. Cfr. Plut. *Vita di Nicia*, 29, 2-5.

⁴¹ Cfr. Ballerio, *op. cit.*, 9.

⁴² Si riscontrano tracce dei vv. 1500-1509 e, di seguito, i versi 784-792.

alla notazione musicale, incomprensibile ai non specialisti ma comunque presente in differenti esemplari „utili” alla messa in scena ed in possesso delle compagnie teatrali. Non raccolti nelle biblioteche, queste „versioni” musicate, nel lungo periodo, ineluttabilmente scomparvero⁴³.

Del resto, alcuni sistemi di notazione a noi pervenuti dall'antichità denotano una certa complessità e sicuramente erano destinati a musicisti-attori comunque esperti di teoria musicale, spesso basati su sistemi di „trasporto” melodico non facile da memorizzare: ad esempio, la scoperta recente di un papiro musicale trovato ad Ossirinco (*Pap. Oxy. 3705*) ha fatto pensare ad un esercizio piuttosto astruso di notazione melodica e ritmica, in quanto uno stesso verso è sormontato per ben quattro volte da segni di notazione, trattandosi verosimilmente di una prova disciplinare fondata sul riconoscimento di errori di scrittura, una verifica d'esame all'interno di una scuola specialistica, preparata dal docente e destinata ai suoi allievi⁴⁴.

Questo per quanto riguarda le notazioni „alipiane” che, come abbiamo visto risalgono intorno al III secolo; dobbiamo chiederci se esistevano forme di notazione precedenti o alternative, anche se a noi completamente ignote.

Abbiamo già appurato, secondo la testimonianza di Aristosseno, la presenza di una scrittura musicale già nel IV secolo, anche se si trattava di notazione usata solo dai teorici. A tal riguardo, accanto alla complessa notazione „alipiana” sono comunque pervenute a noi tracce di un'altra forma di notazione molto arcaica, semplice ed immediata, utilizzata probabilmente per puri scopi didattici e teorici, destinata ad allievi-strumentisti o musicisti non di alto livello. È stato quindi ipotizzato⁴⁵ che tale sistema semplificato servisse a designare le note in eventuali attività di semplice teoria e solfeggio: le note vi erano indicate attraverso monosillabi, composti da un *T* seguito da vocali a loro volta eventualmente unite a consonante secondo la figura melodica da rappresentare, anche come indicazione di ornamento o fioritura analogo ai nostri gruppetti e acciaccature. Secondo le notizie forniteci dal musicologo Aristide Quintiliano, questo sistema di notazione era assai antico, risaliva addirittura al 500 a.C., era quindi precedente allo stesso Aristosseno⁴⁶. In ogni caso, non possediamo partiture notate in tal maniera; esiste, però, un *epinetron*, un oggetto usato dalle donne per avvolgere la lana,

⁴³ Cfr. Pöhlmann, *op. cit.*, 140.

⁴⁴ W. Haslam, *The Oxyrhynchus Papyri*, vol. III, 1986, n. 3705.

⁴⁵ Cfr. Belis, *op. cit.*, 35.

⁴⁶ Cfr. A. Bélis, *La Musique Grecque Antique, Ateliers*, 4, 1995, 21.

su cui si rappresenta una scena di guerra: un'amazzone richiama le compagne suonando una forma di tromba diritta da cui sorge lo squillo notato con *TO TO TE TO TH* (Do, Do, Sol, Do, Mi)⁴⁷.

Possiamo quindi concludere che la scrittura musicale è esistita sin da tempi molto antichi ma si è particolarmente affermata, come sistema completo e complesso, sostanzialmente in epoca ellenistica, senza mai raggiungere quello stesso grado d'importanza nelle forme di trasmissione della musica che invece la stessa scrittura ha riscontrato in tempi moderni. Essa servì essenzialmente per la preparazione teorica e didattica e poi, soprattutto nel teatro antico greco, ad attori, musicisti professionisti, cantanti ed esecutori, esemplificata in testi dotati di annotazioni mnemoniche o melodici, canovacci cioè utili come riferimento durante le esecuzioni. Abbiamo già sottolineato in precedenza che molti frammenti di testi letterari dotati di notazione musicale alipiana conservati su papiri si riferiscono ad opere teatrali⁴⁸. In essi è visibile una linea melodica, quasi sempre in notazione vocale e senza accompagnamento strumentale, per cui l'esecutore sicuramente poteva sentirsi libero di supportare il testo secondo le proprie capacità tecniche ed interpretative.

Purtroppo, al di là di poche linee, la quasi totalità di una produzione verosimilmente mastodontica di musica prodotta in tanti secoli non è pervenuta in età moderna. A meno di fortunati e futuri ritrovamenti, non potremo mai conoscere assolutamente nulla degli splendidi canti che sostanziano le centinaia di tragedie euripidee, così come della straordinaria e virtuosa musica del genio di Mileto, Timoteo, e dell'eterogenea abilità auletica del tebano Antigenida, *omnis vocalae melleus modulator et idem omnimodis peritus modifier* (Apul. flor. 4, p. 5).

⁴⁷ *Ibidem*, 33.

⁴⁸ Non appartengono al repertorio teatrale, ad esempio, i due frammenti di epoca tarda, il *Pap. Berol.* 6780 ed il *Pap. Oxy* 1786, contenenti rispettivamente un peana ed un inno cristiano. A ciò si aggiungano le tre iscrizioni pervenute con note musicali, i due inni delfici e il noto Epitafio di Sicilo, quest'ultimo frutto dell'orgoglio di un musicista che volle far incidere una breve composizione sulla propria tomba.

RECENZII / RECENSIONI

ROSA AGIZZA, *Mituri și legende ale Romei antice*,
traducere: DARIA GHIU, Editura Lider, București, 2006, 343 p.,
ISBN (10) 973-629-110-3; (13) 978-973-629-110-4

Nefiind cazul să insistăm asupra conținutului, vom spune câteva cuvinte despre traducere. Ea demonstrează ignoranță de care, asemenea multora din breasla ei, dă dovadă traducătoarea: neavând cunoștințe minime de cultură și mitologie antică, Daria Ghiu a umplut paginile cărții cu o sumedenie de nume italiene de divinități, personaje, locuri, sărbători antice, încât bruma de informație a cititorului neavizat – căci mai ales acestuia se adresează traducerea – va deveni și mai subțire. Puținele forme corecte se datorează copierii întocmai din originalul italian, Daria Ghiu nefăcând un minim efort de a căuta să-și explice diferențele. Iată câteva probe ale acestei inculturi crase, care te întâmpină de la prima pagină a ediției: Varrone (p. 5) pentru *Varro*, Gianicolo (p. 13, 88, 147, 267, 285, 333) pentru *Ianiculum*, Cameso (p. 13) pentru *Cameses* – rege mitic al Latiumului, *Quadrifonte* (p. 20) pentru *Quadrifrons*, Begoe (p. 21) pentru *Vegoe* – profetesă etruscă, Acrone (p. 26, 27, 201) pentru *Acron* – rege sabin din *Cenina*, Papirius Cursore (p. 33) pentru *Papirius Cursor*, T. Manlio (p. 33) pentru *T. Manlius* (apare corect la p. 305), Ossipago (p. 35) pentru *Ossipagina* – ipostază a Iunonei, „sacru Palladio” (p. 41) pentru „sacru *Palladium*” – unul din fetișurile sacre ale Romei, Cuma (p. 43, 45, 46, 221) pentru *Cumae*, Febo (p. 44) pentru *Pheobus*, Erofile (p. 45) pentru *Herofile* – sibilă, Jupiter Capitolino (p. 46) pentru *Jupiter Capitolinus*, Apollo Salvatore (p. 46) pentru *Apollo Salvatorul*, „Apollo din Azio” (p. 48) pentru *Apollo din Actium*, Virbio (p. 50) pentru *Virbius* – divinitate a pădurii, Orcomeno (p. 54, 58) pentru *Orhomenos*, Learco, Melicerte (p. 54, 58, 59, 324, 326) pentru *Learhos*, *Melicertes*, Equirrie (p. 64) pentru *Equiria* – sărbătoare în cinstea lui Marte, „mai puternică (sic!) decât *Flamen Martialis* era doar *Flamen Dialis*, cea (sic!) a lui Jupiter” (p. 65) pentru „mai puternic decât *Flamen Martialis* era doar *Flamen Dialis*, cel al lui Jupiter”, pentru că e vorba de sacerdoții (masculini) specifici celor două divinități, Campo di Marte (p. 66, 136, 149), Campi di Marte (p. 103) și Campo Marzio (p. 260) pentru *Câmpul lui Marte*, Numitore (p. 68, 247, 251, 252, 254, 316, 327, 342) pentru *Numitor* – rege al Albei, *Venus Erucina* (p. 73) pentru *Venus Erycina*, Iride (p. 81) pentru *Iris*, Opi (p. 86, 88, 90, 154, 327, 331, 341) pentru *Ops*, Conso (p. 90) pentru *Consus* (apare corect la p. 258, 319, 327), Lampsaco (p. 97) pentru *Lampsacus*, Anzio (p. 125, 283, 316) pentru *Antium*, Hygea, Macaone, Podalirio, Telesforo (p. 126) pentru *Higeea* (*Hygieia*), *Mahaon*, *Podalirios*, *Telesphoros*, Foro Boario (p. 133, 196, 198, 281) pentru *Forum Boarium*, Pudicizia Patrizia (p.

133) pentru *Pudicitia Patricia*, Fortuna avea două temple – „la Circeo și la Campo di Marte” (p. 136) în loc de „pe Circaeus (Circe) /era mons/ și pe Câmpul lui Marte”, P. Cornelius Scipione Nasica (p. 160) pentru *P. Cornelius Scipio Nasica*, Turno, Camerte, Metisco (p. 148) pentru *Turnus* (apare corect la p. 227, 232, 235, 237, 317, 318, 324, 326, 331, 334), *Camertus*, *Metiscus*, Camisa (p. 151) pentru *Camese* (*Camesene*), Nereo, Glauco, Teti, Forco (p. 153) pentru *Nereu*, *Glauco*, *Tethys*, *Forcus*, Ara Massima (p. 155) pentru *Ara Maxima* (apare corect la p. 199, 225), Velabro (p. 155, 168) pentru *Velabrus*, Lavinio (p. 164, 242) pentru *Lavinium*, Vertumn (p. 166, 167, 168, 342) pentru *Vertumnus*, Circo Massimo (p. 168) pentru *Circus Maximus*, Pico (p. 171, 321) pentru *Picus* (apare corect la p. 178, 181, 262, 328), Regillo (p. 182, 184) pentru *Regillus* (apare corect la p. 330), Tagete (p. 187, 189, 333, 342) pentru *Tages* – copilul profet născut dintr-o brazdă, Tarcone (p. 188) pentru *Tar(c)hon* (corect la p. 333) – întemeietorul Tarquiniei, auspicii (p. 191) pentru *haruspicii*, „aici se păstra *Libri*... și *Fasti*” (p. 192) pentru „aici se păstrau *Libri* ... și *Fasti*”, Gerione Tricorpore (p. 194, 196, 199, 201) pentru *Gerion cu trei trupuri*, Tartesso (p. 194) pentru *Tartessos*, Erizia (p. 194) pentru *Eritia*, Potizii (p. 198) pentru *Potitii*, Palanto (p. 201) pentru *Palantus*, Vîncitore (p. 201) pentru *Învîngătorul*, Prenest (p. 204, 205) pentru *Preneste*, „puternicul Pelis” (p. 217) pentru „puternicul *Pelides*” – patronim al lui Ahile, fiul lui Peleu, Pallantea (p. 222, 321) pentru *Pallanteum*, arcazi (p. 223, 225) pentru *arcadieni*, Atlante (p. 225) pentru *Atlas*, Ofelte (p. 227) pentru *Ofeltios*, Niso (p. 227, 229, 230, 321, 342) pentru *Nisos*, Laurento (p. 181, 230) pentru *Laurentum*, Volcente (p. 230) pentru *Volcens*, Mezenzio (p. 232, 233, 234, 326, 342) pentru *Mezentius*, Lauso (p. 233, 234) pentru *Lausus*, Marice (p. 235) pentru *Marica* (apare corect la p. 324), Minturno (p. 235) pentru *Minturnae*, Tirro (p. 238, 242) pentru *Tyrrhus*, Numicio (p. 242) pentru *Numicium*, Anto (p. 250) pentru *Antho*, Ruminale (p. 253) pentru *Ruminal*, Pale, Palilie (p. 254) pentru *Pales*, *Palilia* (apar corect la p. 328), Popolo dei Quiriti (p. 259) pentru *Poporul quiriților*, Massiccio Albano (p. 283) pentru *Massiccus Albanus*, Capi, Temi (p. 316) pentru *Capis*, *Temis*, Pasife (p. 316) pentru *Pasiphae*, Testore (p. 317) pentru *Testor*, Aci (p. 322) pentru *Acis*, Penelope (p. 324) și *Penelopa* (p. 326), Ocnos (p. 325, 327) pentru *Ocnus* etc.

Prin urmare, această traducere face un deserviciu autoarei, culturii latine și celei românești.

Nelu ZUGRAVU

SORIN PALIGA, *Mitologia tracilor*, Meteor Press, București, 2008,
(col. *Mituri fundamentale*), 87 p., ISBN 978-973-728-237-8

Iată o nouă carte consacrată religiei tracilor, care, cum va reieși din cele mai de jos, este un curios amestec de abordare științifică și de etalare nonșalantă a unor ipoteze/convingeri discutabile, în care regăsim multe dintre ideile vehiculate

de S.P. în publicațiile sale anterioare. Date fiind dimensiunile reduse și încadrarea într-o colecție, ne aflăm în fața unei lucrări destinate publicului larg – deși a doua parte nu pare deloc accesibilă acestei categorii (vezi *infra*). Este desigur vorba de o „lucrare succintă” (p. 6), dar care merită luată în discuție, atât pentru caracterul ei de popularizare, cât, mai ales, pentru că ilustrează o serie de evoluții recente din peisajul istoriografic românesc referitor la „strămoși”. Or, noua explozia editorială, precum o cutie a Pandorei, îngăduie diseminarea tuturor opiniilor, fie că sunt seminate de specialiști, de diletanți solitari, de membri ai unor grupuscule de iluminați sau de autori, precum S.P., care pot intra în mai multe categorii. Căci autorul, cadru universitar și specialist în limbi slave, nu se află nicidecum la prima abordare a unui asemenea subiect. După cum aflăm de pe coperta a patra, alte patru lucrări, prioritar etimologice, i-au fost publicate în ultimii doi ani, în seria personală cu titlul cel puțin inadecvat (pentru a nu spune mai mult) *Opera Omnia*. Lucrarea despre mitologia tracilor este a doua care-i apare în seria îngrijită de Meteor Press, după *Mitologia slavilor* (2006).

Cartea este închinată lui Gheorghe Mușu (considerat drept maestru al autorului), ale cărei lucrări despre mitologia tracilor¹ sunt însă un amalgam de abordare frazeriană, de etimologii hazardate și de paralelisme folclorice îndoielnice. A crede că „cele mai bune analize privind sistemul religios trac în context sud-est european” îi aparțin lui Mușu (p. 14) este bulversant pentru cine se interesează fie și de departe de acest subiect.

Introducerea *Tracii și lumea lor* (p. 5-10) pornește de la întrebări legitime și de la o lăudabilă condamnare a naționalismului istoric, a unei nelocalizabile *Urheimat*, susținând chiar unele abordări diferite de vulgata istoriografică (de exemplu, romanizarea secundară). Din păcate, autorul exprimă de la bun început trei ipoteze care funcționează pentru el ca niște evidențe. Astfel (1), S.P. insistă de mai multe ori asupra uneia dintre temele sale fetiș, și anume influența și moștenirea străvechiului substrat pre-indo-european; ipoteza este mai mult decât plauzibilă, însă, spre deosebire de alte spații (mai ales cele bine ilustrate cu documente *scrise*), se dovedește a fi un domeniu populat de nisipuri mișcătoare. De vreme ce ignorăm limba vorbită de aceste populații și, în plus, ignorăm idiomurile tracilor, cum putem identifica sau distinge, cu certitudinea lui S.P., între (presupusele) elemente de substrat (pre-indo-european) și cele tracice (indo-europene)? În perfect acord cu patriotismul local (pentru a nu spune mai mult) al arheologilor români, S.P. este convins că „nivelul cultural și civilizațional [*sic!*; din nou, p. 8]” al neoliticului sud-est european era „ridicat” (p. 7). Mulți termeni sunt considerați, în mod constant, de origine pre-indo-europeană, pe un tărâm lingvistic total necontrolabil. Insistența pe această presupusă moștenire devine, pagină după pagină, nu numai nejustificată, dar și supărătoare. Apoi (2), autorul este convins de menținerea mai îndelungată a limbii și tradițiilor tracice decât se consideră de obicei și îndeosebi de

¹ Spre exemplu, *Zei, eroi, personaje* (1972); *Din mitologia tracilor* (1982).

moștenirea lăsată în ansamblul credințelor sud-est europene, inclusiv în arealul slavofon (p. 9). În fine (3), „**religia tracilor era de tip ‘închis’, inițiativă, avea un ‘caracter național’, era aniconică, așadar neexportabilă**” (p. 9). Toate aceste caracterizări sunt extrem de discutabile și trădează sursele de inspirație ale autorului: tendința recentă, pe urmele lui Mircea Eliade (dar și în acord cu voga contemporană pentru inițieri și religii misterice), de interpretare în cheie inițiativă a religiei dacice și mai ales a cultului lui Zalmoxis² – tradiție care continuă abordarea idealistă și idealizantă a unui Pârvan; caracterul „național”, preamărit de naționaliști, tracomani și diletanți; pretinsul aniconism, lansat de Pârvan (doar pentru daci!), și dezmințit de descoperirile arheologice³; în fine, caracterul „neexportabil”, mascând o pretinsă impermeabilitate a culturilor, care ar avea un caracter etanș – o teză nefericită a tracologiei bulgare, disciplină coagulată în jurul personalității fantase a lui Alexandăr Fol. Aceste premise îi permit însă lui S.P. să justifice felul neclar și incomplet în care religia tracilor este reflectată de sursele greco-romane (care, chipurile, nu ar fi putut s-o înțeleagă); pe de altă parte, ele îi permit să-și legitimeze propriul demers (de cercetător) drept singura cale de pătrundere a acestor mistere. Să ne fie permis să ne îndoim, și să ne îndoim ferm: datele nu sunt doar lacunare, uneori extrem de lacunare, cât și dificil de interpretat; și mai grav încă, metodologiile istoricilor (și intențiile afișate sau nu) sânt, în privința acestui subiect precis, dintre cele mai criticabile. Recursul la prudență este imperativ, ca și cunoașterea întregului dosar, reconsiderat critic. Or, de la bun început, S.P. alege să distingă, scolastic, între *religie* și *credințe*, aceasta mai ales pentru a afirma că tracii se aflau „pe o treaptă superioară de evoluție sacral-spirituală” (formulare identică: p. 10, 15) – sintagmă în care recunoaștem un avatar transformat și desuet al unor axionomii marxiste vulgare.

Primul capitol (*Divinitatea supremă a geto-dacilor: Samolxis, Zamolxis, Zalmoxis*, p. 14-29) susține din nou teza inițiativă a cultului lui Zalmoxis, pornind de la textul lui Herodot, în grila propusă de Eliade și însușită în modul cel mai necritic de istoricii români. Se adaugă o interpretare htoniană a acestui cult, reflectând o moștenire pre-indo-europeană, botezată „urbiană” (în linia viziunii discutabile a Marijei Gimbutas, care a lansat o interpretare romantică a civilizației neolitice europene). Interpretarea conform căreia geții ar fi tras cu săgeți tocmai în zeul lor (p. 17-18) – într-un pasaj din Herodot 4.94, în care istoricul grec se referă de fapt la Zeus al grecilor și la actul de nesăbuiță al geților – este nefericită. Etimologiile propuse sunt fie învechite și neconvingătoare (*Gebeleizis* – forma originală trebuie

² Este lăudabil faptul că S. P. are curajul, extrem de rar în vreo publicație din România, să se delimiteze de interpretările lui Eliade (p. 19, n. 6). Pentru noul peisaj istoriografic este simptomatic faptul că până și o abordare demitizantă recentă (Z. Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Iași, 2004), extrem de binevenită, este încă tributară, în destule ipoteze, grilei inițiatice de lectură a lui Eliade.

³ O serie de reprezentări figurate, unele clar religioase, se regăsesc la loc de cinste printre ilustrațiile alese de autor.

însă să fi fost *Beleizis*), fie exclud propriile alegeri (o etimologie diferită pentru grafia *Beleizis*), fie pornesc de la o formă care nu există (*Samolxis*: o simplă anchetă în aparatul critic al textelor grecești o exclude!), pentru a reinvoca o pretinsă moștenire neolitică pre-indo-europeană. Invocarea unor rădăcini (existente sau nu) nu are alt rost decât acela de a amăgi cititorii, indiferent de pregătirea lor, sau, în cazul arheologilor și al altor specialiști, de a-i convinge cu pseudo-argumentații pe care nu le pot evalua. O pretinsă evoluție a cultului lui Zalmoxis, de la o formă htoniană pre-indo-europeană la una celestă și inițiatică indo-europeană, reflectă doar imaginarul care-i este propriu lui S.P. Reconstituirea propusă (reluată la p. 74-75) depășește limitele verosimilului: astfel de interpretări sunt total fanteziste și nici nu merită catalogate altfel.

În capitolul al 2-lea (*Zei cei mulți ai celor mulți*, p. 30-37), deși respinge justificat teza monoteistă, S.P. tratează despre o serie de divinități discutate îndeosebi de Mușu⁴, folosindu-i interpretările desuete (în optica mea); jumătate dintre ele nu sunt tracice (Kybele, Sabazios, Semele), dar asemenea amănunte nu contează pentru cei care extind caracterul trac pe spații întinse, pornind de la ipoteze învechite și de la etimologii șubrede. Foarte scurte sunt capitolul al 3-lea (*Cabirii*, p. 38-39), respectiv al 4-lea (*Cavalerul trac*, p. 40-41), acesta din urmă având un final care ține de eseu: „Heros sau Cavalerul Trac era, așadar, eroul unei lumi în amurg, eroul unei lumi care își prevestea sfârșitul” (p. 41). Urmează capitolul cel mai întins, *Moșteniri și supraviețuiri* (capitolul al 5-lea, p. 45-62), în care, ca majoritatea etnologilor și istoricilor români, S.P. subvaluează aportul slav⁵ (care este însă considerabil – și de altfel singurul clar identificabil) și supravaluează în același timp moștenirea tracică, pe baza unor sofisme lingvistice. Capitolul al 6-lea (*Lexicon al numelor sacre*, p. 63-77) cuprinde teonime și epitete ale Cavalerului Trac, „deslucșite” după același tipar, pornind de la repertoriul depășit și problematic al lui Dimităr Dečev. A propune din nou (p. 66) o origine tracică (și, mai departe, pre-indo-europeană) pentru numele Basarabilor (de fapt, cuman) este consternant. A vedea în partea a doua a epitetului *Bouaiparēnē* (pentru Hera, în Tracia) sensul de „fică”, similar cu lat. *puer* (pp. 67-68), ține mai degrabă de o apropiere a unui diletant: aici este desigur vorba de un epitet toponimic, „Hera (cea) din Bouaipara”, în care -*para* este termenul binecunoscut pentru „așezare” în tracă, iar -*parēnos/-parēnē* forma derivată (cf. *Athyparēnós*, citat la p. 65). Aproape toate etimologiile propuse sunt, prin urmare, fanteziste.

Lucrarea se compune, de fapt, din două părți: prima, foarte sumară și generală, este urmată de o a doua, mai detaliată. Începând cu p. 47, cititorul obișnuit,

⁴ Înșelat de felul în care apare menționat la Gh. Mușu zeul Kandaōn, S.P. (p. 71) îl atribuie tribului *Apsinthioi* din Chersonesul Trac, când, de fapt, este vorba de o divinitate războinică a creștienilor din nordul Pen. Calcidice (în *Alexandra* lui Lycophron și în scolii).

⁵ Afirmția următoare este sugestivă pentru ponderea unor asemenea prejudecăți: „Ipoteza că vechii slavi ar fi avut un sistem mitologic așa de bine conturat încât să influențeze și sistemul mitologic al proto-românilor nu rezistă unei analize serioase” (p. 52).

căruia această carte îi este aparent adresată, se va pierde complet, între cuvinte din toate limbile balcanice (și indo-europene), diverse rădăcini, controverse etimologice și pur jargon lingvistic. Ilustrațiile (care ocupă 20 de pagini, deci un sfert din carte) înfățișează obiecte preistorice, artefacte tracice, reliefuri votive, hărți, fotografii și planuri de sanctuare (pentru asemenea schițe nu sunt indicate publicațiile de unde au fost preluate).

Alte câteva considerații se impun. Deși S.P. insistă asupra lacunelor documentare, nu pot fi de acord cu aserțiunea că „știm destul de multe despre traci, despre lumea lor și despre credințele lor”⁶, astfel încât „studierea atentă a materialului disponibil ne permite trasarea unor contururi clare ori relativ clare” (p. 9).

În esența lucrării, recunoaștem vechea manie a lingviștilor care descriu (sau *inventează*) caracterul unei divinități pornind exclusiv de la etimologia numelui său, uitând că, de cele mai multe ori, acesta poate reflecta doar incomplet un aspect din multele trăsături care o definesc (în acest sens, vezi repetatele avertismente ale lui Dumézil). Este cel puțin ciudat că un lingvist, care se consideră bun cunoscător (inclusiv al literaturii mai recente), susține că frigienii erau de sorginte tracă (p. 5), că ilirii vorbeau o limbă apropiată de tracă (p. 5) sau că macedonenii ar fi un „grup etnic sud-tracic, posibil cu unele influențe ilire” (p. 75 n. 4) – ultimele cercetări confirmă fără putință de apel că idiomul lor este în realitate un dialect grecesc, înrudit cu cel thessalian. Nu mi se pare deloc că „problema moștenirii autohtone a limbii române a rămas o abordare periferică în ansamblul cercetărilor de la noi din țară” (p. 6), ba chiar dimpotrivă, dar această introducere îi permite lui S.P. să-și prezinte o carte recentă drept o corectare a acestui „neajuns, poate chiar handicap”.

S.P. are tendința să-i considere pe traci ca pe un complex unitar (cf. p. 10), când este din ce în mai clar, și de altfel de așteptat, că aceste populații acoperind un spațiu considerabil erau diferențiate și intern și, mai ales, cronologic (ce-i drept, uneori, se fac referiri la deosebiri dialectale sau la divinități specifice „traco-dacilor”...). Remarcăm influența și elogiul tracologiei (mai ales bulgare, mai ales lingvistice) (p. 6, 8, 10), o direcție științifică extrem de discutabilă atât prin premisele, cât mai ales prin rezultatele sale. Este deopotrivă regretabil că ipotezele atât de nefondate ale lui S.P. sunt publicate în țară, fără a stârni reacțiile cuvenite, și că des-tute dintre elucubrațiile sale la limita dacomaniei și a protocronismului (cult inițiat-co-etnic al lui Zalmoxis, tăblițele de la Tărtăria și pretinsa lor importanță) au fost acceptate într-o revistă occidentală precum *Dialogues d'Histoire Ancienne* (19/1, 1993; 20/2, 1994).

În bibliografia succintă citată în sistem anglo-saxon (*Referințe*, p. 84-86), pe lângă o mulțime de lucrări lingvistice, și pe lângă nu mai puțin de 13 publicații ale lui S.P. (lăsând astfel impresia cititorului nespecialist că ar fi vorba de contribuții importante în domeniu), nu se regăsesc lucrări esențiale (Pârvan, Russu, C. și H.

⁶ La fel, a susține că datele literare sunt „foarte numeroase, și prețioase”, înseamnă a trece cu vederea caracterul lor stereotip, fragmentar și mediat.

Daicoviciu, Crișan, Eliade, Sanie, Al. Vulpe, Zoe Petre – deși unii dintre ei sunt uneori menționați în text), dar figurează în schimb cărțile unor diletanți ca V. Kernbach sau D. Oltean⁷. Mai mult, diferitele etape de redactare au făcut ca referințe din text să nu se mai regăsească la final: Crișan, 1993; Dodds, 1983; Oppermann, 1984; Russu, 1967; Stoica, 1982; aceste referințe inexploatabile sunt numeroase. Ce poate înțelege și unde poate verifica cititorul obișnuit? Ce înseamnă „Nestorescu-Bălcești, 1993: 10” (p. 17 n. 3)?

Printre puținele greșeli de tastatură apar însă și grafii defectuoase, precum „Samizegetus” (p. 23, n. 7) și „Bythinia” (p. 66); o referință rămasă din fișiere în alte limbi, precum „French original” (p. 85); sau inadvertențe (p. 69, Deceneu ca mare preot al lui Decebal)⁸. Uneori este supărătoare folosirea – pentru traduceri și descrieri – a unor termeni voiti arhaici: *argat*, *vătaf*. În schimb, apar termeni deconcertanți în română (*tabuare*, *tabuat*) sau o formulare hibridă precum „bithyni, grup etnic de sușă tracică” (p. 74)! Ce sursă precizează, așa cum scrie nonșalant S.P. (p. 73): „**pleistoi**: Preoții de rang înalt în cultul lui Zamolxis”?

Concluziile (p. 78-79), „la finalul unui demers fascinant, dar și dificil”, ca să-l cităm pe S.P., sunt aidoma principiilor și metodelor aplicate în carte: autorul insistă din nou pe moștenirea neolitică, nu aderă (spre cinstea lui) la teza pioasă a unui înlocuiri naturale a cultului lui Zalmoxis de către creștinism, și conchide, oarecum à la Blaga, că multe dintre tradițiile popoarelor sud-est europene „reflectă efectiv și real o moștenire abisală, ce vine din străvechimiile acestor locuri” (p. 79). Abisal va fi și sentimentul specialiștilor care se vor încumeta să ducă până la capăt lectura. Încă o lucrare despre religia tracilor, încă un *caveat*.

Dan DANA

LAURA BOCCIOLINI PALAGI, *La trottola di Dioniso: Motivi dionisiaci nel VII libro dell'Eneide*, Pàtron, Bologna, 2007 (Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino. Nuova serie 97), 237 p., ISBN 978-88-555-2932-7

Il bel libro di Laura Bocciolini Palagi ci trasporta alla cosiddetta parte „iliadica” dell'*Eneide* e, in particolare, al libro settimo, nella sezione dedicata da Virgilio agli antefatti della guerra fra Troiani e Latini (vv. 341-475). Il poeta descrive un fenomeno che potrebbe definirsi di psicologia di gruppo: l'ira, la follia di una singola persona, per sua istigazione, diventano poi ira e furore collettivi. E' il caso della regina dei Latini, Amata, la moglie del re Latino, sostenitrice delle nozze fra sua figlia Lavinia e il re dei Rutuli, Turno, che erano state pattuite in precedenza. Ormai, ella si

⁷ D. Oltean, *Religia dacilor*, București, 2002. Vezi recenzia mea în *EphNap*, 13, 2003, p. 333 și urm.

⁸ Ca fost student clujean, nu cred că mă înșel în privința prezenței celebrului vas cu stampilele DECEBALVS și PER SCORILO în muzeul din Cluj, și nu din București (p. 23, n. 7).

sente incompresa dal marito. Questi, infatti, è stato consigliato dall'oracolo di Fauno, un suo antico avo, di favorire piuttosto le nozze di Lavinia con Enea, lo straniero. Amata si abbandona, allora, alla sua passione distruttrice che comunica alle altre donne. E' anche il caso dell'ira di Turno, che si espande ai suoi Rutuli.

Un po' diverso è, invece, il fenomeno presso gli esuli troiani, scaturito dall'episodio del cervo di „intensa tonalità elegiaca” (p. 125). L'animale fu ucciso dal figlio di Enea, Iulo, durante la caccia. Ciò scatena una reazione risentita da parte dei Latini e di rimando da parte dei Troiani. E' la guerra (p. 11 e ss.). A questo punto, ci si potrebbe domandare che cosa c'entrino Dioniso e la sua trottola in questa trama. Il dio dalle molteplici attribuzioni è qui chiamato in causa come datore di follia e come Colui che è venerato con un rito misterico, famoso ma a noi poco noto. Abbiamo notizie del 'rituale' del cerimoniale misterico dalla polemica degli autori cristiani: Clemente Alessandrino, Arnobio, Firmico Materno (p. 13 ss., 17, 25, 30 ss.) e dal papiro di Gurob del III sec. a.C. (p. 77, 114). Naturalmente bisogna tenere però presente il tessuto epico-tragico del testo di Virgilio. Dunque, la presenza dei motivi dionisiaci si insinua nella trama generale.

Tali aspetti del VII libro erano già stati indagati da studi precedenti (così bene discussi dalla Bocciolini Palagi e da lei citati nella ricchissima bibliografia). L'A. ha approfondito queste ricerche: infatti il libro è preceduto da diversi suoi articoli degli ultimi anni (2001-2006: p. 9, 13; bibliografia). Anche alla luce di elementi extra-letterari artistici (vedere le illustrazioni finali), secondo la Bocciolini Palagi, molti punti oscuri possono essere chiariti. Così il *furor* di Amata è bensì scatenato da Alletto, interpellata da Giunone, secondo la mitologia, ma poi il serpente, datore di follia, fatto scivolare nel seno della regina dalla stessa Furia, deriva dal serpente d'oro dell'iniziazione dionisiaca, come mette in luce l'A. L'attestato non deriva né da modelli letterari, né dalle fonti artistiche, a noi pervenute (p. 13, 17 ss., 33), bensì dalle testimonianze polemiche degli autori cristiani (vd. sopra).

Anche la similitudine della trottola (*Aen.* VII, 378, ss.) che pure rimonta a precedenti letterari – Omero, *Il.* XIV, 413 (p. 73 ss.) e Callimaco, *epigr.* I, 9-10 (p. 74 ss.) – risente di elementi dionisiaci, se la trottola è uno degli oggetti contenuti nel cesto del rito (p. 77 ss.) rito che non escludeva la presenza dei ragazzi (p. 80 ss.). Così il calderone della similitudine a proposito di Turno che corrisponde a quella della trottola per Amata ricorre nelle leggende dionisiache (p. 115 ss.).

Mi sono soffermata sulle pagine che più mi hanno colpita, ma vorrei almeno ricordare altri tasselli dionisiaci: il cervo, la caccia, gli strumenti agricoli (p. 132 ss.). Tutto ciò non deve stupire. Il rito dionisiaco non era ignoto a Virgilio (del quale è noto, fra l'altro, l'orfismo, p. 14) che trova anche il modo di presentarlo negativamente, secondo la mentalità augustea, e lo conoscevano anche i suoi lettori complici.

La ricerca è inoltre arricchita da uno studio sui tecnicismi: *furor*, *bacchari*, *furibundus*, *lymphata*. Completano il volume utili indici dei passi citati, nonché dei nomi e degli argomenti 'dionisiaci' trattati.

Suggerirei la lettura di questo libro, scriso con esemplare chiarezza, non solo agli addetti ai lavori, ma anche ad una cerchia più ampia di cultori dell'antico, proprio per i suoi temi, non fosse altro che per quello della guerra che nasce, comunque, dalla follia.

Maria Lisa RICCI

NICOLA TREVET, *Commento alle Phoenissae di Seneca*, edizione critica a cura di PATRIZIA MASCOLI, Edipuglia, Bari, 2007, 129 p., ISBN 978-88-7228-508-4

Personalitate marcantă a vieții politice și culturale a secolului I p. Chr., Seneca filozoful a suscitât prin opera sa, „impregnată de romantism, ca și de un anumit baroc”¹, atât interesul anticilor (care l-au admirat sau criticat), cât și al generațiilor care au urmat, din Evul Mediu până în epoca modernă. Reprezentant al unui stil nou în literatura latină, caracterizat prin *brevitas* (concizie), *color poeticus* (culoare poetică), *vigor* (vigoare) și *varietas* (varietate), scriitorul latin a elaborat un discurs literar în care accentul cade asupra conținutului de idei, fără a respinge expresivitatea și forța imaginii. Recursul la imaginație, în detrimentul imitației, postulat de adepții noii mișcări literare, devine evident îndeosebi în operele sale dramatice. Detașându-se de normele esteticii clasice, tragediile autorului latin au avut un impact deosebit asupra teatrului renascentist și postrenascentist, însă nici precursorii acestor epoci nu au ignorat arta dramatică senecană, printre comentarii acesteia numărându-se dominicanul englez Nicholas Trevet (1260-1334).

Autor al unor lucrări de istorie precum *Annales sex regum Angliae*, *Historia ab origine mundi ad Christum natum*, al unor exegeze biblice și studii patristice (e. g. *Expositio super librum Boecii consolatione*, analiza unor pasaje din *De civitate Dei* a Fericitului Augustinus), al unor comentarii asupra unor scriitori antichi precum Titus Livius, Vergilius, Ovidius, N. Trevet a elaborat în limba latină și o serie de *expositiones* pe marginea tragediilor lui Seneca (neexcluzând nici piesa *Octavia*, pe care tradiția medievală o atribuie aceluiași autor). Inițiativa editării acestor comentarii aparține cercetătorilor italieni, prima publicație, *Il commento di Nicola Trevet al Tieste di Seneca* (Milano, 1938), fiind îngrijită E. Franceschini. Între anii 1959 și 1977, au văzut lumina tiparului alte patru ediții critice aparținând lui V. Ussani jr. (*Hercules furens*, Roma, 1959), P. Meloni (*Agamemnon*, Sassari, 1961, *Hercules Oetaeus*, Roma, 1962), M. Palma (*Troades*, Roma, 1977).

Recent, în colecția *Quaderni di «Invigilata Lucernis»*, inițiată de Departamentul de Studii Clasice și Creștine din Bari sub coordonarea prof. Luigi Piacente, la Editura Edipuglia, au apărut *editiones principes* ale comentariilor pe marginea altor trei tragedii. În anul 2004, Maria Chiabò a publicat ediția critică la *Expositio L. Annaei Senecae Ypoliti (Commento alla Phaedra di Seneca)*, în volumul 22 al

¹ E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, II, București, 1994, 468.

colecției, iar Luciana Roberti s-a îngrijit de editarea comentariului la Medeea (*Expositio L. Annaei Senecae Medee*), transpunerea în italiană a titlului fiind *Commento alla Medea di Seneca*, volumul 23. Ambele lucrări sunt precedate de o scurtă prezentare, realizată de L. Piacente, în care este dezvăluită cititorului intenția publicării, de către un grup de cercetători barezi, a ultimelor patru comentarii² rămase. Introducerile oferă date referitoare la viața și opera lui Trevet³ și câteva observații asupra tradiției manuscrise și asupra conținutului interpretărilor trevetane. Bibliografiile preced textele în limba latină, iar în încheierea volumelor se află indicii autorilor citați de scriitorul medieval.

Semnalăm apariția în 2007 a penultimei ediții critice din această serie, *Commento alle Phoenissae di Seneca (Nicolai Treveti expositio Thebaidis)*, în volumul cu numărul 31 al colecției amintite, sub îngrijirea Patriziei Mascoli. În scurta prezentare de la începutul volumului, coordonatorul colecției, prof. L. Piacente, expune pe scurt stadiul cercetării, insistând și asupra problemei ridicate titlurile a două dintre tragediile senecane, cunoscute de Trevet ca *Hypolitus* și *Thebais*. Autoarele edițiilor critice (Maria Chiabò și Patrizia Mascoli) au preferat să redea în traducere variantele consacrate de tradiție, *Phaedra*, respectiv *Phoenissae*.

O amplă introducere (p. 13-27) cuprinde, într-o primă secțiune, câteva considerații asupra structurii tragediei senecane, așa cum ne-a fost transmisă de tradiția manuscrisă, aducând lămuriri și în privința celor două variante ale titlului. Secvența intitulată *La composizione dell'expositio* conține, pe lângă încercarea de a stabili momentul apariției comentariului pe baza mărturiilor medievale (îndeosebi a corespondenței în limba latină dintre Trevet și superiorul său, cardinalul Nicolò degli Alberti da Prato), și o succintă analiză a compoziției comentariului. Autoarea ediției identifică în expunerea exegetului medieval puține referiri explicite la autori antici, însă remarcă faptul că nu lipsesc excursurile pe teme de mitologie și astronomie, „per i quali Trevet poteva facilmente utilizzare numerose fonti molto diffuse nel Medioevo” (p. 19). În secțiunea următoare este efectuată, pornind de la investigațiile predecesorilor (M. Palma), o examinare atentă a manuscriselor ce conțin comentariul trevetan, cu observații pertinente în ceea ce privește tipurile de scriere. Cercetătoarea precizează în continuare criteriile după care s-a condus în realizarea acestei ediții, specificând că a optat pentru un aparat critic în genere „negativ” („per ovvie ragioni di brevità”, p. 25), dar care, nu rareori, tinde să devină „pozitiv” (mai curând mixt, am spune noi) „a causa di altrettanto comprensibili necessità di chiarezza”. De asemenea, subliniază neglijarea variantelor grafice sau a erorilor copistului care nu au nici o relevanță în restabilirea textului. Cu privire la ortografie, autoarea ne informează că a preferat uniformizarea grafiei *-ti* (pentru grupurile *-ci*,

² Comentariul la *Octavia* a apărut în 1999 sub îngrijirea lui R. Jünge (*Nicholaus Trevet und die Octavia Praetexta. Editio princeps des mittelalterlichen Kommentars und Untersuchungen zum pseudosenecanischen Drama*, Paderborn-München-Wien-Zürich).

³ Această primă parte a introducerii volumului editat de Maria Chiabò este reprodusă cu fidelitate în cel îngrijit de L. Roberti.

-*ti*, urmate de vocală), dar a menținut distincția între *v* și *u*. Vocala *y* după *e*, *i* sau *u* a fost înlocuită cu *i* (cu excepția cuvintelor de origine grecească); în situația epentezei lui *p* în secvența consonantică *mn* (*ampnis*, *sollempnitas*, *autumpni*) a fost păstrată grafia inițială.

Bibliografia, plasată după introducere (p. 31-36), este structurată în două secțiuni: *edizioni* și *studi*.

Spre deosebire de editorii celorlalte comentarii, cercetătoarea bareză a preferat să pună la dispoziția lectorului și textul tragediei senecane, reprodus după ediția din 1986 a lui Otto Zwirlein (p. 41-66). Textul latin al lui N. Trevet (p. 71-129), redat în continuare, este precedat de un *conspectus codicum* și însoțit de un riguros aparat critic de subsol elaborat conform normelor cercetării moderne.

Ediția îngrijită de Patrizia Mascoli se remarcă prin probitate științifică și prin temeinicia cunoștințelor privind critica de text latin, reprezentând o contribuție valoroasă la dezvoltarea producției literare a Evului Mediu târziu.

Claudia TĂRNĂUCEANU

MALCOLM GILL, *Jesus as Mediator. Politics and Polemic in 1 Timothy 2:1-7*, Peter Lang, Oxford – Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – New York – Wien, 2008, 196 p., ISBN 978-3-03911-829-8

Fruit d'une thèse de doctorat (Dallas Theological Seminary), la monographie de M. Gill explore le rapport entre le culte impérial et la production littéraire du christianisme ancien à ses débuts en Asie Mineure à travers une analyse approfondie et détaillée de *1Tm* 2,1-7. Cette approche témoigne incontestablement de la prise de conscience de l'importance du contexte socio-politico-religieux pour mieux comprendre non seulement l'émergence du christianisme, mais aussi les raisons et les circonstances de rédaction des premiers écrits chrétiens; ceux qui formeront notamment la collection normative du Nouveau Testament.

Dans son introduction (chapitre 1), méthodologique et substantielle, l'auteur nous rend d'emblée attentifs aux résultats des fouilles archéologiques qui peuvent apporter un éclairage renouvelé dans la recherche biblique. Il insiste aussi sur le fait à ne pas perdre de vue que „the world of Paul's audience was a religious and cultural melting pot” (p. 16). Son idée de base est que le culte impérial „was part of the complex cultural fabric of the New Testament” (p. 17). Il pense pouvoir démontrer cela par l'étude d'un passage judicieusement choisi de *1Tm*, qu'il situe (avec vraisemblance) à Ephèse¹ et qu'il attribue – d'une manière discutable – à Paul². Le point central de sa démarche est la question de la médiation: l'homme

¹ Dommage que M. Gill n'a pas pu prendre en considération et discuter l'ouvrage de J. Murphy-O'Connor, *St. Paul's Ephesus: Texts and Archaeology*, Liturgical Press, Collegeville (Minn.), 2008.

² Voir par ex. H. Conzelmann, A. Lindemann, *Guide pour l'étude du Nouveau Testament* (Le Monde de la Bible, 39), Labor et Fides, Genève, 1999, 331-340.

Christ Jésus, comme unique „médiateur entre Dieu et les hommes” (*1Tm* 2,5), opposé à l'empereur, perçu comme intermédiaire entre l'humanité et les divinités. Pour arriver à ses fins M. Gill utilise „a contrapuntal model of interpretation” (emprunté à Edward Said³), qui permet de saisir la complexité du cadre social de la communauté chrétienne producteur de(s) texte(s). D'après sa définition, „in essence, the contrapuntal approach seeks to interpret marginalized and resistant communities by means of assessing the dominant communities” (p. 23). Précédemment Steven J. Friesen avait déjà appliqué ce type d'approche à l'*Apocalypse*.⁴

En définissant l'objectif et en exposant la démarche de sa monographie M. Gill écrit: „In essence, this work will critique the meaning of a passage written to a marginalized community, Christians in Asia Minor, against a dominant group, those involved in the imperial cult. The expression of this contrapuntal approach will occur throughout every section of this work. In particular, significant attention will be given to the dominant social setting of the imperial cult in the city of Ephesus. It will be argued that the imperial cult was the prevalent ideology facing the original audience of 1 Timothy. In essence, the contrapuntal method of reading 1 Timothy 2:1-7 will allow the reader to understand Jesus' role as mediator as a unique melody set against the dominant song of the imperial cult that hailed the emperor as divine” (p. 24).

Avant d'aborder son sujet proprement dit l'auteur propose une vue d'ensemble, un état de la question du culte impérial en relation avec le Nouveau Testament en présentant les travaux érudits qui se réfèrent plus particulièrement à l'Asie Mineure: Adolf Deissmann, Lily Ross Taylor, Kenneth Scott, S. R. F. Price, Steven J. Friesen. Son survol permet à la fois d'élucider ce que signifie réellement ce culte au niveau provincial, municipal et privé, et de prendre conscience de sa diversité et de sa popularité, qui se manifestent dans l'architecture, les images et les sacrifices. D'autant plus que ce culte n'était pas „a uniform religious belief system”, même si toutes les couches de la société étaient concernées: „the use of exalted language, architectural structures, and established rituals suggest that the cult was not a localized politically oriented structure, but that it was a widely influential religion that touched many within the empire” (p. 55). C'est à la lumière du tableau ainsi peint de la religiosité de l'époque que nous pouvons réaliser réellement les rapports du culte de l'empereur avec les textes du Nouveau Testament, notamment avec les évangiles et le corpus paulinien, sans rien dire de l'*Apocalypse* (chapitre 2).

Ensuite M. Gill analyse le contexte historique (date, auteur, lieu de rédaction, hérésie mentionnée), culturel (brassage du culte impérial et de l'adoration d'Artémis) et linguistique (style, structure rhétorique, terminologie utilisée: *sôtêr*, *epiphaneia*, *eusebeia*) de *1Tm*. Son objectif est d'établir un lien entre le culte impérial et les auditeurs de la lettre. Mais ce rapport est davantage concevable à la fin du Ier siècle, quand le culte se développe à Ephèse, que dans la décennie 60, période pré-

³ Voir E. Said, *Culture and Imperialism*, Knopf, New York, 1993, 66.

⁴ Voir S. J. Friesen, *Imperial Cults and the Apocalypse of John. Reading Revelation in the Ruins*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

sumée par l'auteur pour la rédaction paulinienne (p. 78) – somme toute douteuse (chapitre 3).

M. Gill étudie également la signification du concept de „médiateur” (*mesitês*) au Ier siècle apr. J-C. à la fois dans la tradition gréco-romaine (par ex. Polybe, Diodore de Sicile, Lucien de Samosate) – où le terme désigne surtout un ‘négociateur’, celui qui fait la paix (*‘peace-maker’*) entre deux parties –, dans la littérature juive (par ex. *Septante*, apocryphes, Philon et Flavius Josèphe) et dans le Nouveau Testament (*Épître aux Galates* et *Épître aux Hébreux*). Qui plus est, il compare Jésus, médiateur unique entre Dieu et les hommes, et l'Empereur grand prêtre. Il focalise son attention sur le rôle ‘médiateur’ du prêtre, du sénat et de l'empereur en tant que grand prêtre (*Pontifex Maximus*) dans un contexte d'adoration (chapitre 4).

C'est seulement après ce tour d'horizon contextuel préalable de l'époque de la rédaction que M. Gill fait un travail exégétique approfondie du passage de *ITm* 2,1-7, en cherchant évidemment les occurrences qui permettent de lier ce texte au culte impérial. Dans cette perspective il propose une traduction originale du texte grecque. Après avoir étudié la forme et la structure du passage, il analyse pratiquement un à un les versets, en tenant compte non seulement de la philologie, mais aussi des considérations historiques, linguistiques et culturelles (chapitre 5).

A la fin de sa monographie – qui se termine avec une très substantielle bibliographie (pp. 169-194) – M. Gill propose non seulement de récapituler et de résumer ses conclusions qui permettent, tout au long de l'ouvrage, de suivre d'une manière structurée à la fois le cheminement intellectuel de l'auteur et l'enchaînement de ses analyses, mais aussi de suggérer quelques pistes pour les discussions et les développements à venir. Il s'agit 1) d'examiner d'une manière systématique les concepts *basileus*, *kyrios* et *theos* des épîtres pastorales; 2) d'enquêter sur l'hérésie dont fait état *ITm*, et d'analyser l'attitude du judaïsme hellénistique par rapport au culte impérial; 3) de prendre en considération l'ensemble des informations à notre disposition se référant aux cultes (chapitre 6).

Même si la prise de position de M. Gill en faveur d'une origine paulinienne de *ITm* est très loin d'être convaincante (elle est davantage une affirmation qu'une démonstration), son analyse et ses résultats au sujet du culte impérial et de son influence méritent sans aucun doute toute attention. D'autant plus que ses analyses contextualisées et ses conclusions vont manifestement dans la direction d'une rédaction plus tardive (fin Ier – début du IIe siècle), post-paulinienne, de *ITm*. Surtout si nous tenons compte de ses propres propos: „The high point of the imperial cult in Ephesus occurred in A.D. 89/90 when Domitian granted the city the right to have a provincial cult dedicated to the worship of the emperors. (...) After A.D. 89/90 not only was the city the ‘temple warden’ (*neōkoros*) of Artemis, but it was also the ‘temple warden’ (*neōkoros*) of the imperial cult” (p. 105).

Attila JAKAB

CONSTANTIN C. PETOLESCU, *Contribuții la istoria Daciei romane*, I,
Editura Academiei Române, București, 2007, 351 p.,
ISBN 978-973-27-1566-6

Culegerea adună studii mai vechi sau mai recente ale profesorului Petolescu risipite prin diverse publicații, unele aduse la zi prin *addenda*, care abordează o gamă variată de probleme privitoare la istoria Daciei romane – personalități, organizare administrativă, istorie militară, aspecte de natură religioasă, orașe, geografie istorică, istoriografie ș.a. Bazate pe o documentație bogată, în special epigrafică, ele dau măsură acribiei și fineței cu care ne-a obișnuit de-a lungul anilor profesorul bucureștean și care l-au făcut cunoscut ca un specialist de marcă atât în mediul istoriografic românesc, cât și în cel extern. Istoricii vor găsi în această utilă culegere răspunsuri limpezi și credibile la multiple întrebări ridicate de istoria Antichității romane din regiunea Dunării de Jos.

Nelu ZUGRAVU

LILIANA TROFIN, *Istoria creștinismului la nordul Dunării de Jos (secolele I-XIV) (curs universitar)*, Editura Universității din București,
București, 2008, 200 p., ISBN 978-973-737-439-4

Liliana Trofin a publicat mai multe articole¹ și o teză de doctorat aproape exclusiv pe literatura secundară². Recent, a editat un „curs universitar” intitulat *Istoria creștinismului la nordul Dunării de Jos (secolele I-XIV)*³, dar care are toate elementele tehnice – inclusiv ISBN – pentru a trece drept carte; este și motivul pentru care ne-am propus să scriem câteva cuvinte în paginile de față.

Cum suntem deja obișnuiți, nimic original, nici o idee personală nu se găsește în această compilație. Ceea ce îngrijorează însă – și asupra acestui aspect vom insista aici – este practicarea unei noi forme de plagiat practicate de Liliana Trofin, întâlnit – de exemplu – și la Vasile Itineanț de la Universitatea de Vest din Timișoara⁴ sau Costin Miron de la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu⁵. Sub apa-

¹ Vezi, de exemplu, *Creștinismul la Dunărea de Jos în secolele IV – VIII*, în *Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir” – Seria Istorie*, 1, 1997, 13-152; *Viața spirituală a comunităților de la nordul Dunării în lumina izvoarelor scrise în secolele IV-XI*, în *ibidem*, 3, 1999, 150-156; *idem*, *De la henoteismul geto-dac la creștinism*, în *ibidem*, 270-288; *Credințe, practici, rituri și ritualuri funerare la Dunărea de Jos (sec. IV-VIII)*, în *ibidem*, 4, 2001, 151-192; *Bazilici creștine și sacerdoșii la Dunărea de Jos în secolele IV-VI*, în *ibidem*, 346-376.

² *Romanitate și creștinism la Dunărea de Jos în secolele IV-VIII*, București, 2005.

³ Ar fi interesant de știut ce diferență de conținut există între această lucrare și cea purtând titlul *O istorie a creștinismului la nordul Dunării de Jos până în secolul al XIV-lea* (București, 2007), despre care suntem informați din *Bibliografia selectivă* (p. 176).

⁴ *Viața creștină la Dunărea de Jos (secolele IV-VI d. Hr.)*, Timișoara, 2006.

⁵ *Noi considerații despre mormântul pictat de la Tomis*, în *Peuce*, S. N., 6, 2008, 283-296.

rența corectitudinii, autoarea își însușește idei și pasaje întregi din alte lucrări fără să pună ghilimele, dar făcând trimiteri – numai acolo unde îi convine însă (la jumătatea ideii, de exemplu) –, încât ai crede că opiniile și cuvintele îi aparțin, dar că, în treacăt, le-au formulat și alții. Mai mult, preluând de la cei care au precedat-o izvoare și bibliografie pe care nu le-a văzut niciodată, uită să-i menționeze tocmai pe aceștia, revendicându-și astfel întâietatea. Iată câteva exemple în acest sens. Ne simțim măguliți că Liliana Trofin ne-a copiat aproape întocmai – dovadă că i-au plăcut ideile și exprimările noastre –, dar am fi preferat să marcheze aceasta conform regulilor tehnicii redactării științifice.

L. Trofin, *Istoria creștinismului la nordul Dunării de Jos (secolele I-XIV) (curs universitar)*, Editura Universității din București, București, 2008:

p. 11-12: Contextul istoric și spiritual care a stat la baza receptării creștinismului în Imperiul roman ne oferă imaginea unui „*amalgam haotic de culte locale și regionale*” și a unui formalism religios incapabil să satisfacă nevoia de sacru a indivizilor. Această situație se datorează, în parte, existenței unor credințe extrem de variate, pantheonului populat de diverse zeități locale și „transnaționale”, ritualismului exagerat, „*aspectului eminent social al sacerdoțiului*” ș.a.m.d. Toate aceste elemente dau impresia unei stări de aparență decadență a vechilor culte păgâne.

Cercetările arată însă că păgânismul primelor secole ale erei creștine n-a fost lipsit de o anumită vigoare, deoarece a evoluat treptat către un concept nou de pietate și a postulat ideea unei providențe care depășea granițele etnice.

p. 40: Locuitorii știau că dacă îndeplinesc prescripțiile rituale aveau șanse să obțină bunăvoința zeului, care putea fi (sic!) după caz, „*milostiv*”, „*iubitor de oameni*” (*philanthropos*), „*foarte bun*”

N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997:

p. 190: ... imaginea unei religii a Imperiului asemănătoare unui „*amalgam haotic de culte locale și regionale*”... sufocată de formalism, incapabilă să satisfacă nevoia de sacru... Diversitatea zeităților, varietatea credințelor... aspectul eminent social la sacerdoțiului, accentul pus pe unele culte pe ritual ș.a. nu pot să nu deruteze și să nu creeze impresia de „*răceală*”, „*formalism*”, „*decadență*”.

„Al doilea păgânism”... evolua către un nou concept de pietate, postula ideea providenței universale...

p. 96-97: Așadar, locuitorii spațiului roman carpato-dunărean erau niște credincioși; ei știau că un zeu poate fi „*iubitor de oameni*” (*philanthropos*), „*milostiv*”... „*neînvins*” (*invictus*)...

(*optimus*), „neînvins” (*invictus*), „sfătuitor” (*monitor*) sau „foarte mare” (*maximus*)... antroponimele care conțin particulele „*theo*”, „*theus*”, „*dio*” sau se referă la nume și atribute divine, la sărbători, preoții sau acte de cult sunt manifestări „exterioare” ale devoțiunii și pietății față de zei.

p. 53: În altă ordine de idei, motivul împărțirii provinciilor misionate de apostoli are ca puncte de reper *Parabola semănătorului* și mesajul universal creștin formulat de Sfântul Pavel în *Epistola către Coloseni* (3, 11): „*Aici nu mai este, (sic!) nici scit, nici rob, nici slobod, ci Hristos este totul în toți*”. Astfel spus, în viziunea creștină lumea păgână devena ogorul pe care ucenicii lui Iisus trebuiau să-l lucreze și să însămânțeze „*semina fidei*”; „*orbis terrae*” devine un spațiu potențial de evanghelizare, care nu este în chip firesc identic cu spațiul geografic... *Scythia*... este un spațiu păgân, un ogor nelucrat încă, dar care va primi lucrarea Protocletului.

„sfătuitor” (*monitor*)... „foarte mare” (*maximus*)... zeci de nume conținând particulele *Theo-* (*-theus*) ... și *Dio-* ... Alte nume se referă la sărbători, atribute divine, acte de cult, preoții.

p. 147-148: Motivul partajării ținuturilor de misionat se originează în parabola semănătorului din Evanghelia și în ideea cu adevărat genială a Sfântului Pavel despre caracterul universal al creștinismului, formulată în *Epistola către Coloseni* (3, 11) – „*Aici nu mai este nici Grec, nici Iudeu, nici tăiere împrejur, nici netăiere împrejur, nici Barbar, nici Schit, nici rob, nici slobod, ci Hristos este totul și în toți*” ... Lumea păgână era ogorul pe care ei trebuiau să-l lucreze și să însămânțeze *semina fidei*; *orbis terrae* devine astfel un spațiu potențial de evanghelizare... „*Scythia*”... este fără îndoială, un teritoriu păgân, un câmp nemuncit încă, dar care va primi sămânța credinței prin lucrarea apostolică a lui Andrei.

Și lucrurile continuă în aceeași maieră la p. 64, 68, 75, 76, 81-82, 84, 85, 86-87, 88, 89-90, 127, 131, 138. A pune pe două coloane toate aceste texte ar spori extrem de mult paginile rezervate unei recenzii.

Iată alte câteva mostre ale nivelului științific lamentabil al autoarei noastre. Pentru un neavenit, exemplele date de noi pot trece drept ne semnificative, alese dintre chestiunile de amănunt, dar tocmai asemenea elemente dovedesc lipsa de profunzime a unui demers cu pretenții de rigurozitate. Astfel, la p. 54-55, unde își propune să arate că respingerea „fără drept de apel” de către noi a informației puse pe seama lui Hippolytus de Roma privitoare la apostolatul lui Andrei în *Scythia* rămâne, pe de o parte, o „chestiune deschisă”, pentru ca, în cele din urmă, să afirme că, de fapt, ea „nu se justifică” (p. 55), autoarea face dovada – ca și în alte părți din curs, de altfel – a autosuficienței sale, similare celei a tuturor semidoctilor care ci-

tesc doar o singură carte. Preluând de pe o pagină de internet⁶ scurta prezentare în franceză a unei ediții îngrijite de cunoscutul exeget, patrolog, editor de texte și istoric al Antichității târzii de la Universitatea „La Sapienza” din Roma Manlio Simonetti, universitara noastră „creștină” scrie despre identitatea lui Hippolytus: „în stadiul actual al cercetărilor, se vehiculează existența a trei personaje: 1. un scriitor roman, adversar al lui Zephyrin și Calliste (sic!), autor al *Eleuchos*-ului (sic!); 2. un preot din Roma, devenit martir; 3. un episcop din Asia Mică, necunoscut în Occident, considerat autorul tratatului *Contra Noeta* (sic!)” (p. 55). Poate fi mai clară o așa ignoranță? Pentru că nu a văzut ediția cu pricina, precum rezultă foarte clar și din trimiterea de la nota 148 („Hippolyte (Ippolito), *Contra Noeta*, Introduction par M. Simonetti, Bologna, Biblioteca Patristica, no. 35, 2000” în loc de „Ippolito, *Contro Noeto*, A cura di Manlio Simonetti, Bologna, 2000”), a scris „Calliste” (nume italian) pentru Callistus, „*Eleuchos*” pentru *Elenchos* (e puțin probabil că Liliana Trofin are habar că acest „tratat” mai este numit și *Refutatio omnium haeresium*), *Contra Noeta* pentru *Contra Noeto* (titlul latin fiind *Contra Noetum*).

Un alt exemplu, care evidențiază nu numai slaba pregătire a autoarei, ci și prețiozitatea ei, care nu poate ascunde, totuși, superficialitatea de care dă dovadă: la p. 112, atrage atenția asupra unui „element extrem de important, neglijat de specialiști”, anume că în *Passio* a lui Epictetus și Astion de la *Halmyris* autorul anonim folosește termenul „mansions” pentru a desemna „locuința potrivită” a celor doi creștini; cuvântul cu pricina apare exact în aceeași formă – „mansions” – la p. 113. Este clar că Liliana Trofin nu știe o boabă de latină, pentru că asemenea lexem nu există în limba respectivă, fiind vorba de *mansio*, *-onis* („locuință, salaș, loc de popas”). Aberația colegei bucureștene are o cauză – preluarea greșită din izvorul istoric, deoarece acolo se citește *mansiones*, nu *mansionns*, cum se poate vedea la p. 112 din cursul ei.

În fine, la p. 145, o altă probă a pospăielii autoarei, care nu poate avea decât consecințe nefaste pentru pregătirea studenților săi: scriind despre episcopi, ea afirmă că „aceștia erau aleși potrivit normelor canonice aflate în vigoare la sfârșitul veacului III de către doi sau trei episcopi” (subl. n.), sprijinindu-și afirmația pe canonul 1 apostolic. La momentul menționat nu exista nici un canon care să prevadă ceea ce a scris Liliana Trofin, așa-numitele *Canoane apostolice* făcând parte din *Constituțiile apostolice* compuse, foarte probabil, în anul 380.

Superficialitatea și autosuficiența fac casă bună cu neglijența. De exemplu, am constatat cu stupeoare, citind acest curs, că semnatul rândurilor de față este autorul unei lucrări de peste 360 de pagini despre care el nu știe – *Hristologiile eretice*, apărută la București în anul 2002 (p. 153 (nota 25), 177 (*Bibliografie selectivă*)). Ciudat este că o carte cu un titlu identic, publicată tot în același loc și tot

⁶ Pentru că veni vorba de internet, cititorul va fi surprins să afle că vestitul ereziarh Nestorius vorbea englezește, întrucât la p. 84, nota 54 Liliana Trofin preia de pe un site traducerea engleză a „argumentelor” „prezentate de Nestorie”, în loc să redea textul grecesc sau, eventual, traducerea latină a lui.

în același an, este semnată – după trimiterile Liliane Trofin – de A. Niculcea (p. 153 (nota 24), 174 (*Bibliografia selectivă*))! Rămâne de văzut cine dintre noi are drept de proprietate intelectuală.

În concluzie, acest așa-zis „curs universitar” e o probă irefutabilă a medio-critității autoarei.

Nelu ZUGRAVU

MARIANA TURCU, *Religie și cultură în spațiul românesc, (sic!) în secolele II-VI*, Editura Alfa, Piatra-Neamț, 2008, 161 p., ISBN 978-973-8458-14-7

De la titlu și până la bibliografia „selectivă”, această carte probează, indubitabil, un singur lucru – incompetența cea mai crasă. Rebutul asupra căruia ne vom opri mai jos este o mostră a ușurinței cu care tot felul de neaveniți își permit să abordeze subiecte ce le depășesc pregătirea și a iresponsabilității cu care persoane cu pretenții de onorabilitate în spațiul istoriografic recomandă fără să citească un rând absurditățile puse pe hârtie de asemenea ignoranți, considerați, precum Mariana Turcu, „cercetători” capabili să „abordeze” subiecte precum „religia și cultura” (vezi *Argument*, p. 9). De fapt, un cititor avizat – și nu numai – își poate da seama imediat, citind primele rânduri, că avem de-a face cu un autor care are grave probleme de informare, de exprimare coerentă și de gramatică. De exemplu, la p. 7 ni se spune că anul 106 d. H. marchează „începutul romanității dacilor” în loc de „începutul romanizării dacilor”. Tot acolo citim: „contribuțiile arheologice, istorice (!), lingvistice, antropologice (!) pe de o parte, dar și introducerea în circuitul științific a unor teze (!) pe de altă parte, (sic!) sunt elocvente mărturii ale continuității dacice, daco-romane”. Inepții de acest gen se găsesc și la p. 8, 9, 11.

Cineva s-ar putea întreba de ce, observând din start caracterul submediocru al acestei lucrări, ne pierdem timpul acordându-i atenție. Desigur, pentru unii, ceea ce facem noi poate părea pierdere de vreme și un consum inutil de energie iar limbajul prea dur. Nu le împărtășim gândul, considerând că avem obligația morală de a face tot posibilul pentru a curăța câmpul istoriografiei de buruieni cu pretenții de plante mirositoare, de a denunța neroziile cu veleități științifice aducătoare de poziții sociale nepermise, de a pune la locul cuvenit, în neantul în care s-au zbătut întotdeauna, veleitari pe care o cultură ce nu și-a găsit încă făgașul i-ar putea scoate la lumină și de a înfiera complicitatea unor așa-ziși „profesori doctori” și conducători de doctorat în difuzarea unor contribuții poluante precum cea de față. De aceea, ne permitem să continuăm analiza cărții Mariane Turcu.

Capitolul I, *Religie și cultură* (p. 12-23), e plin de banalități și aberații despre probleme pe seama cărora se discută de secole („religie”, „cultură”, „civilizație”) și pe care autoarea, slab pregătită și agramată, nu le-a înțeles deloc, dar are cutezanța să le abordeze și să-și închipuie că le poate rezolva citând din *Mic dicționar al limbii române*, *Ghid de cultură generală* sau din scrierile exaltate, fără nici o valoare

științifică, ale vreunui prelat necunoscut. Paragraful concluziv al capitolului demonstrează cel mai clar ignoranța și puerilitatea Mariane Turcu: „Deci, religia, cultura și civilizația sunt trei termeni (!) care se influențează (!), fiind foarte decisivi (!) în crearea istoriei, religia dovedindu-se a fi un aspect al culturii (!), concepție intelectuală (!), o economie a existenței umane (!). Putem vorbi de un proces de acumulare culturală atunci când cultura se prezintă sub aspect social, politic și etnic (!)” (p. 23).

Capitolul al II-lea, *Continuitate și religie în spațiul românesc* (p. 24-54), e un veritabil talmeș-balmeș, un amalgam de cunoștințe despre geto-daci, etnogeneza românilor, romanizare, istorie politică romană, „cultura spirituală a dacilor și carpilor pe actualul teritoriu al județului Neamț” (p. 37) etc. preluate anapoda din sinteze sau lucrări citate *apud*, fără nici o trimitere la vreun izvor istoric, deși, în *Cuvânt înainte*, „Prof. (!) Dr. Silviu Sanie” declară că autoarea utilizează „cu pricepere sursele (!)” (p. 4). Nu întâmplător, Mariana Turcu n-a înțeles nimic din toate acestea, formulând opinii care te cutremură prin conținutul lor aberant, prin ignoranța desăvârșită dovedită de absența bibliografiei de specialitate, citarea unor contribuții depășite și inventarea unor surse și nume de autori, prin încălcarea normelor gândirii coerente. Fiecare pagină e o ilustrare a celor spuse, dar ne mărginim să oferim doar câteva exemple, semnele de exclamare indicând perplexitatea celui care semnează aceste rânduri: „Astfel, limba vorbită de geto-daci avea un caracter preromanic – latin (!)” (p. 25); „Primele informații despre geto-daci provin de la Herodot (514 î. Hr.) (!). Astfel, la conducerea unei uniuni tribale este amintit Dromihetes (!)” (p. 26); „În 124 (!), din Dacia Superior se desprinde Dacia Porolissensis, iar în timpul lui Marcus Aurelianus (!) /în loc de Marcus Aurelius – n.n./ (168-180 d. Hr.) (!) s-au format (!) trei provincii: Dacia Apulensis, Dacia Porolissensis, Dacia Malvensis” (p. 27); „etnogeneza poporului român (sic!)” (*ibidem*); „provinciile Dacia și Dobrogea (!)” (*ibidem*); „O altă atestare a cultelor orientale sunt (sic!) și numele greco-orientale cu care sunt trecuți în istorie sclavii și libertii (!)” (p. 30); „cultele mithraice (!)” (p. 31); „Zalmoxis... fiind identificat diferit în concepția scriitorilor (!)... A. Busuioceanu – carpatin al nemuririi (!)” (p. 32-33); „O precizare a lui Herodot, pe care o face Mircea Eliade (!)” (p. 33); „Pentru cunoașterea religiei geto-dacice, istoria (!) a consemnat atât informații scrise, cât și descoperiri arheologice” (p. 35); „Cercetarea religiei geto-dacice a fost realizată prin interpretarea textelor antice de scriitorii (!): C. Daicoviciu, D. M. Pippidi... La menționarea surselor istorice (!) – rezultate din studiile istorice (!), dar și din cercetările arheologice – au contribuit: C. Daicoviciu, R. Vulpe... De menționat este și contribuția unor cercetători străini, așa cum ar fi:... F. Hargot (!)” /e vorba de F. Hartog/ (p. 36-37); „Dacii ziși (sic!) liberi și-au creat culturi arheologice proprii (!)...” (p. 38); „Din descoperirile arheologice, documentele indică (!)...” (*ibidem*); „Incursiunile carpilor au loc în condițiile accentuării crizei economice, sociale și politice ale (sic!) Imperiului roman” (p. 39); „Ei /carpii – n.n./ practicau... simbolurile solare (!)... Legată de cultul soarelui este și folosirea cânilor (!), așa cum s-a descoperit în așezarea de la Poia-

na-Dulcești, șapte câni așezate în semicerc (!). Este evident și cultul vetrei /de unde este evident? – n.n./” (p. 43-44); „Pausanias – «Historia» (!)” (p. 45); „O parte a costobocilor au intrat (sic!) în mediul culturii carpice, sub dominația dacilor de la est de Carpați” (*ibidem*); „despre dacii din NV au menționat în lucrările lor:... Commodus – «Historia Augusta» (!)” (p. 46); „Cultura geților din Muntenia avea influențe carpice romane (!)” (*ibidem*); „Referitor la dacii liberi din secolele II-III d. Hr., de o importanță deosebită sunt și izvoarele arheologice care cuprind o bogată bază de surse arheologice (!)” (*ibidem*); „Cercetările sistematice și descoperirile spontane (!)... Rezultatele acestor cercetări au fost publicate în numeroase studii, așa cum sunt volumele (!): «Studii și cercetări de istorie veche», «Materiale și cercetări arheologice»” (p. 47); „Dintre izvoarele scrise care redau într-o oarecare măsură istoria populației de la est de Carpați, putem aminti izvoarele literare..., epigrafe, papiriacee. La acestea au contribuit informațiile scriitorilor de limbă greacă și latină (!)” (p. 47-48); „Relatări despre carpi... găsim... la Smidt (!) – *Hesychii Lexicon* sau *Suidas* (!)” (p. 48); „Serghei (!) Haimoviciu” (p. 51, nota 117) etc.

Cel de-al III-lea capitol, intitulat *Creștinismul – factor de cultură*, este cel mai întins – 64 de pagini (p. 55-119), dar cititorul nu trebuie să creadă că sporirea numărului de pagini e o dovadă a pregătirii sporite a autoarei. Aceeași incultură sub orice limită, aceeași ignoranță desăvârșită, aceleași banalități, aceleași preluări fără de înțeles din cea mai obscură bibliografie, același agramatism înspăimântător te întâmpină la fiecare pagină. Autoarea nu cunoaște aspecte esențiale din istoria creștinismului – culmea e că, la un moment dat, vorbește despre *Esența creștinismului* (p. 67-69) – și din istoria creștinismului dunărean, vehiculând tot felul de falsuri dăunătoare și exprimându-și aberațiile în construcții juxtapuse, fără nici o legătură una cu alta, precum cele care urmează, dovezi clare ale unui adevărat delir intelectual: „Între 1947 și 1951 s-a descoperit un număr important de manuscrise la Marea Moartă (1940) (!) ce cuprind informații despre originile creștinismului (!)” (p. 59); „un mare gânditor al Sfântului Imperiu Roman (!) – Sfântul Augustin” (p. 60); „Din secolul al V-lea d. Hr., o nouă etapă a elaborărilor patristice în domeniul creștinismului se centrează pe teme divino-umane (!)” (*ibidem*); „Divinitatea creștinismului (!) este dovedită de Evanghelie” (p. 67); „Iisus Hristos este mijlocul (!) între Dumnezeu și om.” (p. 68); „Față de alte culte ale vremii (!), creștinismul avea avantajul (!) că oferea (!) un Dumnezeu personal și posibilitatea nemuririi. Putea conferi simțul solidarității.” (p. 70)¹; „Felul în care era primită învățătura Sfântului Apostol Pavel îl desprindem dintr-o scrisoare a lui Seneca (!)” (p. 72); „episcopul Lyon-ului – Irineu (!) /de fapt, Iraenus – n.n./” (p. 73); „În primele patru secole ale creștinismului au fost revărsate (!) asupra creștinilor zece valuri de prigoană generală (!). Dintre împărații romani care au lansat (!) persecuții ...” (p. 74). „În anul 324 d.Hr., împăratul Constantin s-a declarat creștin (!), iar împăratul Teodosie a dat

¹ Mariana Turcu nu știe că toate cultele orientale „ofereau” un „Dumnezeu personal”, „posibilitatea nemuririi” și „simțul solidarității”.

un edict prin care creștinismul a devenit religie oficială a statului (!)" (p. 75)²; „Dintre toate formele de creștinism (!), Roma a fixat o formă particulară numită **ortodoxie** (!)" (p. 76, subl. aut.); „în 438 d.Hr. (!) Teodosius II a emis legi conform cărora păgânii (arianii și nestorienii) (!) trebuiau uciși" (p. 77)³; „În credința acestora /a cui? – n.n./ s-au format miturile sălbatice (!) pline de zgomot și desfrâu (!)" (p. 79); „zeul Apis (aflat pe pietre (!) în nord-estul Ardealului)" (*ibidem*); „Religia dacilor a subzistat (!) cu religia lui Mithra (!) sau a lui Sol Invictus (!), tabloul religios al dacilor (!) fiind dominat de sincrētism (!), de fenomenul interpretatio romana (!) și de faptul că cele mai numeroase divinități ale panteonului daco-roman (!) /era vorba despre religia dacilor, amestecată acum cu cea romană – n.n./ erau de factură orientală (!)" (*ibidem*); „instalarea după secolul al IV-lea, (sic!) a creștinismului, (sic!) ca religie dominantă în Dacia, după cum realizează (!) și unii istorici bisericești (!)" (*ibidem*)⁴; „Poetul Ovidiu spunea în «Tristele și Ponticele» că Andrei a fost exilat la Tomis «printre sciți» (!)" (p. 81)⁵; „După cum relatează Dimitrie Cantemir, religia creștină a fost adusă în Dacia abia în timpul lui Constantin cel Mare. Aceasta deoarece sub Constanțiu, fiul lui Constantin cel Mare, amândouă Dacii (sic!) aveau arhieriei lor (!)" (p. 81)⁶; „În Scythia Minor, activitatea misionară a Sfântului Apostol Andrei este relatată mai târziu (!)" (*ibidem*)⁷; „Creștinismul din aceste zone a fost propagat (!) și de: premisele anterioare (!) (nucleul de la Barboși), relațiile cu Imperiul de Răsărit..." (p. 83-84); „Pentru secolele IV-VI d. Hr., Dobrogea sau Sciția (sic!) este cunoscută prin: 9 episcopi tomitani... epigrafie (!), arheologie (!)... edificarea credincioșilor (!)..." (p. 88); izvoarele lingvistice ca izvoare scrise (p. 95-99); „Crăciun se presupune a proveni și din grecescul **Ghristughena**" (p. 98, subl. aut.); „**Colindă** (latină) – **colendae** (latina cultă) era prima zi a lunii la romani (mutată de la 1 martie la 1 ianuarie de Caius Iulius Caesar) (!)" (p. 99, subl. aut.); „Origenes din Alexandria (185-254) – *Doctrina siriacă a Apostolilor* (!), spune că Apostolul Andrei a predicat în Gothia și în regiunile din jur" (p. 100)⁸; „*Faptele Apostolilor și Epistola Sfântului Apostol Pavel către Coloseni* – (sic!) care ne redau puține informații despre misiunea Sfântului Apostol Andrei (!)" (p. 101)⁹; „creștinismul arianist (!)" (*ibidem*); Laurentius de Novae a scris „*De eleemosina* (sic!)"

² Constantinus se convertise încă din 312, iar Theodosius a făcut creștinismul religie „unică", „oficială" fiind din 313.

³ Asemenea „legi" există doar în mintea bulversată de ignoranță a Mariane Turcu; „arianii și nestorienii" nu erau păgâni, ci creștini eretici.

⁴ O altă probă de ignoranță creativă, căci nici un scriitor bisericesc nu pomeneste așa ceva.

⁵ Pentru a-și susține absurditatea, nemăintălnită până acum în istoria istoriografiei creștinismului românesc, M. Turcu face trimitere la lucrarea „M. Păcurariu, *Istoria B.O.R.*, Chișinău, 1993, p. 21" – dovada foarte clară a preluării distorsionate a informației.

⁶ Poate fi o probă mai edificatoare decât aceasta despre logica anormală a autoarei?

⁷ Dar pe aceeași pagină, ceva mai sus, scria despre misionarismul lui Andrei printre sciți!

⁸ Ce poate fi mai clar pentru ignoranța acestei incompetente decât acest fals grosolan? Origenes n-a scris nici o lucrare cu titlul amintit, *Doctrina siriacă a Apostolilor* fiind o apocrifă.

⁹ Nu există nici o informație în scrierile amintite despre „misiunea" lui Andrei.

(p. 102)¹⁰; „Acestea provin de la Traiani (sic!)” (p. 105); „În afară de dovezile lingvistice, arheologice, logic-istorice, (sic!) ce atestă pătrunderea și răspândirea creștinismului în provincia romană Dacia și în teritoriile dacice rămase în afara stăpânirii romane (Crișana, Maramureș, Moldova, Muntenia) mai avem și o serie de mărturii directe (!)” (*ibidem*); „Arianismul dunărean, reprezentat prin judele Atanaric (!), (sic!) a dus la prigonirea creștinilor (Sava Gotul) și își încheie stăpânirea (!) pe la anul 500 d. Hr. (!)” (p. 113)¹¹; „Multe nume de episcopi sunt legate (!) de disputele cu preotul Arie din Alexandria” (p. 115); „Arie”, „exilat în părțile dunărene”, a „determinat” „organizarea unor sinoade locale pentru dezbaterile problemelor dogmatice”, precum cele din anii 335, 338, 340-341, 343 (!) (p. 115)¹²; „**episcopi periodenți**” (p. 117, subl. aut.) în loc de „episcopi periodeuți”; „Înființarea” celor 14 scaune episcopale din *Scythia Minor* „s-ar crede” că s-ar datora lui Anastasius I, dar, de fapt, „este pusă în legătură cu o lege dată de împăratul Zenon (474-491) în 480... (!)” (p. 118)¹³; „Începând cu 381, Moesia Inferior (sic!) și Scythia Minor, sub raport bisericesc, depind de Constantinopol, iar conducătorului bisericesc /al cui – n.n./ îi este recunoscut titlul de «patriarh» al Sinodului IV ecumenic (!!!)” (p. 119)¹⁴ etc.

Concluziile (p. 120-122) pun capac acestui rebut inimaginabil, logica denaturată a autoarei conducând-o la formulări de genul: „Aspectul religios al poporului român a fost constituit (!) prin prisma unor istorici, geografi, călători greci sau romani (!).” (p. 120); „Izvoarele literare ne pot informa asupra unor date, locuri, populații, evenimente, culturi, constituind o documentare sigură (!)” (p. 121); „Statuile (zeilor) sunt mărturii ale antropomorfizării divinităților și a (sic!) existenței unui anume cult, evidențiindu-se în acest fel influențele străine (grecești, romane, orientale).” (*ibidem*); „Prin cercetările efectuate s-a reconstituit panteonul dacic (!), atât dinainte (!), cât și după stăpânirea romană (!), fiind influențat de popoarele și de multitudinea de factori cu care a venit în contact (războaie, comerț, misionarism etc.) (!).” (p. 122); „Redarea unor cuvinte în limba latină sau greacă (inscripții, nume ale divinităților) evidențiază originea divinităților, a pieselor de cult (!).” (*ibidem*).

Această așa-zisă carte are și un *Indice de nume grecești* (p. 123), dar el cuprinde mai mulți *termeni grecești*, redați greșit (ex.: βασιλική οἰκία), o *Listă a ilustrațiilor* (p. 124-125), care, de fapt, sunt planșe (I-XXIX) (p. 127-155), fără a se indica proveniența lor, *Abrevieri și bibliografie selectivă* (p. 156-159), întocmite anapoda, cu titluri eronate (ex.: *Ortografie* (!) și *romano-catholicism*... în loc de *Orto-*

¹⁰ E vorba de *De eleemosyna*.

¹¹ Iarăși un fals inadmisibil: Athanaricus a fost un apărător al valorilor religioase tradiționale germanice, murind păgân la *Constantinopolis*.

¹² Ereziarhul murise în 335 la *Constantinopolis*, deci n-avea cum să „determine” „organizarea unor sinoade locale” posterioare acestei date.

¹³ Iată cum incapacitatea de a citi corespunzător o informație poate să-i distorsioneze complet sensul! Mariana Turcu nu știe că legea lui Zenon menționa expres că ea *nu se aplica în Scythia Minor*, episcopatele fiind înființate, într-adevăr, de Anastasius.

¹⁴ Este nevoie să mai subliniem ignoranța desăvârșită și logica aberantă a Mariane Turcu? Nu poți decât să te crucești de o ineptie precum „partriarh al Sinodului IV ecumenic”!

doxie și romano-catholicism), ani de apariție lipsă etc. Dacă la acestea mai adăugăm sistemul de trimiteri similar celui al elevilor mediocri, dar pe care „Prof. (!) Dr. Silviu Sanie” îl laudă nejustificat, avem imaginea completă a acestui eșec tipografic.

Este firesc ca cineva să se întrebe, citind observațiile noastre, dacă *Religie și cultură*... nu are, totuși, vreo valoare pozitivă. Noi răspundem afirmativ: dată la topit, poate contribui la salvarea câtorva hectare de copaci din pădurile patriei.

Nelu ZUGRAVU

MADDALENA SPALLONE, *Giurisprudenza romana e storia del libro*, Herder editrice e libreria, Roma, 2008 (Università degli Studi Roma Tre. Dipartimento di Studi sul Mondo Antico), 117 p., ISBN 978-88-89670-41-5

Oggetto di studio in questo volume è la lunga trattazione, svolta da Domizio Ulpiano, sul legato testamentario di *libri e bibliothecae*, una delle tante *quaestiones* relative ai problemi della realtà quotidiana, che costituivano materia su cui i giudici erano chiamati a pronunciarsi.

Il testo ulpiano, che è solo una minima parte dell'ampio commentario del giurista severiano ai libri di diritto civile di Masurio Sabino e che occupa l'intero capitolo 53 del libro 32 del *Digesto*, rimane l'unica testimonianza sistematica della giurisprudenza antica su questa materia, se si esclude il rapido cenno di Paul. *Sent.* 3, 6, 87. Essa risale agli inizi del III secolo, ma riflette tutta la pregressa esperienza dei giuristi antichi che in precedenza si erano espressi in materia: Antistio Labeone, Masurio Sabino, Cocceio Nerva padre, Cassio Longino, Sesto Pomponio.

E' evidente che questa tematica non può non intrecciarsi con la storia del libro e delle biblioteche dell'antichità, sicché, prima di intraprendere l'esegesi della trattazione ulpiana, l'A. fornisce una panoramica della storia e dei sistemi di conservazione del libro nell'Occidente latino fino alla tarda antichità (p. 22-28), cui fa seguito un 'vocabolario' dei termini specifici del settore (p. 28-49), funzionale ad una più puntuale comprensione del testo di Ulpiano.

L'antico giurista, in questo suo scritto, del quale Maddalena Spallone offre una precisa traduzione e un adeguato commento, ha il merito di fornirci una trattazione molto più articolata e puntuale rispetto a quella dei suoi precursori, discontinua e frammentaria nel suo attuale stato di conservazione, sicché quello che emerge dal testo di Ulpiano è „un panorama completo dell'universo librario dei primi decenni del III secolo” (p. 9).

Nel suo commento la Spallone coglie bene la necessità di considerare, nell'indispensabile prospettiva storica, non solo le mutazioni morfologiche e materiali dell'oggetto/libro, ma anche trasformazioni e permanenze del lessico 'librario', senza escludere termini attinenti alla sfera della conservazione, come *bibliotheca* e *armarium*. Fa da supporto a questa disamina la molteplicità delle fonti esaminate,

anche tardoantiche, che contribuiscono a delineare un quadro diacronico della nomenclatura 'libraria' in senso lato, che va oltre Ulpiano, rivelandosi, pertanto, di qualche utilità anche per quanti, filologi e non, si trovano a confrontarsi con il libro, unità inscindibile di testo e supporto materiale (si veda il cospicuo indice delle fonti alle p. 105-109).

La discussione di Ulpiano, pur nella sua preziosa specificità, è stata spesso utilizzata dagli antichisti limitatamente alla disamina delle varie tipologie librerie, che l'autore conduce solo nel *principium* del capitolo 53. E ancor minore fortuna essa ha riscosso presso gli studiosi di diritto romano, probabilmente a causa del tema trattato, apparso evidentemente più vicino agli interessi degli storici del libro e delle biblioteche.

Nei primi due secoli dell'impero il livello di acculturazione si era notevolmente elevato e quindi la richiesta e la conseguente conservazione di materiali scrittori e di libri erano pratiche di ampia diffusione anche nei livelli mediamente alfabetizzati della società dell'epoca (p. 26-28). Peraltro l'esempio concreto che Ulpiano propone, ipotizzando un lascito in cui sia compreso l'intero *corpus* omerico in un solo volume (da calcolare come uno e non come quarantotto, quanti i libri complessivi di Iliade e Odissea), non solo riflette „la consolidata pratica delle citazioni omeriche nella giurisprudenza classica” (p. 76), ma è anche indizio significativo della diffusa presenza di Omero nel sistema educativo romano.

Ulpiano registra con l'attenzione minuziosa tipica dei giuristi romani la multiforme realtà del suo tempo, in cui coesistevano prodotti scritti diversi per tipologia materiale, funzione e contenuto. Nella sua trattazione, ad esempio, risulta evidente che l'epocale sostituzione dei rotoli di papiro con i codici di pergamena (dopo un inevitabile periodo di affiancamento e di convivenza dei due sistemi di confezione del libro) era ancora non del tutto conclusa, di modo che la testimonianza ulpiana si attesta su questa linea di confine tra antico e nuovo, in cui anche il lessico del libro e delle biblioteche oscilla fra tradizione e innovazione. Il fatto stesso che egli citi prima i codici membranacei e poi quelli papiracei, indica, come giustamente osserva Spallone (p. 56), la maggiore diffusione degli uni sugli altri.

„I beni librari costituivano una realtà patrimoniale che sollecitava una regolamentazione giuridico-normativa a garanzia della sua corretta gestione e custodia, nel caso in cui il cittadino ne prevedesse la trasferibilità per successione” (p. 19). Di grande interesse a questo proposito, ma anche emblematico del metodo della giurisprudenza classica, è la sezione del testo ulpiano in cui si parla del legato della *bibliotheca*. In considerazione della almeno triplice accezione del termine, ogni interpretazione potrebbe generare un fraintendimento: il termine *bibliotheca* poteva indicare, infatti, sia il luogo in cui si conservano i libri, sia gli armadi che li contengono, sia gli stessi libri collocati negli *armaria*. Alla fine della discussione Ulpiano, condividendo il pensiero espresso in merito due secoli prima da Nerva, si limita a prendere atto dell'impossibilità di un dettato univoco in materia e ad asserire come ineludibile la valenza che il *testator* ha attribuito al termine.

Il problema non si pone, al contrario, in *Dig.* 33,7 dove Ulpiano, commentando il libro XX di Sabino e discutendo del legato di un *instructus fundus* – alla cui caratterizzazione l'A dedica una lunga trattazione partendo da altri frammenti del commentario confluiti nella compilazione giustiniana (p. 89-98) –, vi include sia la *bibliotheca* sia i *libri*: è evidente che qui la *bibliotheca* non può che essere lo spazio destinato alla conservazione dei libri presente all'interno del *fundus*, come qualunque altra cosa necessaria al *pater familias* per viverci. Il passo si presta al confronto con il pronunciamento del contemporaneo Paolo sullo stesso tipo di legato, nel quale, al contrario, la menzione del plurale *bibliothecae* non può che riferirsi all'insieme degli scaffali per libri (p. 98). La pluralità semantica del termine all'inizio del III secolo sembra svilupparsi ancora in epoche successive, se nella Gallia del V secolo ritroviamo, sia pure nello stile oltremodo immaginifico della lingua di Sidonio Apollinare, un'ulteriore più ampia accezione del termine: infatti in *epist.* 4,11,6, in un inserto poetico composto a mo' di epitafio per il fraterno amico Claudiano Mamerto, Sidonio così esordisce: *Germani decus et dolor Mamerti, / mirantum unica pompa episcoporum, / hoc dat caespitem membra Claudianus, / triplex bybliothea quo magistro, / Romana, Attica, Christiana, fulsit*. In questo passo il valore di *bibliotheca* non può che corrispondere a quello molto generale di „cultura”, in considerazione della grande dottrina del filosofo, poeta, scienziato Mamerto che abbracciava tutti i tre campi dell'antichità romana, greca e cristiana (pur non soffermandosi su questa accezione del termine, assente nel testo di Ulpiano, l'A. ne fornisce alcuni esempi: p. 48-49 e n. 113).

In sede di commento non mancano interventi sul testo edito dal Mommsen, sia per operare cambiamenti, chiaramente motivati, nell'interpunzione (p. 50 e n. 15, 72, 89 e n. 243) sia per indicare soluzioni più propriamente critico-testuali. Il corrotto *qui* in *dig.* 31,52,1 (*Si cui centum libri sint legati, centum volumina ei dabimus, non centum quae quis ingenio suo metitus est, qui ad libri scripturam sufficerent*) è economicamente sanato in *quae* al termine di una serrata disamina che, restituendo agli elementi costitutivi del passo la giusta funzione grammaticale, sintattica e logica, e ricostruendo la genesi dell'errore, rende questa congettura del tutto convincente e preferibile al non risolutivo *quasi* del Mommsen (p. 71-74).

In *dig.* 32,52,7 (*Sed si bibliothecam legaverit, utrum armarium solum vel armaria continebuntur an vero libri quoque contineantur, quaeritur. Et eleganter Nerva ait interesse id quod testator senserit: nam et locum significari „bibliothecam eo”*) l'A. suggerisce, invece, un atteggiamento conservativo del testo tradito in opposizione all'integrazione proposta da Mommsen (*Sed si [...]: nam et locum significari <bibliothecae appellatione, sicuti dicimus „in> bibliothecam eo”*) ritenuta non necessaria „a fronte di una ragionevole esegesi consentita dal passo” (p. 89-91).

Il grande merito di Maddalena Spallone in questo raffinato contributo è proprio quello di essere mirabilmente riuscita nell'impresa di coniugare la ricerca filologica con la scienza del libro in un'ottica interdisciplinare tanto meno

facilmente realizzabile all'interno di un testo giuridico, del quale pure si colgono ed evidenziano i diversi aspetti: dal metodo speculativo tipico della giurisprudenza romana, che procede fra dialogo con gli antichi maestri ed elaborazione del *ius* senza mai disattendere le istanze del presente e le sue molteplici tipologie, alle caratteristiche del linguaggio tecnico, che, se da un lato non è alieno dall'*Umgangssprache*, dall'altro rivela in filigrana procedimenti tipici della retorica antica (si veda la ricca e aggiornata bibliografia che ricopre i diversi ambiti della trattazione alle p. 111-117).

Per concludere, il felice connubio che si realizza in questo studio fra ambiti disciplinari diversi gli conferisce uno spessore che fa ben sperare nella 'trasversalità' dei saperi e nella loro sinergia.

Luigi PIACENTE

GEOFFREY D. DUNN, *Cyprian and the Bishops of Rome: Questions of Papal Primacy in the Early Church* (Early Christian Studies 11),
St. Pauls Publications, Strathfield, 2007,
ISBN 978-0-975-2138-5-8

Même si le point de départ de cette monographie est théologique, lié à une question d'actualité du dialogue œcuménique – à savoir le problème de la primauté pontificale (cf. Jean-Paul II, *Ut unum sint*, 1995) – la démarche est entièrement historique. „This study – écrit l'auteur – aims to offer an historical perspective on the ministry of the bishops of Rome at a time that was critical for its development into what we recognise today as its claim to primacy” (p. 3). Dans cette perspective l'éminent spécialiste du christianisme nord-africain étudie les écrits de Cyprien, essentiellement ses épîtres où il est question des ses rapports avec les évêques de l'église de Rome. D'autant plus qu'il considère que l'ecclésiologie initiale de l'évêque de Carthage fut modifié au cours des siècles. De ce fait, il considère qu'une meilleure connaissance et compréhension du passé peut apporter plus de clarté dans les débats contemporains et permettre d'aborder l'avenir avec davantage de sérénité, en sachant pertinemment que les références anciennes doivent être lues toujours dans leurs contextes.

Dans son ouvrage G. D. Dunn – qui présente aussi un état de la recherche – a retravaillé une série d'articles publiés précédemment, en les structurant en fonction d'une problématique principale: les relations entretenues par Cyprien, évêque de Carthage (249-258), avec les évêques de Rome, au sujet desquels il nous livre de précieuses informations dans ses lettres. Effectivement, en moins d'une décennie la communauté chrétienne de la capitale impériale a eu pas moins de cinq évêques: Fabien (236-250), Corneille (251-253), Lucius Ier (253-254), Étienne Ier (254-257) et Sixte II (257-258). Mais, bien au-delà d'une relation entre deux sièges épiscopales majeurs de la Méditerranée occidentale, les épîtres de Cyprien nous

renseignent également sur le processus de la mise en place de l'institution ecclésiastique, et de la conceptualisation à la fois de l'unité de l'église et du pouvoir de l'évêque.

Suivant un ordre chronologique G. D. Dunn étudie séparément les rapports de Cyprien avec chacun des évêques de Rome. Le premier dans la liste est Fabien, décédé peu après l'élection de Cyprien à l'épiscopat. De ce fait, il n'y a pas de correspondance survécue entre les deux hommes, même si nous savons qu'auparavant Fabien était en relation avec l'église de Carthage. Toutefois, en guise d'introduction à sa démarche, l'auteur propose une présentation approfondie de l'élection à l'épiscopat, qui permet de voir que les clercs et les laïcs y étaient également impliqués. Ensuite, l'évêque nouvellement élu écrivait une série de lettres de communion pour informer les autres évêques et solliciter leur reconnaissance en retour. Dès lors, nous pouvons présumer qu'une infime partie seulement de l'échange épistolaire chrétien anté-nicéen nous est parvenue, même s'il est possible de penser que beaucoup de lettres n'étaient sans doute rien d'autre que des épîtres standardisées, ne contenant donc pas des informations particulières.

L'arrivée de Caecilius Cyprianus, un patron riche et cultivé, à la tête de l'église de Carthage était loin de faire l'unanimité dans la communauté. Dès son élection une opposition se dessinait. Cela a pu se développer et se structurer aussi en raison de l'éloignement de Cyprien de la ville et de son église pour cause de persécution qui s'abattait sur le christianisme, déclenchée par l'édit de Dèce (décembre 249). La conséquence fut la défaillance massive des chrétiens. C'est ainsi que le christianisme du milieu du IIIe siècle se retrouvait avec l'épineux problème de la réadmission des *lapsi* dans les communautés. Ce problème soulevait aussi la question de l'autorité (qui possède le pouvoir de réadmettre les tombés?), créant ainsi des difficultés supplémentaires et des dissensions importantes. Ce n'est donc pas sans raison que pour Cyprien l'insistance sur le respect de *la discipline ecclésiastique* constituait un sujet primordial. Sa préoccupation est déjà bien perceptible dans son *Ep.* 20, adressée aux presbytres et diacres romains, dans laquelle il explique son attitude pendant la persécution; puis dans l'*Ep.* 33 il expose sa conception ecclésiologique: elle est collégiale et considère chaque évêque comme successeur de Pierre.

Le second chapitre de la monographie aborde la relation de Cyprien avec Corneille, dont l'épiscopat constitue une des périodes cruciales pour la question de la primauté. Ce rapport débute avec l'*Ep.* 44, qui fait état du schisme provoqué au sein de l'église de Rome par l'élection de Novatien comme évêque. On tourne évidemment autour du problème de la réadmission des *lapsi*, qui provoquait l'affrontement des visions „laxistes” et „rigoristes”. En qui concerne Cyprien, il a réussi, dès printemps 251, de reprendre en main l'église de Carthage, faire triompher sa conception dans la province africaine et excommunier ses adversaires. C'est donc dans ce contexte local qu'il a choisi de soutenir Corneille (élu en premier) et de reconnaître sa légitimité, même si auparavant tout semble indiquer que Cyprien et Novatien se

sont rendus des services mutuels en soutenant réciproquement leurs point de vues théologiques.

Dans ce chapitre G. D. Dunn étudie également l'épineuse problématique de l'œuvre de Cyprien *De ecclesiae catholicae unitate*¹, dont la tradition manuscrite diverge entre deux versions (*Primacy Text* et *Textus Receptus*) pour des parties des chapitres 4 et 5. L'auteur passe en revue les diverses opinions et adopte une position personnelle qui mérite toute attention. Il pense que ce texte „was directed to the African situation, but that it was applicable to the Roman one as well” (p. 80). Derrière sa rédaction se trouve sans aucun doute la situation carthaginoise créée par les adversaires de Cyprien. La référence à Pierre doit donc être comprise en fonction de l'unité du collège des évêques, et non comme une référence spécifique à l'église de Rome. Cette conception collégiale de l'évêque de Carthage est soulignée aussi par ses agissements: synodes et lettres pour maintenir la communion et la coopération. S'il considère et respecte l'église romaine comme une église de première importance (la seule qui en Occident pouvait se prévaloir d'une origine apostolique), dont l'opinion compte beaucoup, cela ne signifie nullement qu'il accepte qu'elle intervienne dans les affaires des églises africaines. Dans cette perspective Cyprien était d'avis que chaque évêque „was a legitimate bishop and preserved the bonds of communion with his episcopal colleagues, was free to diverge from what other churches, including Rome, did” (p. 91).

Grâce aux lettres de l'évêque de Carthage nous sommes informés d'une manière assez détaillée sur les rapports entretenus par Cyprien et Corneille. On peut donc légitimement penser que les deux évêques avaient besoin l'un de l'autre pour asseoir leur autorité dans leurs communautés respectives. C'est pourquoi ils respectaient ce que l'autre faisait dans son église et sa province.

En qui concerne le successeur de Corneille, l'évêque Lucius, Cyprien lui a adressé l'*Ep.* 61, une lettre de félicitations qui suggère l'égalité la plus totale du rédacteur et du destinataire.

La fin de l'épiscopat de Cyprien fut marqué par ses controverses avec l'évêque Étienne de Rome et par le problème complexe, truffé aussi de malentendus, du „baptême des hérétiques” (l'auteur parle de communauté „détachée”, *brak-away community*). L'enjeu principal de ce conflit fut de toute évidence un enjeu de pouvoir. Étienne Ier peut être considéré comme le premier évêque de Rome qui se revendiquait une primauté juridictionnelle sans précédant sur l'ensemble du christianisme (interventions revendicatives dans les affaires des chrétiens de Gaule et d'Hispanie).

Le point central de cette controverse fut la question: que faire de ces chrétiens qui, baptisés dans une communauté „détachée” (considérée comme schismatique et/ou hérétique), maintenant souhaitaient rejoindre la Grande Église? Suivant

¹ A ce sujet voir aussi la nouvelle édition Cyprien de Carthage, *L'unité de l'Église*, Texte critique du CCL 3 (M. Bévenot). Introduction P. Siniscalco et P. Mattei. Traduction M. Poirier. Apparets, notes, appendices et index P. Mattei (SC 500), Les Éditions du Cerf, Paris, 2006.

l'usage africain – en accord avec celui d'autres églises orientales, notamment en Cap-padoce – on rebaptisait les candidats, pour la raison que seul le baptême ecclésiastique était valide. Étienne était d'un avis contraire. Qui plus est, de la part des autres évêques il exigeait un alignement sur sa position. Faute de quoi, il a rompu la communion avec plusieurs d'entre eux, dont Cyprien de Carthage. L'affaire n'a pas vraiment été résolue, mais la persécution de Valérien lui a mis fin. D'après G. D. Dunn, la raison de cette crise doit être recherchée dans l'attitude d'Étienne de Rome qui ne tolérait pas la diversité de pratique des différentes églises rompait avec la tradition observée par ses prédécesseurs. Il était convaincu, écrit le savant australien, „that what happened in Rome was the authentic Christian tradition as handed down by the apostles, and that churches that did not follow this apostolic tradition could not be in communion with his church” (p. 179-180).

Le conflit n'a pas survécu à la mort d'Étienne. Son successeur, Sixte II, a très probablement respecté les pratiques des différentes provinces ecclésiastiques. En tout cas l'époque n'était nullement favorable à des querelles internes. La persécution de Valérien frappait les églises et à Rome et à Carthage. Les évêques Sixte et Cyprien étaient également exécutés par le pouvoir.

Dans la conclusion de sa monographie, qui suit la chronologie des événements et des œuvres pendant l'épiscopat de Cyprien, G. D. Dunn récapitule, d'une manière claire et structurée, les acquis de ses analyses. Il reprend donc les conclusions partielles des différents chapitres et nous propose un récit cohérent non seulement au sujet des relations entre Carthage et Rome, mais aussi en ce qui concerne le développement de la théorie ecclésiologique sur l'unité de l'Église et sur le pouvoir épiscopal; développement qui s'effectue sous la pression des circonstances. Cela montre que l'évolution du christianisme occidental aurait pu suivre un autre trajectoire si les églises de l'Afrique du Nord ne semblaient pas dans le conflit sans fin du donatisme, avec son cortège de contestation socio-politico-religieuse², et Carthage restait un siège de grande importance, véritable contre-pouvoir de l'Église de Rome. Dommage qu'après Cyprien il n'y a pas eu aucun autre évêque administrateur et théoricien du pouvoir de sa taille. C'est pourquoi Rome a pu le récupérer, lui et son œuvre, pour le mettre à son service et de l'utiliser comme justificatif.

Attila JAKAB

² Voir par ex. R. Cacitti, Furiosa Turba. *I fondamenti religiosi dell'eversione sociale, della dissidenza politica e della contestazione ecclesiale dei Circoncellioni d'Africa* (Studi di Storia del Cristianesimo e delle Chiese cristiane, 9), Edizioni Biblioteca Francescana, Milano, 2006.

ANTONIO ENRICO FELLE, *Biblia epigraphica. La Sacra Scrittura nella documentazione epigrafica dell'Orbis christianus antiquus (III-VIII secolo)*, Edipuglia, Bari, 2006, 680 p. (*Inscriptiones Christianae Italiae Subsidia V*), ISBN (10) 88-7228-471-6; (13) 978-88-7228-471-1

Printre obiectivele științifice ale Departamentului de studii clasice și creștine al Universității din Bari se numără publicarea epigrafelor creștine din Italia în cadrul colecției *Inscriptiones Christianae Italiae VII saec. antiquiores*, din care au apărut până acum peste zece volume. O serie a acestei colecții se intitulează *Subsidia*, în cadrul căreia se înscrie și masivul *corpus* de inscripții creștine datând din secolele III-VIII conținând citate biblice descoperite în întreg arealul mediteranean semnat de Antonio Enrico Felle. Lucrarea de față este cea de-a treia semnată de autor în seria amintită, anterior publicând *Concordanze delle Inscriptiones Graecae Christianae Veteres Occidentis* (Bari, 1991) și *Inscriptiones Christianae Urbis Romae, n.s. Concordantiae verborum, nominum et imaginum. Tituli graeci* (Bari, 1997).

Prezente – așa cum arată Felle – în variante „multiforme” („citații directe”, „adaptate”, „mediate”, „aproximative”, „rezumative”, „aluzive”) și având, prin urmare, conotații și semnificații diverse (p. 15-20), pasajele biblice de pe inscripții trebuie inventariate și studiate utilizând o metodologie complexă, care să satisfacă exigențe venite dinspre mai multe discipline – epigrafie, arheologie, filologie – și care să țină cont de criterii variate de ordonare și analiză – contextul spațial și temporal, limba, caracterul monumentelor (publice, private, funerare, *instrumenta*, obiecte de artă minoră sau de folosință comună), raportul documentului cu versiunile textului scripturistic (*Biblia de la Ierusalim, Vulgata, Septuaginta*) (p. 9-14, 20-36). Bogatul *corpus* cu epigrafe descoperite în *Orbis christianus antiquus* întocmit de Antonio Felle (p. 39-379), printre care, așa cum era firesc, figurează și cele din provincia *Scythia Minor*, parte a diocezei *Thracia* (nr. 520-525, p. 241-244), demonstrează că autorul stăpânește perfect metodologia asumată, fapt care i-a îngăduit să finalizeze cu succes obiectivele propuse – pe de o parte, cunoașterea din punct de vedere cantitativ și calitativ a circulației sub formă epigrafică – greacă și latină – a patrimoniului biblic în secolele III-VIII în diferite colțuri ale lumii creștine iar, pe de alta, definirea căilor de difuziune, a modalităților de receptare și de folosire a acestuia (p. 15). Capitolele sintetice răspund pertinent la întrebările firești pe care orice istoric al creștinismului din mileniul I și le pune privitor la distribuirea teritorială a documentelor epigrafice cu citații biblice (*pars Orientis* deține întâietatea) (p. 383-386), la repartiția pe secvențe temporale a acestora (în Occident, apogeul este atins în secolul al IV-lea, pe când în ținuturile orientale, frecvența cea mai ridicată se plasează în veacurile V-VI) (p. 387-390), la siturile care se individualizează prin prezența unor adevărate „complexe epigrafice” cu citații biblice (p. 391-393), la contextele și destinarii monumentelor cu pasaje din Sfânta Scriptură (predomină edificiile cu destinație publică – biserici, mănăstiri, centre de cult și de

pelerinaj, frecventate de un public numeros) (p. 395-410), la cărțile Vechiului sau Noului Testament citate în inscripții (în întregul interval dintre secolele III-VIII, atât în Occident, cât și în Orient, cele mai multe extrase sunt din Vechiul Testament, *Psalmi* deținând, de departe, întâietatea, urmați de *Evanghelia după Luca*, *Evanghelia după Ioan* și *Scrisoarea I către corinteni*) (p. 411-434), la modalitatea în care a fost însușit și transmis acest patrimoniu biblic (Felle opinează că responsabilă este mai degrabă „practica ascultării și memorării textului biblic” în timpul liturghiei și al „instruirii primare” religioase decât „lectura autonomă și personală”) (p. 434-438). Concluzia generală a analizei este că „il ricorso al testo biblico nel medium epigrafico in ambito cristiano si configura come fenomeno fortemente ristretto e costantemente minoritario rispetto a tutte le diverse prassi epigrafiche dei vari contesti – intesi sia in senso geografico sia cronologico – in cui esso ricorre, come comprovato in prima istanza dalla sua distribuzione fortemente irregolare nello spazio e nel tempo” (p. 439). Atât în Orient, cât și în Occident, *Biblia* pare destul de bine cunoscută, gradul de cunoaștere depinzând însă de mediul social și cultural – puțini o știu direct, din lectură, cei mai mulți însușindu-și-o printr-un proces mediat de serviciul divin și de imagini (p. 439-443).

Lucrarea mai cuprinde un indice detaliat (p. 447-535), concordanțe (539-546), *appendici* (p. 547-631), bibliografia (p. 635-677) și XVI planșe. Așadar, o carte ce poartă amprenta profesionalismului.

Nelu ZUGRAVU

EUGEN CIZEK, *Eutropius*, Editura Paideia, București, 2008, 188 p.,
ISBN 978-973-596-461-0

Probabil că nimeni în istoriografia românească nu era mai îndreptățit să scrie biografia unui istoric latin ca Eugen Cizek, autor, printre altele, al unor lucrări despre Tacitus (București, 1974), Suetonius (București-Paris, 1977), *Istorie și istorici la Roma în Antichitate* (Lyon, 1995) (în franceză) și *Istoria în Roma antică (Teoria și practica genului)* (București, 1998). Cum o arată și titlul, *Eutropius* e dedicată celui mai cunoscut dintre istoricii brevii ai secolului al IV-lea; secțiunile sale sunt: *Cuvânt înainte* (p. 5-6); *I. Introducere. Istoriografia la Roma. Secolul al IV-lea* (p. 7-14); *II. Viața și opera lui Eutropius* (p. 15-54); *III. Ideile lui Eutropius* (p. 55-70); *IV. Continuitatea daco-romană* (p. 71-102); *V. Strategia literară a lui Eutropius* (p. 103-139); *VI. Tehnica de compoziție* (p. 141-168); *VII. Scriitura și receptarea* (p. 161-168); *VIII. Concluzii generale* (p. 169-176); *Bibliografie selectivă* (p. 177-186). Fiecare în parte și toate la un loc, aceste capitole invită la lectură, cititorul, cu precădere cel mai puțin avizat, găsind în ele lucruri interesante privitoare, de exemplu, la înțelesul și rostul istoriei – al *breviarium*-ului sau *epitoma*-ei în mod particular – în Roma antică, la cariera lui Eutropius (în special p. 15-18), la problematica pe care o ridică opera sa *Breviarium ab Vrbe condita* – izvoarele (vezi p. 21-24), conținutul și ideile – „patriotis-

mul fervent” (p. 55-56), concepția despre împăratul ideal, animat de *civilitas* (p. 59-65) ș.a. –, „programul de lucru adoptat de epitomator” (p. 103-107), îmbinarea, în compoziție, a trei tipare – cronică epitomată, medalionul biografic și tabloul cronologic (p. 141-160) – și, nu în ultimul rând, la importanța informațiilor despre cucerirea regatului dac de către Traianus (p. 71-82), colonizarea provinciei (p. 82-87) și retragerea autorităților romane de la nord de Dunăre (p. 87-98).

A scrie despre un istoric al Antichității târzii, ca despre orice autor din orice epocă, presupune, în primul rând, o bună cunoaștere a acesteia, a contextului politic, social, cultural, spiritual în care „a emers” – ca să folosim o formă verbală dragă lui Eugen Cizek (p. 13, 93, 112, 137, 159, 163 etc.) – opera respectivului autor, a publicului căruia se adresa scrierea sa. Din acest punct de vedere, deși dintre copertile ei nu lipsesc secțiunile intitulate *Eutropius om al timpului său* (p. 56-59) și *Eutropius despre împărații vremii sale* (p. 64-69)¹, biografia asupra căreia stăruim este o dezamăgire. Eugen Cizek pune accentul pe lucrarea în sine, realitatea istorică în care și-a redactat *Eutropius* breviarul fiindu-i, în bună măsură, străină – nimic despre noua societate (în sensul cel mai concret posibil – demografic, social, etnic, religios) a Antichității târzii, recent ieșită dintr-un marasm politic, economic, moral, religios, literar, cultural de peste jumătate de secol, și, prin urmare, despre noile „gusturi” istoriografice și literare ale acesteia, care răspundeau întocmai intereselor imediate, „pregătirii” literare, orientării religioase și idealurilor morale ale ei. *Breviarium* și *epitoma* – de altfel, insuficient definite în *Eutropius* (vezi p. 9) –, ca și cronică sau biografia, „s-au expandat” (p. 13) exploziv în epocă – nu întâmplător, scrieri de acest gen apar în varii domenii (literar, juridic, militar, geografic, teologic, istoriografic ș.a.)² – tocmai pentru că, prin conținutul factologic restrâns, forma didactică, tehnica de compoziție „contabilă” și „neutralitatea religioasă” (M. Capozza, A. Momigliano), erau pe placul acestei societăți înnoite la toate palierele – suverani inculte și cu deprinderi cazone, magistrați și funcționari fără trecut ilustru, elite provinciale de extracție recentă, intelectuali la prima generație, barbari angajați în serviciul Imperiului etc. –, oferindu-i date esențiale despre personalități, evenimente și instituții, canalizându-i atenția, fără prea multe explicații, asupra unor probleme stringente (raporturile cu barbarii, politica față de statul part (persan), organizarea administrativă, aspectele militare și financiare, uzurpările), punându-i la dispoziție modele de urmat, ajutând-o să-și disimuleze păgânismul într-un Imperiu devenit creștin și persecutor. Din această perspectivă, aprecierea lui Eugen Cizek ni se pare superficială: „Ecloziunea epitomei se poate de asemenea explica. Asaltați de numeroase opere literare, cititorii, grăbiți, preferau opere istorice scurte, concentrate. Pe de altă parte, se punea problema «tirajelor». În condițiile proliferării textelor literare și inexistenței tiparului, scribii, care copiau textele, se concentrău asupra unor opere literare de mici dimensiuni” (p. 14)³. Mai mult,

¹ Vezi și p. 108-109, dar unde preia aprecieri ale lui N. Scivoletto și M. Capozza.

² I. Opelt, *Epitome*, în *RAC*, V, col. 944-964.

³ Vezi și p. 155. Aprecieri mai acceptabile se găsesc risipite prin paginile biografiei – vezi, de exemplu, p. 103-107, 110-111.

marcat de propria-i epocă, Cizek e obsedat de „totalitarism”, „absolutism”, „dictatură”, „tiranie”, „despotism”, „etatism”, termeni care revin constant, supărător și adesea nejustificat, pentru că nu reflectă realitatea istorică, în paginile biografiei (p. 13, 20, 33, 36, 42 („cea mai dură dictatură, de tip modern (!)”, „aprigă dictatură”), 56, 57, 58, 59, 66, 67, 109, 111 („totalitarism statizant (!)”), 131, 132, 135, 152, 170, 172 etc.). La un moment dat, referindu-se la politica anticreștină a tetraharilor, utilizează chiar sintagma „soluție finală”! (p. 132). Nu lipsește nici cuvântul „sponsor” (p. 65, 69).

Pe de altă parte, înfățișarea conținutului *Breviarium*-ului eutropian ni se pare haotică. Normal ar fi fost ca aceasta să se fi realizat integral în capitolul *Viața și opera lui Eutropius* (p. 15-54), dar aici Eugen Cizek vorbește doar despre *regii Romei* (p. 25-34), *politica internă a Romei din vremea Republicii* (p. 34-42), *războaiele Romei republicane* (p. 43-51) și *marile personalități romane* (cititorul va deduce că e vorba de cele republicane) (p. 51-54). Istoria Imperiului din cărțile VII-X este risipită în subcapitole disparate – *Idealul de monarh al lui Eutropius. Ciuitas* (p. 59-63), *Eutropius despre împărații vremii sale* (p. 64-69), *Biografii ale lui Eutropius* (p. 113-139), *Opoziția dintre eidologic și cronologic* (p. 143-154). Astfel, cititorul este privat de o imagine coerentă a „curgerii” istoriei romane în opera autorul antic târziu.

Rămânând în același context, al perioadei imperiale, capitolul *Continuitatea daco-romană* (p. 71-102) este nepermis de extins raportat la obiectivul însuși al biografiei, neaducând nimic nou față de ceea ce a propus cercetarea anterioară, inclusiv Eugen Cizek, nici chiar refutarea lecțiilor lui Gheorghe Șerban – *uiri* („barbați”), *nu uires* („forțe”), ale dacilor (p. 74-75); *Dacia... amissa est* – „Dacia... a lăsat-o la mijloc / a fost lăsată la o parte”, iar nu „Dacia... a lăsat-o în calea dușmanului” (p. 88-89) – sau opinia că *Dacia* a fost părăsită în 273 (p. 96-97); cea din urmă e lipsită de suportul documentar cel mai recent⁴, cum, de altfel, întreaga secțiune ignoră cele mai noi interpretări oferite de istoriografie⁵, vehiculând chiar erori⁶.

⁴ Cizek are în vedere circulația monetară, pentru care vezi D. Protase, în *Istoria românilor*, II, *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, 263-264; P. Hügel, *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (Traianus Decius – Aurelian)*, Cluj-Napoca, 2003; O. Dudău, *Circulația monetară în castrale de trupe auxiliare din provincia Dacia*, Timișoara, 2006.

⁵ De exemplu, despre tradiția literară cu privire la presupusa exterminare a dacilor, continuitatea dacică și colonizarea provinciei *Dacia*, vezi D. Protase, în *op. cit.*, 137-168 și D. Ruscu, *Provincia Dacia în istoriografia antică*, Cluj-Napoca, 2003, 48-67; despre Sardonius, pomenit la p. 78, vezi C. C. Petolescu, *Contribuții la istoria Daciei romane*, I, București, 2007, 45 (articol publicat inițial în 2001-2002 în *Pontica*); despre „încrângătura relațiilor dintre sursele literare” care pomenesc părăsirea Daciei (p. 93-94), cea mai recentă și pertinentă analiză, necunoscută lui Cizek, este cea subscrisă de Dan Ruscu, *op. cit.*, 162-233; despre *provinciales*, cf. N. Zugravu, *De nouveau sur les provinciales. À partir d'une idée de Demetrio S. Marin*, *Cl&Chr*, 1, 2006, 89-98; despre data retragerii aureliene, vezi și D. Protase, în *op. cit.*, p. 264-265.

⁶ **P. 83:** „Aurelius Victor arată, după consemnarea castrului și podului de la Drobeta, că «au fost create numeroase colonii», firește în Dacia”, dar observația breviatorului are un caracter de generalitate, nereferindu-se numai la *Dacia*. **P. 94:** „Thestim (sic!) de Tomis (sec. III – IV d.C.) (sic!)”; de fapt, e vorba de Theotim I de Tomis, episcop la cumpăna dintre veacurile IV și V; „Dionysius Exiguus, episcop în Dobrogea (sic!)”; Dionysius nu a fost niciodată episcop, izvoarele numindu-l *abbas*

Pe ansamblu, însă, chiar dacă această biografie conține puncte de vedere discutabile, unele greșite⁷, chiar dacă nu se folosește de cea mai nouă ediție a operei lui Eutropius⁸ și nu le pomeneste nici pe cele ale contemporanilor săi publicate de recent inclusiv în spațiul cultural românesc⁹, chiar dacă nu este la curent cu bibliografia actuală despre Eutropius¹⁰ și alți breviatori ai Antichității târzii¹¹, chiar dacă are numeroase

și *monachus* – Cassiod., *Inst.*, I, 23”. **P. 95:** „în 259 sau 260 Gallienus a retras din Pannonia (sic!) legiunile a V-a Macedonica și a XIII-a Gemina pentru a combate uzurpări și triburi germanice”; de fapt, este vorba despre deplasarea unui „contingent important” (D. Ruscu), format din corpuri ale celor două legiuni *din Dacia în Pannonia* cu scopul de a apăra drumul de acces spre Italia – vezi D. Ruscu, *op. cit.*, 210-211; E. Nemeth, *Politische und militärische Beziehungen zwischen Pannonien und Dakien in der Römerzeit. Relații politice și militare între Pannonia și Dacia în epoca romană*, Cluj-Napoca, 2007, 229-230.

⁷ **P. 12-13:** Tacitus – „Homerul prozei latine (!) Printre primii zece mari scriitori ai lumii, dacă nu printre cei dintâi cinci (!)”. **P. 15, 17, 65:** din manuscrise, rezultă că Eutropius ar fi participat la un „concurs de epitome”, dar nu există nici o informație despre așa ceva – vezi J. Hellegouarc’h, *Introduction, II. Le texte*, în Eutrope, *Abrégé d’histoire romaine*, texte établi et traduit par Joseph Hellegouarc’h, Paris, Les Belles Lettres, 1999, LVIII-LXXII. **P. 30:** „Potrivit lui Festus, Ostia ar fi fost clădită pe ruinele unei cetăți mai vechi”, dar nu există o asemenea informație în *Breviarium*-ul lui Festus. **P. 33:** „revoluția” antiregalistă s-ar fi datorat cavaleriei regale, formate din „militari de elită” (*celeris*), dar aceștia din urmă formau garda de corp a regelui Romulus, desființată imediat de Senat după dispariția acestuia. **P. 34:** ultimul rege roman „ar fi trăit în exil la *Tusculum*, preț de paisprezece ani, până în 93 î.C. (sic!), unde s-ar fi adăpostit în 507 î.C.”. **P. 44:** consulatul lui Caeso (nu „Gaius”) Fabius și Lucius Virginius a fost în 479 î.C., nu în „487 î.C.”, iar bătălia de la *Cremera* (astăzi, Fossa di Valca) în care au căzut cei 306 *Fabii* nu s-a desfășurat la data menționată de Cizek, ci în 477 sau 476 î.C. (Liv., II, 51, 1; Dio. Hal., IX, 19, 1-22). **P. 129:** bătălia de „Magus” – de fapt, *Margus* (astăzi, Morava, în Serbia), în *Moesia Superior* (vezi și Aur. Vict., *Caes.*, 39, 11). **P. 130:** constituirea tetrarhiei urmarea „să divizeze puterea imperială”, apreciere profund greșită, căci, o dată cu această reformă, puterea imperială *era sporită cu patru, nu divizată în patru*. **P. 134 și nota 15:** Crispus, fiul lui Constantin I, fusese „născut în afara căsătoriei”, fiind executat la „8 noembrie (sic!) 323”, dar Crispus era fiul legitim al lui Constantin, născut din prima căsătorie a acestuia, cea cu Minervina (*Pan.*, VI [7], 4, 1; Ps.-Aur. Vict., *Epit. Caes.*, XLI, 4; Zos., II, 20, 2), fiind omorât la *Pola* (Pula, Croația), în *Histria*, în martie, mai sau iunie 326 (Hier., *Chron.*, a. 325; *Cons. Const.*, a. 326 etc.).

⁸ Eutrope, *Abrégé d’histoire romaine*, texte établi et traduit par Joseph Hellegouarc’h, Paris, Les Belles Lettres, 1999.

⁹ **Aurelius Victor:** Sextus Aurelius Victor, *De Caesaribus / Despre împărați*, ediție bilingvă, text paralel latin-român, studiu introductiv, traducere, note explicative și comentarii de Gh. I. Șerban, Brăila, 2006; idem, *Liber de Caesaribus. Carte despre împărați, editio bilinguis*, traducere de Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, appendice și indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2006; **Festus:** Festus, *Abrégé des hauts faits du peuple romain*, texte établi et traduit par Marie-Pierre Arnoud-Lindet, Paris, Les Belles Lettres, Paris, 1994; Festus, *Breviarium rerum gestarum populi Romani. Scurtă istorie a poporului roman, editio bilinguis*, traducere de Marius Alexianu și Roxana Curcă, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, indice de Nelu Zugravu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2003; **Pseudo-Aurelius Victor:** Pseudo-Aurélius Victor, *Abrégé des Césars*, texte établi, traduit et commenté par Michel Festy, Paris, Les Belles Lettres, 1999.

¹⁰ *Exempli gratia:* G. Bonamente, *La dedica del Breviarium e la carriera di Eutropio*, GIF, 29, 1977, 274-297; idem, *Giuliano l’Apostata e il Breviarium di Eutropio*, Roma, 1986; H. W. Bird, *The Roman Emperors: Eutropius’ Perspective*, AHB, 1, 1987, 6, 138-151; S. Ratti, *Les empereurs romains d’Auguste à Dioclétien dans le Bréviaire d’Eutrope*, Besançon-Paris, 1996; idem, *La civiltas et*

greșeli de redactare¹², chiar dacă apar nume de autori deformat și titluri de lucrări eronate¹³, chiar dacă apar frecvente exprimări neconforme cu regulile limbii române¹⁴, ea umple un gol în istoriografia noastră.

Nelu ZUGRAVU

RAFFAELLA CRIBIORE, *The School of Libanius in Late Antique Antioch*, Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2007, XI + 360 p., ISBN (13) 978-0-691-12824-5

L'intérêt que l'Antiquité tardive suscite au milieu des curenți historiografici actuels est en plein ascension. Cet intérêt est dû, d'une fois, aux abordages séquentiels très récents, comme la problématique de l'identité religieuse de cette période historique (voir: I. Sandwell, *Religious Identity in Late Antiquity*, Cambridge 2007), d'autant qu'aux études de plus en plus détaillées, dédiées à une personnalité marquante de l'époque, le rhéteur et le sophiste Libanios d'Antioche (voir: F. Millar, *Libanius and the Near East*, *Scripta Classica Israelica*, 26, 2007, 155-180). D'ailleurs, les implications majeures exercées par l'activité et la vie de ce personnage dans son époque expliquent l'organisation d'un centre Libanios à l'Université du Montpellier, dans lequel on déroule des programmes de recherche et d'édition de son œuvre. Dans ces circonstances, l'apparition d'un nouvel ouvrage à

la iustitia dans le Bréviaire d'Eutrope: des qualités de famille?, *REA*, 98, 1996, 1-2, 197-205; idem, *Le Romana de Jordanès et le Bréviaire d'Eutrope*, *AC*, 65, 1996, 175-187; idem, *La lecture chrétienne du Bréviaire d'Eutrope (9, 2-5) par Jérôme et Orose*, *Latomus*, 56, 1997, 2, 264-278; J. Hellegouarc'h, *Sur le sens et l'emploi du vocabulaire politique chez Eutrope*, *Mélanges Cl. Mauss*, Louvain-Paris, 1998, 371-377; F. Paschoud, *Aurélius Victor, Eutrope in «Kaisergeschichte» d'Enmann?*, *Historiae Augustae Colloquia Nova Series*, VI, *Colloquium Argentoratense*, Bari, 1998, 269-270.

¹¹ W. Den Boer, *Some Minor Roman Historians*, Leiden, 1972; H. W. Bird, *Sextus Aurelius Victor. A Historiographical Study*, Wiltshire, 1984; G. Zecchini, *Ricerche di storiografia latina tardoantica*, Roma, 1993; H. Inglebert, «L'histoire de Rome» dans l'Antiquité tardive: un concept équivoque, *Latomus*, 55, 1996, 3, 548-550; A. Brandt, *Moralische Werte in den Res gestae des Ammianus Marcellinus*, Göttingen, 1999; A. Baldini, *Storie perdute (III secolo d. C.)*, Bologna, 2000; D. Lissandro, *Sacratissimus Imperator. L'immagine del princeps nell'oratoria tardoantica*, Bari, 2000.

¹² De exemplu, în peste 99% din cazuri, expresiile „așa-numita (ul, ți)”, „așa-zis (a)” și „propriu-zis (și)” sunt redactate, uneori de mai multe ori pe aceeași pagină, „așa numita (ul, ți)” (p. 13, 14, 68, 87, 118 etc.), „așa zis (a)” (p. 28, 87, 135 etc.) și „propriu zis (și)” (p. 89 etc.). **P. 18, nota 1:** „unele” în loc de „unde”. **P. 31:** „lucunon” în loc de „lucumon”. **P. 32:** „ceusitare” în loc de „censitare”. **P. 71:** „dacoromani” în loc de „daco-romani”. **P. 79:** „Ori pierderile grele...” pentru „Or, pierderile grele...”. **P. 109:** „însă totuși Eutropius...”; „Frenga” pentru „Franga”. **P. 159:** „alcătuește”.

¹³ *Exempli gratia:* **P. 36, nota 10:** M. Capozza, *Roma* (sic!), 1960 (sic!) – **p. 178:** M. Capozza (sic!), *Roma fra monarchia e decemvirato nel'* (sic!) *interpretazione di Eutropio*, Roma, 1973.

¹⁴ *Exempli gratia:* **P. 35:** „scoate în evidență (sic!) caracterul colegial”. **P. 51:** „Iulian rezultă (!) ca «bărbat distins și conducător notabil al statului»...”. **P. 60:** „civilis dobândește noi sensuri. Nu tocmai noi...”. **P. 61, 64:** „pune (scoate) în evidență (sic!)”. **P. 87:** „colonizarea acuzată (!) a Daciei”. **P. 111:** „totalitarism statizant (!)”. **P. 135:** „consiliul (sic!) /corect, conciliul – n.n./ de la Niceea”. Nu mai punem la socoteală numeroasele frazele trunchiate.

caractère biographique dédié à Libanios représente un événement scientifique de grand intérêt.

Chacun qui est déjà familiarisé aux travaux écrits par Raffaella Cribiore sur l'éducation antique, desquels le plus impressionnant est *The Gymnastics of the Mind*, comprend que l'auteur est la personne la plus appropriée pour une telle provocation. Elle affirme: *quand j'écrivais sur l'éducation égyptienne, je cherchais un écrivain antique sur lequel je pouvais tester quelques idées suggérées par le papyri. Très tôt j'ai clairement réalisé que Libanios était idéal* (p. 9). Alors, ce livre n'est pas seulement la suite naturelle, offerte par l'auteur, de son travail précédent, mais il hérite beaucoup de ses mérites substantielles: il est clairement rédigé, a un langage accessible, donc se constitue dans un ouvrage solidement fondé dans les sources littéraires primaires.

Les deux chapitres introductifs aident les lecteurs qui ne sont spécialistes dans ce domaine à s'en orienter. Le premier chapitre (*Libanios and Rhetoric in Antioch*) souligne des aspects importantes de la vie privée et professionnelle de Libanios. On doit dire que R. C. croit: "les plusieurs auteurs anciens ne se divulgue à la même intensité que Libanios" (p. 22). Pourtant, on peut se demander s'il ne serait plus près de la réalité et, surement, plus circonspect, d'affirmer que tous ces auteurs ne peuvent pas montrer la même capacité de projeter leurs propres images.

La variabilité caméléonesque des images que Libanios projette peut avoir plus de sens, si on se rappelle qu'il était rhéteur comme profession, que ses déclamations montraient un génie positif pour la caractérisation fictive, et que ses contemporains remarquaient déjà son adaptabilité extraordinaire (cf. Eunapius, *Les vies des sophistes*, p. 495).

En partant de la vie de Libanios, Raffaella Cribiore présente l'image générale des écoles rhétoriques et des sophistes du IVe siècle. Dans le second chapitre, nommé *Schools and Sophists in the Roman East* (p. 42-88), R.C. mette en valeur des grands centres, comme Athènes ou Constantinople, mais elle n'oublie pas de rappeler aussi le travail moins connu des professeurs qui agissaient dans des villes moins importantes des provinces de l'Empire Oriental. Le cas le plus évident est celle d'Alexandrie, dont l'auteur suit l'opinion que la rhétorique d'Alexandrie a connu, dans la période romaine, un important déclin. (p. 78).

Le troisième chapitre (*The Network*) parle de la fondation et le développement d'une école de sophistique par Libanios, qui présentait les habiletés d'un rhéteur aspirant, mais aussi de la compétition entre les sophistes et les milieux parmi lesquels les étudiants étaient recrutés.

Les autres chapitres suivent l'expérience des étudiants dès leur arrivée dans l'école de Libanios jusqu'à la fin des études et même après avoir fini leurs études. Le sixième chapitre, *The Long and Short Paths to Rhetoric* (p. 174-196), décrit les aspects de l'étude de la rhétorique, et le septième, *After Rhetoric* (p. 197-228), présente le progrès de l'étudiant après avoir fini ses études, et le rôle des recommandations des professeurs et des interviews pour la nomination, mais aussi la

relation entre la rhétorique et les carrières des étudiants. Ce dernier aspect pose des questions sur la compétition que la rhétorique devait souffrir de la part des autres disciplines d'étude, comme le latin et le droit. C'est difficile à comprendre le vrai Libanios. L'auteur parle de la „conviction de Libanios que l'étude du droit et de la rhétorique étaient exclusives” (p. 218).

Le dernier chapitre du travail, nommé *Words and Silence*, apporte une note pessimiste en ce qui concerne la dernière partie de l'activité de Libanios, une période qui coïncide au crépuscule du classicisme gréco-romain et à l'ascension du christianisme irréconciliable, dans quelques phrases: „*Yet with the passing of the years, as Libanius's voice became more querulous and discontented, silence began to creep in more and more. New subjects, such as Roman law, threatened the value of his discipline, so that students who dared to rely only on rhetoric ran the risk of being isolated and becoming mute*”. R.C. reconnaît, dans ces caractéristiques de la fin du IVe siècle ap. J.-C., une dégradation de l'esprit scintillant et fécond de Libanios, à cause des contraintes idéologiques auxquelles il devait se rapporter. Pourtant, cette note pessimiste est atténuée par la dernière phrase (*We need to keep in sight both sides of Libanius if we want him to continue to speak to us*), par laquelle les lecteurs sont conseillés à diriger leur attention vers ce personnage extraordinaire.

L'ouvrage finit par trois annexes, dont la première (*Appendix One, Dossiers of Students*) contient une sélection impressionnante des documents (206 lettres), avec leur traduction en anglais, concernant les plus importants élèves de Libanios, comme ils se reflètent dans la correspondance portée avec leur magister. R.C. introduit ces traductions pour offrir au lecteur l'accès aux sources primaires sur lesquelles elle construit son argumentation.

Sans doute, l'ouvrage de Raffella Cribiore représente une contribution remarquable à la reconstruction d'un important segment de l'espace culturel et religieux de l'Orient grec au début de l'Antiquité tardive, dominé par quelques personnages illustres, comme Libanios. Cette ouvrage relance la recherche historique et philologique dans ce domaine, et offrent aux chercheurs quelques conclusions dignes d'être suivies, et, en même temps, enrichies.

Adriana BOUNEGRU

OVIDIU POP, *Niceta de Remesiana. Monografie*,
Editura Universității din București, 2007, 232 p.,
ISBN 978-973-737-420-2

O teză de doctorat recomandată călduros de profesorul Eugen Cizek pe coperta a IV-a: „foarte probabil o premieră în exegeza literaturii latine”, întrucât „după știința noastră, nu există în bibliografia mondială nici o monografie consacrată lui Niceta de Remesiana”, cartea din 1905 a britanicului A. E. Burn fiind doar „o edi-

ție însoțită de un bogat comentariu a operelor lui Niceta”; este „extrem de amplu documentată, întemeiată pe o excelentă cunoaștere a textelor antice, îndeosebi a celor datorate Sfântului Niceta, și a exegezei moderne de specialitate”; „în orice caz, lucrarea este cu adevărat originală”. Autorul însuși își prezintă monografia ca având drept scop „completarea cunoștințelor, dacă nu chiar umplerea unui gol, în studiul literaturii creștine de limbă latină din zona Dunării de Jos, ținând seama de lipsa, până la această dată, a unor cercetări monografice privind contribuția Sfântului Niceta de Remesiana, și nu numai a lui, la dezvoltarea acestei literaturi” și „realizarea unei imagini cât mai complete asupra personalității Sfântului Niceta” (*Cuvânt introductiv*, p. 7). Sunt aprecieri exagerate, care nu se verifică decât în mică măsură. Nu încapă îndoială că partea „cu adevărat originală” este analiza limbii și stilului operei scriitorului bisericesc (p. 187-218) – în rest, monografia lui Ovidiu Pop¹ e departe de a fi o reușită. În primul rând, nu e deloc „o premieră” în istoriografia dedicată lui Niceta, căci există cel puțin două biografii ale acestuia, în afara celei din 1905 a lui Burn, respectiv una din 1909 a lui W. A. Patin (*Niceta, Bischof von Remesiana als Schriftsteller und Theologe*, München) și disertația academică a lui Zoran Senjak intitulată *Niceta von Remesiana. Christliche Unterweisung und christliches Leben im spätantiken Dacien* (Freiburg i. Br., 1975). Nu mai amintim de vocile și capitolele aflate prin diferite *instrumenta*² sau sinteze³, de care Ovidiu Pop habar nu știe. De asemenea, ea este „extrem” de slab documentată, autorul cunoscând incomplet și nu după ediții științifice noi sursele antice⁴, multe dintre traduceri românești ale acestora fiindu-i străine⁵, iar „exegeza modernă de specialitate” rămânându-i un adevărat mister (vezi mai ales p. 227-232), deși în ultima jumătate de secol s-a scris destul de mult despre informațiile existente în surse privitoare la prelatul dunărean⁶, despre autenticitatea sau paternitatea îndoielnică a unor opere ale

¹ El este și realizatorul unui recent volum bilingv al operei lui Niceta de Remesiana – Sfântul Niceta de Remesiana, *Opere*, traducere din limba latină, intrducere și note de O. Pop, Editura Sofia, București, 2009.

² H. G. Opitz, *Niceta, RE*, XXXIII, col. 179-180; M. G. Mara, *Niceta di Remesiana, DPAC*, II, col. 2398-2398 = *DECA*, II, 1746-1747; M. Rus, *Niceta de Remesiana, DALC*, 601-602.

³ M. G. Mara, *Niceta di Remesiana, Patrologia*, III, a cura di A. Di Berardino, Torino, 1978, 180-183; I. Cîmpeanu, *Niceta din Remesiana*, în *Istoria literaturii latine*, IV (117 e.n. – sec. VI e.n.), coord. E. Cizek, București, 1986, 664-668; Ș. Alexe, *Sfântul Niceta Remesianul, Sfinți români și apărători ai legii strămoșești*, București, 1987, 208-220; M. Păcurariu, *Sfinți daco-romani și români*, Iași, 1994, 58-60; C. Moreschini, E. Norelli, *Istoria literaturii creștine vechi grecești și latine*, II, *De la Conciliul de la Niceea până la începuturile Evului Mediu*, 1, traducere de E. Caraboi, D. Cernica, E. Stoleriu și D. Zămosteanu, Iași, 2004, 313-314.

⁴ Exceptând *CSEL*, izvoarele sunt citate aproape exclusiv după *PL*, *PG* și *FHDR*, II.

⁵ Vezi *infra*.

⁶ C. Riggi, *La figura di Niceta di Remesiana secondo la biografia Gennadiana*, *Augustinianum*, 24, 1984, 189-200; A. Gattiglia, *Paulin de Nole et Niceta de Rémésiana: voyages et pèlerinages de rang élevé*, *Akten des XII. Internationalen Kongressus für christliche Archäologie*, Bonn 22.-28. September 1991, 2, Münster, 1995, 809-810.

acestui⁷, despre conținutul teologic, rolul didactico-catehetic și importanța liturgică a unor „trătate” sau predici⁸, despre concepția sa în legătură cu erezia⁹ și cu numirile lui Dumnezeu-Cuvântul¹⁰, despre pelerinajul italian și așa-zisul apostolat¹¹, despre Paulinus de Nola¹², despre creștinismul din zona Dunării de Jos în secolele IV-V¹³ etc. Cât privește exegeza patristică, aceasta e de-a dreptul incomensurabilă. Pe de altă parte, Ovidiu Pop eludează contextul istoric, politic și ecleziastic în care a trăit și scris prelatul din Remesiana (competiția pentru stăpânirea *Illyricum*-ului între Imperiul occidental și cel oriental, prezența vizigoților în vestul Peninsulei Balcanice, bulversarea demografică și situația financiară precară a regiunii, ierarhia scaunelor arhiepiscopale, activismul papal în *Illyricum*, relațiile episcopatului din zonă cu scaunul petrin, normele sinodale care reglementau funcționarea structurilor bisericești ș.a.), atât de important pentru înțelegerea unor aspecte din activitatea

⁷ Z. Senjak, *op. cit.*, 29-52; K. Gamber, *Ist Niceta von Remesiana der Verfasser von De sacramentis?*, *OS*, 7, 1958, 153-172; idem, *Die Autorschaft von De sacramentis. Zugleich ein Beitrag zur Liturgiegeschichte der römischen Provinz Dacia Mediterranea*, Regensburg, 1967, 67-152; idem, *Fragen zu Person und Werk des Bischofs Niceta von remesiana*, *RQA*, 62, 1967, 222-231.

⁸ D. B. Saddington, *The educational effect of catechetical instruction in the fourth century A. D.*, *Euphrosyne*, 5, 1972, 249-271; Z. Senjak, *op. cit.*, 62-69; K. Gamber, *Niceta von Remesiana als Katechet und Hymnendichter. Ein Rechenschafts- und Forschungsbericht*, R. Pillinger (Hrsg.), *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident. Referate gehalten in Rahmen eines gemeinsam mit dem Bulgarischen Forschungsinstitut im Österreich organisierten Arbeitsgesprächs vom 8. bis 10. November 1983*, Wien, 1986, 71-83; V. Messana, *Quelques remarques sur la liturgie du chant selon Nicetas de Rémésiana*, *Ephemerides Liturgicae*, 102, 1988, 138-144; C. Riggi, *Pregare all'unisono secondo Niceta di Remesiana*, *Studia Patristica XXIII. Papers presented to the tenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 1987*, edited by E. A. Livingstone, Leuven, 1989, 162-179; J.-P. Bouhot, *L'Instructio ad competentes de Nicetas de Remesiana*, *De Tertullien aux Mozarabes*, I, *Antiquité tardive et christianisme ancien (IIIe-IVe siècles)*. *Mélanges offerts à J. Fontaine*, Paris, 1992, 281-290; M. Marin, *Note retoriche ed esegetiche su Niceta di Remesiana. Il De psalmodiae bono*, *VetChr*, 33, 1996, 309-335 = *SAA*, 5, 1998, 81-108; J. Rist, *Ein spätantikes Plädoyer für den Psalmengesang: Niceta von Remesiana und seine Schrift De psalmodiae bono (CPL 649)*, *OS*, 50, 2001, 34-57.

⁹ P. Ressa, *Niceta di Remesiana e l'eresia*, *Clas&Chr*, 1, 2006, 153-172.

¹⁰ M. Marin, *Il De diversis appellationibus di Niceta di Remesiana, Romanità orientale e Italia meridionale dall'antichità al medioevo. Paralleli storici e culturali. Atti del II Convegno di studi italo-romeno (Bari, 19-22 ottobre 1998)*, a cura di S. Santelia, Bari, 2000, 217-223.

¹¹ Z. Senjak, *op. cit.*, 53-61; G. Santaniello, *L'opera missionaria della Chiesa tra il IV ed il V secolo: la lettera 18 di Paolino a Vittricio di Rouen et il carme 17 a Niceta di Remesiana*, *Impegno e Dialogo*, 3, 1986, 59-99; G. Schramm, *Anfänge des albanischen Christentums. Die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen*, Freiburg im Briesgau, 1994; A. Gattiglia, *op. cit.*, 805-814; M. Tacheva, *The Thracian Bessi. Domo et Militiae*, *ZAnt*, 47, 1997, 1-2, 208; O. Albert, *Nicetas von Remesiana als „Missionar“*, *SAA*, 9, 2003, 358-372.

¹² A. Desprinescu, *Personalités marquantes de la romanité orientale et de l'Italie méridionale dans l'Antiquité: St. Niceta de Remesiana et St. Paulin de Nola*, *SAA*, 5, 1998, 109-116; D. Trout, *Paulinus de Nola. Life, Letters, and Poems*, Berkeley-Los Angeles-London.

¹³ N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997; D. Protase, *Autohtonii în Dacia, II, Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoica, 2000, 71-97; idem, în *Istoria românilor, II, Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, 587-600; C. Mateș, *Viața bisericească în sudul Dunării și relațiile cu nordul Dunării în secolele IV-VI p. Chr.*, Deva, 2005.

episcopului remesian, în special scopul călătoriilor din Italia¹⁴ și „misionarismul” său. În sfârșit, tehnica redactării științifice e sub orice critică – inconstanță în citarea bibliografiei¹⁵ și a surselor¹⁶ sau menționarea eronată a acestora din urmă¹⁷, neprecizarea edițiilor¹⁸ sau necunoașterea celor mai recente realizate inclusiv în spațiul românesc¹⁹, lipsa, în note, a titlului lucrărilor, apărând doar abrevierea *op. cit.*²⁰, sau a tomului, numărului și anului de apariție al unor reviste²¹, când acestea nu sunt redade necorespunzător²², bibliografie perimată²³ sau de cea mai proastă calitate²⁴ ș.a. Privitor la acest din urmă aspect, nu întâmplător, autorul vehiculează

¹⁴ D. Marin, *La testimonianza di Paolino di Nola sul cristianesimo dell'Italia meridionale*, ASP, 27, 1874, 161-190; H. Sivan, *Nicetas' (of Remesiana) Mission and Stilicho's Illyrican Ambition: Notes on Paulinus of Nola „Carmen” XVII („Propempticon”)*, REAug, 41, 1995, 1, 79-90.

¹⁵ Compară, de exemplu, nota 34 de la p. 15 cu nota 36 de la p. 16, nota 52 de la p. 20, nota 62 de la p. 22, nota 26 de la p. 77, nota 50 de la p. 101 și nota 52 de la p. 103; de asemenea, nota 117 de la p. 34 cu nota 154 de la p. 45 etc.

¹⁶ Compară, de exemplu, notele 4 și 8 de la p. 10 cu nota 18 de la p. 12, nota 28 de la p. 14 cu notele 31, 33, 35 de la p. 15 și nota 106 de la p. 30, nota 65 de la p. 22 cu nota 134 de la p. 41 și nota 14 de la p. 60 etc. Lăsăm deoparte faptul că Ovidiu Pop nu cunoaște sistemul universal de citare a surselor antice.

¹⁷ Vezi p. 12, nota 13, unde Flavius Vopiscus este citat ca autor al culegerii de biografii imperiale *Scriptores Historiae Augustae*.

¹⁸ Vezi, de exemplu, p. 9, nota 2 și 229: ediția operei lui Velleius (la p. 229 scris greșit, Veleius) Paterculus; p. 228: edițiile operelor lui Isidorus de *Hispalis*, Iustinianus, Macrobius.

¹⁹ Dintre autorii clasici și cei bisericești citați în *Bibliografie* (p. 227-229), cei mai mulți au operele traduse în română – Ambrosius, Ammianus Marcellinus, Augustinus, Ioannes Cassianus, Cassiodorus, Constantin Porphyrogenitus, Cyprianus, Cyrillus de Ierusalim, Dionisius Exiguus, Eusebius de *Caesarea*, Eutropius, Hieronymus (*Despre bărbații iluștri*), Laurentius de *Novae*, Macrobius, Ioannes Maxentius, Origenes, Procopius de *Caesarea*, Teofilact Simocata, Vasile cel Mare.

²⁰ P. 10, nota 5: E. Cizek, *op. cit.*, pp. 33-34, dar nici o lucrare a acestuia nu e citată anterior; p. 13, nota 21: aceluiași autor îi sunt atribuite două lucrări puse sub abrevierea *op. cit.*; p. 54, nota 6: J. Zeiller, *op. cit.*, p. 553, dar până la nota respectivă din acest capitol Zeiller nu este citat cu vreo contribuție.

²¹ Vezi p. 16 (nota 36), 29 (nota 97), unde revista *Teologie și Viață* nu are indicate tomul, numărul și anul.

²² Vezi p. 29 (nota 97), 33 (nota 115): *Studia Theologica* în loc de *Studii Teologice*.

²³ De exemplu, despre *basilica* citează un articol vechi de 70 de ani al lui Th. Capidan (p. 17, nota 40; p. 29, nota 100), când despre acest cuvânt există contribuții semnificative foarte recente – N. Zugravu, *Din nou despre basilica-biserică*, Cl&Chr, 2, 2007, 251-303 = *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata*, ed. S. Nemeti, F. Fodorean, E. Nemeth, S. Cociș, I. Nemeti, M. Pîslaru, Editura Tribuna, Cluj-Napoca, 2007, p. 473-489; idem, *Di nuovo sal latino basilica al romeno biserică*, InvLuc, 29, 2007, 289-308. De asemenea, despre călugării sciți face trimitere la un articol al lui Vasile Sîbescu din 1936, dar despre monahii din provincia *Scythia Minor* bibliografia s-a îmbogățit substanțial în ultimele decenii; vezi, mai recent, *Scrieri ale «călugărilor sciți» daco-romani din secolul al VI-lea*, introducere de D. Stăniloae, traducere de N. Petrescu și D. Popescu, Craiova, 2006; I. Holubeanu, *Dionysius Exiguus și monahismul dobrogean*, *Studia historica et theologica. Omagiu Profesorului Emilian Popescu*, Iași, 2003, p. 237-245.

²⁴ De exemplu, la p. 13, scrie următoarele despre filologul clasic ieșean Traian Diaconescu: „O deosebit de utilă și grăitoare analiză a documentelor referitoare la acest fenomen /retragerea română din Dacia – n.n./ o realizează Traian Diaconescu, comparând și traducând cu acribie științifică tex-

idei abandonate demult de istoriografie sau greșite – de exemplu, dacii ar fi fost „mai degrabă henoteiști, decât nu chiar monoteiști” (p. 30), Ascholius și Anysius – episcopi ai Romei (p. 32), Roman Melodul, Maxim Mărturisitorul, Ioan Damaschin – scriitori din „*epoca de aur* a literaturii patristice”, adică din secolele III și IV (!) (p. 52), Niceta – „desăvârșit catehet (!)” (p. 121) etc.

Prin urmare, lucrarea lui Ovidiu Pop nu reprezintă un pas înainte în cunoașterea personalității lui Niceta de *Remesiana*.

Nelu ZUGRAVU

tele istoricilor antici: Aurelius Victor, Eutropius, Rufius Festus, Flavius Vopiscus și Iordanes” și face trimitere la o lucrare a acestuia – *Etnogeneza românilor* (Iași, 2003), dar care nu este altceva decât un rebut editorial – N. Zugravu, *Cu privire la etnogeneza românilor. Pe marginea unei lucrări recente*, *Europa XXI*, 11-12, 2002-2003, 279-297 = *SUBB. Th. Cath.*, Cluj-Napoca, 47, 2003, 1, 174-193.

CRONICA ACTIVITĂȚII ȘTIINȚIFICE A CENTRULUI DE STUDII CLASICE ȘI CREȘTINE (2008-2009)

CRONACA DELL'ATTIVITÀ SCIENTIFICA DEL CENTRO DI STUDI CLASSICI E CRISTIANI (2008-2009)

1. Comunicări

3 octombrie 2008, sala H₁ – Colloque international *Sel, pratiques et connaissances*, 01-05 Octobre 2008, Iași (Roumanie):

- conf. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere): *Le sel dans l'expression sapientiale grecque et latine*

6 octombrie 2008, Complexul muzeal județean „Iulian Antonescu” Bacău – Simpozionul național *Vasile Pârvan*:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie): *Apostolatul Sfântului Filip în Scythia*

25 octombrie 2008, Facultatea de Istorie, Sala H₁ – Simpozionul *Orașul Iași – 600 de ani de la prima atestare documentară*:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie): *Tomis: de la episcopatul monarhic la arhiepiscopatul autocefal*

26 octombrie 2008, Facultatea de Istorie, Sala H₁:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie): prezentarea revistei *Classica et Christiana*, 3/2008

31 octombrie 2008, Facultatea de Litere, Sala P₁₀ – Sesiunea științifică a Catedrei de Limbi clasice, Italiană și Spaniolă *Antichitatea și moștenirea ei spirituală* – Simpozionul *Bimillennarium Ovidianum. Publius Ovidius Naso – 2000 de ani de la exilul tomitan*:

- conf. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere): *Libellus defensorius – strategia defensivă a lui Ovidius în „Tristia 2”*

- lect. univ. dr. Claudia Tărnăuceanu (Facultate de Litere): *Discursul-testament în opera de limbă latină a lui Dimitrie Cantemir*

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie): *Idealul moral al lui Sextus Aurelius Victor*

21 noiembrie 2008, Vaslui – Cercul pedagogic al profesorilor de istorie, Vaslui:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie): *Apostolatul Sfântului Filip în Scythia*

27 noiembrie 2008, Vaslui, Muzeul Județean „Ștefan cel Mare” – A XXXI-a Sesiune națională de comunicări științifice *Acta Moldaviae Meridionalis*:

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie): *Idealul moral al unui istoric al Anti-chității târzii: Aurelius Victor*

10 decembrie 2008, Facultatea de Istorie, sala H₁:

- conf. univ. dr. Mihaela Paraschiv (Facultatea de Litere), *Sarea în expresia sapiențială greacă și latină*

- lect. univ. dr. Claudia Tărnăuceanu (Facultatea de Litere), *Undicesima Settimana di Studi tardoantichi e romanobarbarici **Società e cultura nell'Italia meridionale tra IV e VIII secolo**, Monte Sant'Angelo, 13-17 ottobre 2008*

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Recente apariții editoriale*

24 februarie 2009, Facultatea de Istorie, sala H₁:

- conf. univ. dr. Mihail Vasilescu (Facultatea de Istorie), *Tacitus, Annales, II, 60-63 și problema dreptului de azil conferit templelor grecești din vestul Asiei Mici de regii Ahemenizi*

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Recente apariții editoriale*

12 martie 2009, Societatea de Studii Clasice din România, Sala „I. Fischer”, Universitatea din București

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), *Un misogin al Antichității târzii – Aurelius Victor*

29 martie 2009, Fundația culturală „Dr. C. Teodorescu”, Galeria de Artă „N. N. Tonitza” Bârlad

- prof. univ. dr. Nelu Zugravu (Facultatea de Istorie), lansarea cărții *Fontes historiae Daco-romanae Christianitatis. Izvoarele istoriei creștinismului românesc*

2. Publicații

ANTON ADĂMUȚ:

- *[Și] filosofia lui Camil Petrescu*, Editura Timpul, Iași, 2008

- *Studiu introductiv*, în Frederick Copleston, *Istoria filosofiei*, traducere Ștefan Dominic Popescu, Dragoș Roșca, București, All, 2008, p. VII-XXII

WILHELM DANCĂ:

- *Fontes historiae Daco-romanae Christianitatis. Izvoarele istoriei creștinismului românesc*, traduceri inedite din latină și greacă de Mihaela PARASCHIV, Claudia TĂRNĂUCEANU, Wilhelm DANCĂ, revizuirea traducerilor Mihaela PARASCHIV, revizuirea textelor Claudia TĂRNĂUCEANU, selecția textelor, studiu introductiv, notițe bibliografice, note și comenatrii, indice Nelu ZUGRAVU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2008 (*Bibliotheca Patristica Iassiensis* I)

MIHAELA PARASCHIV:

- *La lingua latina nei documenti medievali romeni*, *InvLuc*, 29, 2007, 145-173

- *Fontes historiae Daco-romanae Christianitatis. Izvoarele istoriei creștinismului românesc*, traduceri inedite din latină și greacă de Mihaela PARASCHIV, Claudia TĂRNĂUCEANU, Wilhelm DANCĂ, revizuirea traducerilor Mihaela PARASCHIV, revizuirea tex-

telor Claudia TĂRNĂUCEANU, selecția textelor, studiu introductiv, notițe biobibliografice, note și comenarii, indice Nelu ZUGRAVU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2008 (*Bibliotheca Patristica Iassiensis I*)

CLAUDIA TĂRNĂUCEANU:

- *Limba latină în opera lui Dimitrie Cantemir: Vita Constantini Cantemyrii. Studiu lingvistic și literar*, cuvânt înainte de Dan SLUȘANSCHI, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2008 (*Antiqua et Maedievalia. Studia*)

- *Fontes historiae Daco-romanae Christianitatis. Izvoarele istoriei creștinismului românesc*, traduceri inedite din latină și greacă de Mihaela PARASCHIV, Claudia TĂRNĂUCEANU, Wilhelm DANCĂ, revizuirea traducerilor Mihaela PARASCHIV, revizuirea textelor Claudia TĂRNĂUCEANU, selecția textelor, studiu introductiv, notițe biobibliografice, note și comenarii, indice Nelu ZUGRAVU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2008 (*Bibliotheca Patristica Iassiensis I*)

- *Elemente de limbă vorbită în latina cantemiriană*, în *Limbajul colocvial în spațiul românesc. Studiu pragmatolingvistic diacronic și sincron*, coord. Mirela Aioane, Iași, 2008

- *Influența biografiilor antice asupra biografiei cantemiriene Vita Constantini Cantemyrii*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Literatură*, S.N., LII-LIII (2006-2007), 2008, p. 44-50

- *Posibile influențe ale limbii române asupra latinei lui Dimitrie Cantemir*, în *România ca limbă străină – între metodă și impact cultural*, coord. Ludmila Braniște, Iași, 2008, p. 225-228

- *Le discours-testament dans l'oeuvre de Dimitrie Cantemir*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași. Limbi și literaturi străine*, 11, 2008, p. 231-236

NELU ZUGRAVU:

- *Fontes historiae Daco-romanae Christianitatis. Izvoarele istoriei creștinismului românesc*, traduceri inedite din latină și greacă de Mihaela PARASCHIV, Claudia TĂRNĂUCEANU, Wilhelm DANCĂ, revizuirea traducerilor Mihaela PARASCHIV, revizuirea textelor Claudia TĂRNĂUCEANU, selecția textelor, studiu introductiv, notițe biobibliografice, note și comenarii, indice Nelu ZUGRAVU, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2008 (*Bibliotheca Patristica Iassiensis I*)

- *Histria XIII și câteva probleme ale creștinismului timpuriu dobrogean*, *Cl&Chr*, 3, 2008, 261-287

- *Apostolatul sfântului Filip în Scythia*, în *Elanul*, 80-82, octombrie-decembrie 2008, p. 5-8

- SENECA, *Epistole către Lucilius. Epistulae morales ad Lucilium*, II (cărțile XI-XX), traducere din limba latină, studiu introductiv, note, appendix („Epistolarul paulino-senecan”, text bilingv) și indice de IOANA COSTA, Polirom, Iași, 2008, 295 p., *Cl&Chr*, 3, 2008, 295-297 (recenzie)

- TERTULIAN, *Tratate dogmatice și apologetice. Către martiri. Către Scapula. Despre trupul lui Hristos. Împotriva lui Hermoghen. Împotriva lui Praxeas*, ediție bilingvă, studiu introductiv, traducere și note de DIONISIE PÎRVULOIU, Polirom, Iași, 2007, 629 p., *Cl&Chr*, 3, 2008, 298-300 (recenzie)

- EUGEN CIZEK, *L'empereur Titus*, Editura Paideia, București, 2006, 240 p., *Cl&Chr*, 3, 2008, 309-311 (recenzie)

- CARLO FRANCO, *Intelletuali e potere nel mondo greco e romano*, Carocci, editore, Roma, 2006, 142 p., *Cl&Chr*, 3, 2008, 313 (notă bibliografică)

- ADRIAN HUSAR, *Gesta deorum per Romanos. O istorie a Romei imperiale*, III, *De la Valentinieni la regatele barbare din Occident*, Cluj-Napoca, 2007, 490 p + 30 hărți, *Cl&Chr*, 3, 2008, 314 (notă bibliografică)
- GHEORGHE POSTICĂ, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (secolele V-XIII)*, Cuvânt înainte de VICTOR SPINEI, Editura Academiei Române, București, 2007, 487 p., *Cl&Chr*, 3, 2008, 315-317 (recenzie)
- *Cronica activității științifice a Centrului de Studii Clasice și Creștine (2007-2008) / Cronaca dell'attività scientifica del Centro di Studi Classici e Cristiana (2007-2008)*, *Cl&Chr*, 3, 2008, 321-329
- *Publicații intrate în Biblioteca Centrului de Studii Clasice și Creștine / Pubblicazioni entrate nella Biblioteca del Centro di Studi Classici e Cristiani*, *Cl&Chr*, 3, 2008, 331-336

3. Profesori invitați

În cadrul mobilităților didactice realizate prin programul „Erasmus” între Departamentul de Studii Clasice și Creștine al Universității de Studii din Bari și Centrul de Studii Clasice și Creștine al Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza”, în perioada 31 octombrie – 3 noiembrie 2008 au susținut prelegeri doctoranzilor, masteranzilor și studenților de la Facultățile de Litere și de Istorie profesorii Luigi Piacente și Mario Girardi, după următorul program:

- **Sâmbătă, 1 noiembrie, orele 9-11, sala H₁:** prof. dr. Luigi Piacente, *Due frammenti oratori ciceroniani recuperati*

- **Sâmbătă, 1 noiembrie, orele 11-13, sala H₁:** prof. dr. Mario Girardi, *La passio di Saba il goto: genere letterario e struttura (o tessitura) biblica*

În ziua de 2 noiembrie, colegii barezi au vizitat monumente istorice din județul Vaslui.

Nelu ZUGRAVU

4. Undicesima Settimana di Studi tardoantichi e romanobarbarici *Società e cultura nell'Italia meridionale tra IV e VIII secolo*, Monte Sant'Angelo (Italia), Centro di studi micaelici e garganici, 13-17 octombrie 2008

În perioada 13-17 octombrie 2008, orașul Monte Sant Angelo din sudul Italiei a fost gazda cursurilor școlii de vară organizate de Departamentul de Studii Clasice și Creștine de la Universitatea din Bari, în cadrul celei de-a unsprezecea ediții a colocviului dedicat anual studiilor tardoantice și romano-barbarice. Tema propusă spre dezbateri în acest an a fost *Società e cultura nell'Italia meridionale tra IV e VIII secolo*. La cursuri au fost invitați studenți, masteranzi, doctoranzi, profesori și cercetători din Italia, Franța și România.

Deschiderea lucrărilor colocviului a avut loc în după-amiaza zilei de 13 octombrie, într-un cadru festiv, cuvântul de salut (*Saluti delle Autorità*) fiind adresat de directorul departamentului, Giorgio Otranto. După o succintă prezentare a cursului făcută de coordonatorul acestuia, prof. Luigi Piacente, a urmat prelegerea profesorului Galasso (Napoli) asupra situației Italiei din momentul sosirii longobarzilor (*Due Italie nel Medioevo?*), cu rolul de introducere în tema colocviului.

Cea de-a doua zi (14 octombrie) a început cu comunicarea prof. L. De Giovanni de la Universitatea „Federico II” din Napoli, pe marginea unor probleme de drept în Antichitatea târzie: *I mali della giustizia nel mondo tardoantico*. Insistând asupra secolului al IV-

lea, De Giovanni a luat în discuție noul caracter dobândit de *constitutio principis*, care devine în această perioadă *lex generalis*. A urmat prelegerea profesorului F. Grelle (Lecce) cu titlul *La pragmatica sanctio pro petitione Vigiliis e la Puglia giustiniana*. Această primă parte a zilei a fost încheiată de prof. G. De Bonfils (Bari), care a abordat, din perspectivă juridică, aspecte privitoare la prezența ebraică în Puglia și Italia meridională în Antichitatea târzie: *Leggi tardoimperiali sugli Ebrei*. În final, au avut loc dezbateri pe marginea celor trei expuneri.

Lucrările colocviului au fost reluate în după-amiaza aceleiași zile cu prelegerea lui P. Peduto (Salerno) despre fortificațiile longobarde din Italia: *L'organizzazione urbana e rurale al tempo di Arechi II*. Profesorul Cipriani a susținut apoi o interesantă comunicare cu titlul *Il grammaticus a teatro. Il miles plautino, visto da Donato*. Pornind de la criticile pe care le aduce Donatus (în *Commentum Terentii, Eunuchus*) limbii plautine din *Miles gloriosus*, filologul italian analizează, cu exemple extrase din actul I, scena I, diverse tipuri de „abateri” de la norma clasică întâlnite în comedia plautină (anacolut, barbarisme, solecisme etc.). Întrunirea se încheie cu o reprezentare video a fragmentului amintit din Plautus, în traducerea prof. Cipriani, urmată de o discuție asupra modului plautin de caracterizare a personajului prin limbaj (*infantia militis*).

Dimineața zilei de miercuri (15 octombrie) a început cu prelegerea lui S. Gasparri (Venezia), tratând despre cucerirea longobardă a Italiei meridionale: *I Longobardi nell'Italia meridionale*. Profesorul Gasparri a insistat asupra detaliilor legate de civilizația longobardă (cultură materială, rituri funerare, statutul familiei, tradiții locale, instituții religioase, legi, organizare militară). Pentru ilustrare, au fost supuse atenției auditoriului fragmente din *Historia Longobardorum* (Paulus Diaconus) și *Vita Barbatii*, lucrări redactate în limba latină. Ultima dintre acestea, *Vita Barbatii*, a servit ca punct de plecare și profesorului Luiselli (Roma, „Sapienza”) în expunerea cu tema *La Vita di Barbato come fonte di storia religiosa*, în care a fost evidențiat sincretismul religios între cultul păgân longobard și cel creștin.

Lucrările de după-amiază au fost deschise de M. Simonetti (Roma, „Sapienza”), cu comunicarea *Ambrogio Autperto interprete dell'Apocalissi*. În continuare, prof. F. Magistrale (Bari) a analizat caracteristicile producției de cărți și de documente epigrafice în Italia meridională între secolele V și VIII (*Libri, documenti epigrafici in Italia meridionale tra V e VIII secolo: produzione, forme, funzioni*), accentuând rolul important pe care îl are examinarea tipului de scriere și a sistemului de abrevieri în datarea manuscriselor.

În penultima zi (16 octombrie) au conferențiat U. Criscuolo de la Universitatea „Federico II” din Napoli (*L'Italia Bizantina nell'VIII secolo*) și prof. Otranto de la Universitatea din Bari (*Longobardi e Bizantini sul Gargano tra conflittualità e propaganda politica*). După-amiaza, a fost organizată, pentru cei interesați, o vizită la sanctuarul Sfântului Mihail și la muzeul acestuia.

Vineri, 17 octombrie, lucrările acestei a unsprezecea săptămâni de studii ale Antichității târzii și romano-barbare au fost încheiate de prof. F. Burgarella (Cosenza), care a vorbit despre *I bizantini nell'Italia meridionale* și de G. Otranto, care a extras concluziile lucrărilor colocviului (*A mo' di conclusione: Due Italie nella tarda antichità?*).

Experiența acestor cursuri de la Monte Sant Angelo s-a dovedit a fi utilă și instructivă, atât datorită conținutului expunerilor, susținute de prezentări Power Point sau de materiale distribuite asistenței (xerocopii ale textelor antice abordate și ale bibliografiilor), cât și ocaziei de a cunoaște opiniile și studiile unor cercetători italieni în domeniile filologiei și istoriei.

Pe parcursul celor două manifestări am beneficiat constant de sprijinul profesorilor Giorgio Otranto, Mario Girardi și Luigi Piacente.

Claudia TĂRNĂUCEANU

IN MEMORIAM ADRIAN HUSAR
(1963 – 2008)

Nelu ZUGRAVU
(Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași)

În octombrie 2008, aflându-mă la Roma într-o scurtă documentare la Pontificia Universităte Gregoriană, dl. Mihai Bărbulescu, noul director al Accademiei di Romania din capitala Italiei, mi-a dat o veste teribilă: cu câteva luni în urmă, se stinsese din viață colegul și amicul Adrian Husar. Agreabilul periplu roman în compania profesorului Bărbulescu și discuțiile și mai agreabile cu acesta n-au putut ascunde tristețea prilejuită de știrea primită. Căci îl cunoscusem pe Adrian Husar încă din timpul facultății, când întâlnirile anuale dintre studenții centrelor universitare București, Cluj-Napoca și Iași creau nu numai prilejul unor confruntări pe plan științific, cu repercusiuni atât de importante pentru formarea noastră intelectuală, ci și oportunitatea legării unor amicitii durabile. Adrian Husar, pe atunci, unul dintre eminenții studenți ai Facultății de Istorie și Filosofie ai Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, a fost unul dintre colegii de care preocupările comune de istorie antică m-au apropiat, cimentând o prietenie care va dura peste două decenii. Abilităților epistemice dobândite în atmosfera de rafinament intelectual și profundă seriozitate științifică a centrului academic și universitar clujean, în special prin colaborarea cu dl. Mihai Bărbulescu, reputat arheolog și istoric al Antichității romane, Adrian Husar le-a adăugat pasiunea înnăscută pentru istorie, o dorință debordantă de lectură și perfecționare, o preocupare constantă pentru însușirea unei culturi umaniste, de largă deschidere. Toate acestea, asociate cu eleganța sa naturală și cu seninătate sa dezarmantă, i-au dat distincția atât de necesară unui intelectual și universitar autentic și i-au îngăduit să onoreze la cote înalte de performanță atât statutul de profesor în învățământul secundar, la Satu Mare, și în cel universitar, la Facultatea de Științe și Litere a Universității „Petru Maior” din Târgu-Mureș, cât și cel de cercetător, la Institutul de Cercetări Socio-Umane „Gh. Șincai” al Academiei Române din Târgu-Mureș, de arheolog, pe șantierul de la *Potaissa*-Turda, și de scriitor. Premiul „Vasile Pârvan” al Academiei Române, obținut pentru lucrarea *Celți și germani în Dacia Romană* (Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999, 290 p.) –

la origine, o teză de doctorat elaborată sub îndrumarea magistrului său, profesorul Mihai Bărbulescu, căruia i-a fost un fidel colaborator și un devotat prieten –, probează valoarea deosebită a demersului său științific și prețuirea de care se bucura în mediul istoriografic din țară. Răpit nedrept de timpuriu, la o vârstă când atinsese maturitatea intelectuală, Adrian Husar va rămâne pentru mine o amintire luminoasă, un amic care cu greu mă va obișnui cu ideea că ne-a părăsit. *Sit tibi terra levis!*

Lucrări și cursuri semnate de Adrian Husar
(selectiv)

- *Istoria veche a României*, I, *Dacia preromană*, Târgu-Mureș, Ed. „Dimitrie Cantemir”, 1998
- *Celți și germani în Dacia Romană*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999
- *Gesta deorum per romanos. O istorie a Romei imperiale*, I, *Epoca Principatului*, Târgu-Mureș, 1999; II, *De la Maximinus Thrax la Constantin*, Târgu-Mureș, Ed. Ardealul, 2003; *De la Valentinieni la regatele barbare din Occident*, Cluj-Napoca, Ed. Napoca Star, 2007
- *Curs de istoria veche a României*, Târgu-Mureș, Universitatea „Petru Maior”, vol. I (2000), II (2001)
- *Dacia preromană. Între Orient și Occident*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000
- *Curs de istorie antică universală*, Vol. IV, *Imperiul Roman. Epoca Principatului*, Târgu-Mureș, Ed. Universității „Petru Maior”, 2000
- *Istoria antică universală*, Vol. I-III (*Orientul Antic, Grecia Antică, Roma Antică*), Târgu-Mureș, Universitatea „Petru Maior”, 2001
- *Din istoria Daciei Romane*, I, *Structuri de civilizație*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2002
- *Religiile Daciei Romane*, Târgu-Mureș, Ed. Universității „Petru Maior”, 2002
- *Din istoria Bizanțului. Structuri de civilizație bizantină*, Târgu-Mureș, Ed. Universității „Petru Maior”, 2002
- *Sfârșitul provinciei Dacia*, Târgu-Mureș, Ed. Universității „Petru Maior”, 2003
- *Relații internaționale în lumea antică: Sistemul Amârna*, Cluj-Napoca, 2006

PUBLICAȚII INTRATE ÎN BIBLIOTECA CENTRULUI DE STUDII CLASICE ȘI CREȘTINE

PUBBLICAZIONI ENTRATE NELLA BIBLIOTECA DEL CENTRO DI STUDI CLASSICI E CRISTIANI¹

- Mihai VINEREANU, *Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europenistică*, Alcor Edimpex, București, 2008

- Marian COMAN, *Dominium și ecclesia în Occidentul medieval. Crestomație de istorie medie universală*, Editura Universității din București, 2006

- EUSÈBE DE CÉSARÉE, *La théologie politique de l'Empire chrétien. Louanges de Constantin (Triakontaétérikos)*, introduction, traduction et notes par Pierre MARAVAL, Paris, 2001 (*Sagesses chrétiennes*)

- Idem, *Histoire ecclésiastique*, introduction de François RICHARD, traduction de Gustave BARDY revue par Louis NEYRAND et une équipe, Paris, 2003 (*Sagesses chrétiennes*)

- GREGORIO DI NISSA, *Sull'anima e la resurrezione*, testo greco a fronte, introduzione, traduzione, note e apparati di Ilaria RAMELLI, Milano, 2007

- SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Scrisorile către persoane oficiale, către diaconița Olimpiada, către alte persoane*, traducere din limba greacă veche și note de Dumitru FECIORU, București, 2008

- ISIDORO, *Etimologie o origine*, testo a fronte, 1 (*Libri I-XI*) – 2 (*Libri XII-XX*), a cura di Angelo VALASTRO CANALE, UTET Libreria, Torino, 2006

- Sfântul NICETA DE REMESIANA, *Opere*, traducere din limba latină, intrdouce și note de Ovidiu POP, Editura Sofia, București, 2009

- Sfântul PROCLU al Constantinopolului, *Omilii la Nașterea Domnului*, traducere din limba greacă veche de Parascheva GRIGORIU, prefată și anexa de Jan NICOLAE, Editura Sofia, București, 2008

- SOCRATE de Constantinople, *Histoire ecclésiastique. Livres IV-VI*, texte grec de l'édition G. C. Hansen (GCS), traduction par Pierre PÉRICHON et Pierre MARAVAL, introduction et notes par Pierre MARAVAL, Paris, 2006 (SC 505); *Livre VII*, texte grec de l'édition G. C. Hansen (GCS), traduction par Pierre PÉRICHON et Pierre MARAVAL, introduction, notes et index par Pierre MARAVAL, Paris, 2007 (SC 506)

¹ Unele lucrări au fost achiziționate prin Grantul CNCSIS 1205, altele au intrat în Biblioteca Centrului prin bunăvoința colegilor de la Departamentul de Studii Clasice și Creștine al Universității de Studii din Bari și de la Departamentul de Filologie Clasică și Științe Filosofice al Universității de Studii din Lecce și a colegilor.

- SOZOMÈNE, *Histoire ecclésiastique. Livres VII-IX*, texte grec de l'édition J. Bidez – G. C. Hansen (GCS), introduction par Guy SABBAB, annotation par Laurent ANGLIVIEL DE LA BEAUMELLE, Guy SABBAB, traduction par André-Jean FESTUGIÈRE et Bernard GRILLET, index général, Paris, 2008 (SC 516)
- *Miroirs de prince de l'Empire romain au IVe siècle*, anthologie éditée par Dominic O'MEARA et Jacques SCHAMP, Paris, 2006 (*Vestigia* 33)
- *Les lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312-438)*, I, *Code théodosien XVI*, texte latin Theodor MOMMSEN, traduction Jean ROUGÉ, introduction et notes Roland DELMAIRE avec la collaboration de François RICHARD et d'une équipe du GDR 2135, Paris, 2005 (SC 497)
- *Patericul sau apoftegmele părinților din pustiu*, Colecția alfabetică. Text integral, traducere, studii și prezentări de Cristian BĂDILITĂ, ediția a III-a adăugită, Editura Polirom, Iași, 2007
- *Patericul Sfântului Grigorie Dialogul*, ediție îngrijită, traducere din limba latină (p. 161-190) și postfață de Remus RUS, București, 2007

- *Annali di storia dell'esegesi*, 19, 2002, 1 (*I Cristiani e il sacrificio pagano e biblico*)
- *Athenaeum*, 96, 2008, 1-2
- *Geriön*, 26, 2008, 1
- *Ion Neculce. Buletinul Muzeului municipal din Iasi*, 1, 1921, 1; 2, 1922, 2 (ediție anastatică)
- *Peuce*, S.N., Tulcea, 5, 2007; 6, 2008
- *Studii teologice. Revista Facultăților de teologie din Patriarhia Română*, Seria a III-a, București, 4, 2008, 1-3
- *Tyragetia. Arheologie, Isatorie Antică*, S. N., Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău, 2 [17], 2008, 1

- Sorin Cristian ALINCĂI, Cristian MICU, Florian MIHAIL (coord.), *Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare*, Editura Dobrogea, Constanța, 2008
- Antonio BALDINI, *L'impero romano e la sua fine*, il Mulino, Bologna, 2008
- Serge BARDET, *Le Testimonium Flavianum. Examen historique, considérations historiographiques*, postface de Pierre GEOLTRAIN, 2e édition corrigée, Paris, 2002
- Anthony A. BARRETT, *Caligula*, traducere de Vladimir AGRIGOROEI, București, 2008
- Eva CANTARELLA, *Passato prossimo. Donne romane da Tacita a Sulpicia*, quinta edizione nekk"Universale Economica", Feltrinelli, Milano, 2008
- M. CARY, H. H. SCULLARD, *Istoria Romei până la domnia lui Constantin*, ediția a III-a, traducere de Simona CEAUȘU, București, 2008
- Miron CIHÓ, *Studii privind magia egipteană antică*, Editura Universității din București, 2007
- Eugen CIZEK, *Eutropius*, Editura Paideia, București, 2008
- Costin CROITORU, *Fortificații liniare romane în stânga Dunării de Jos (II). Terminologie relativă*, Brăila, 2007
- Dan DANA, *Zalmoxis de la Herodot la Mircea Eliade. Istorii despre un zeu al pretextului*, prefată de Zoe PETRE, Iași, 2008

-
- Jean DANIELOU, *Biserica primară (De la origini până la sfârșitul secolului al treilea)*, traducere din franceză: George SCRIMA, București, 2008
 - Oltea DUDĂU, *Ciculația monetară în castrule de trupe auxiliare din provincia Dacia*, Timișoara, 2006
 - Lisania GIORDANO, *Itinerari di giustizia gregoriana: testualità e recensione*, Edipuglia, Bari, 2005 (*Auctores nostri* 3)
 - Marcel Le GLAY, Yann Le BOHEC, Jean-Louis VOISIN, *Istorie romană*, traducere din limba franceză de Elena DAN, Editura Historia, București, 2007
 - Giovanni Antonio NIGRO, "Esultate giusti". *Il salmo 32 (LXX) nell'esegesi patristica*, Bari, 2008 (*Quaderni di «Vetera Christianorum»* 31)
 - Ștefan OLTEANU, Nina GRIGORE, Victor NICOLAE, *Comunitatea sătească de la Șirna, județul Prahova (secolele II-X d.H.), în lumina izvoarelor arheologice*, București, 2007
 - Renato DEL PONTE, *La città degli dei. La tradizione di Roma e la sua continuità*, Genova, 2003
 - Ovidiu POP, *Niceta de Remesiana. Monografie*, Editura Universității din București, 2007
 - Bryan WARD-PERKINS, *Căderea Romei și sfârșitul civilizației*, traducere din limba engleză de Doina LICĂ, Editura ALL, București, 2008
 - Karl-Wilhelm WEEBER, *Le campagne elettorali nell'antica Roma*, traduzione di Enrico PAVENTI, Roma, 2007
 - *Prosopographie chrétienne du Bas-Empire*, 1, André MANDOUZE, *Prosopographie de l'Afrique chrétienne (303-533)*, d'après la documentation élaborée par Anne-Marie LA BONDARDIÈRE avec la collaboration de Claude-Hélène LACROIX, Serge LANCEL, Henri Irénée MARROU, Charles MUNIER, Elisabeth PAOLI-LAFAYE, Stan-Michel PELLISTRANDI, Charles PIETRI, Françoise PONTURT, Paris, 1982